

Авраменко М. В. викладач кафедри стратегічних комунікацій
навчально-наукового центру стратегічних комунікацій

Корольчук М. С. доктор психологічних наук, професор, КНТЕУ
<https://orcid.org/0000-0001-7121-3474>

Корольчук В. М. доктор психологічних наук, професор, КНТЕУ
<https://orcid.org/0000-0002-1147-3095>

ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ У ФАХІВЦІВ

У статті автором наведено результати аналізу наукових поглядів вчених з розгляду проблеми професійного стресу та його подолання. Встановлено, що досі не існує узгодженої класифікації наявних сьогодні стратегій подолання стресу. Виокремлено найпоширеніші з них. Визначено, що усі стратегії мають адаптаційну мету зменшити або подолати стрес. Водночас, ефективність стратегій подолання професійного стресу залишається актуальною проблемою, яка потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: професійний стрес; психологічні стратегії; подолання; фахівці.

Вступ. Сучасна життєдіяльність людини повсякденно пов'язана зі впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників, що призводять до виникнення професійного стресу. Немає сумніву, що професійний стрес є надзвичайно важливою проблемою як для працівників, так і для організацій. Неконтрольований стрес може призвести до погіршення як фізичного, так і психічного здоров'я людей, а також до значних економічних втрат для організацій, що зумовлено негативними його наслідками у гострий та відстрочений період.

У багатьох країнах світу роботодавці несуть юридичну відповідальність щодо створення необхідних умов для боротьби зі стресом на робочих місцях. Проблема подолання професійного стресу є важливою частиною як індивідуальної, так і корпоративної відповідальності.

Основоположники теорії оцінки стресу та його подолання R. Lazarus та S. Folkman розглядають подолання, як взаємодіючий процес між індивідом та його оточенням, як зусилля, докладені індивідом для узгодження вимог навколишнього середовища з підтримкою гомеостазу особистості. Це означає, що характеристики особистості та те, як вона оцінює ситуацію, є важливими адаптивними компонентами у подоланні

негативних проявів професійного стресу. Окрім того, у процесі подолання стресу одним із важливих компонентів є ресурси якими володіє особистість [2, 15].

Отже, використання адаптивних стратегій подолання професійного стресу спрямовано на зростання ресурсів, особистісного адаптивного потенціалу, що призводить до покращення суб'єктивного стану особистості та професійного і життєвого благополуччя.

Мета статті. Висвітлити результати аналізу наукових поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених, які розглядають основні стратегії подолання професійного стресу.

Теоретичне підґрунтя. Все більше організацій починають звертати увагу не тільки на фізичне здоров'я своїх співробітників, але і на їх психологічне здоров'я. Професійний стрес може виявлятися в усіх видах діяльності. Водночас, надмірний професійний стрес вважається "токсичною" частиною робочого середовища і часто асоціюється з психологічним та фізичним здоров'ям. Професійний стрес прийнято визначати як шкідливі фізіологічні та емоційні реакції, які виникають, коли особливості, умови та вимоги професійної діяльності перевищують

можливості, потреби чи ресурси працівника [3, 4, 5, 12, 13, 16].

У своїх дослідженнях вчені відмічають, що переважна більшість організацій намагається зменшити рівень стресу співробітників, тому, що стрес сприяє суттєвому виснаженню і знижує ефективність діяльності [1, 5, 14, 18].

Аналіз наукових джерел показав, що існує велика кількість досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячених професійному стресу та різним стратегіям його подолання. Серед зарубіжних науковців треба зазначити роботи таких вчених, як: Л.Китаєв-Смик, Н.Тарабріна, Ю.Щербатих, L.Cohen T.Cox, S.Folkman, A.Griffiths, R.Lazarus, M.Lloyd, U.Pareek, A.Pisarski, S.Roth, C.Sabree, W.Weiten та ін. [2, 11, 13, 15, 14, 18, 17].

Вивченням різних психологічних проблем, пов'язаних з професійним здоров'ям і стресом особистості займався і продовжує займатися такі вітчизняні науковці, як: Л.Карамушка, В.Крайнюк, О.Креденцер, М.Корольчук, С.Миронець, В.Осьодло, М.Савчин, В.Стасюк та ін. [1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 16].

Так, у своїх дослідженнях В.Крайнюк, М.Корольчук, С.Миронець, В.Осьодло, В.Стасюк зазначають, що проблеми, спричинені професійним стресом, не обмежуються певною професією або конкретною країною, він зумовлює довгострокові наслідки в усьому світі. Саме тому дослідження стратегій подолання професійного стресу є надзвичайно актуальним у кризові періоди розвитку суспільств, що висувають підвищені вимоги до мобілізації адаптаційного потенціалу фахівців [3, 4, 5, 10, 12, 16].

На думку R. Lazarus та S. Folkman, стратегії подолання – це стабілізуючі методи, які допомагають людям підтримувати психологічну адаптацію під час стресових подій. Вони є поведінковою складовою процесу і можуть бути визначені як фактичні зусилля, зроблені в спробі знизити або мінімізувати рівень стресу, спричиненого певною ситуацією. Вчені припускають, що

особи, які ефективніше справляються зі стресовими життєвими подіями, будуть мати нижчий рівень тривоги чи депресії [5, 11, 13, 15].

Стратегії подолання є предметом багатьох наукових робіт, у яких розроблено різні пропозиції щодо найбільш прийнятнього способу їх класифікації з точки зору функцій та ефективності. У результаті наукових досліджень встановлено, що для кожної людини притаманні власні конструктивні та деструктивні стратегії подолання стресу, що базуються на основі життєвого досвіду, фізіологічних, психологічних та соціальних ресурсів.

Відомо, що науковцями визначено сотні стратегій подолання стресу, проте, узгодженої класифікації цих стратегій досі не існує. У наукових працях W.Weiten та M.Lloyd виділено три типи стратегій подолання: орієнтований на оцінку, орієнтований на проблеми, орієнтований на емоції. Деякі вчені ставлять під сумнів можливість категоризації, оскільки різні стратегії подолання не незалежні одна від одної. Окрім того, як правило, люди використовують поєднання декількох стратегій подолання, які з часом можуть змінюватися. Усі стратегії подолання стресу можуть бути корисними, проте, на думку вчених, люди, які використовують стратегії орієнтовані на проблеми, краще пристосовані до життя. Механізми подолання, орієнтовані на проблеми, можуть дозволити людині контролювати свої проблеми, тоді як орієнтація на емоції може призводити до зменшення контролю (неадаптивне подолання) [1, 5, 16, 18].

Результати і обговорення.

Нині стрес загалом та професійний стрес зокрема стали невід'ємною частиною нашого життя. Ступінь стресу є результатом подій або ситуацій, які потенційно можуть викликати зміни у функціонуванні усіх сфер психіки і життєдіяльності особистості. Це різноманітні зовнішні – соціально-економічні, екологічні, організаційні та індивідуальні внутрішні виклики, які

вимагають від людини адаптуватись, змінити звичну модель життєдіяльності і поведінки.

Стрес впливає не тільки на фізичне здоров'я особистості, але і на її психіку, соціальний та професійний статус. Стрес може призвести до виникнення психічної травми та стати причиною негативних розладів [5, 10, 11, 12, 16].

На думку багатьох вчених, на кожну людину стрес впливає по-різному. Працездатність деяких людей надзвичайно висока в умовах вкрай напруженого способу життя, а інших – надзвичайно низька. У роботах М. Корольчука, Г. Ложкіна, С. Миронця, В. Осьодло, В. Стасюка та ін. вказано, що стресогенні чинники можуть призвести до проблем з психічним і фізичним здоров'ям. Стрес розглядається, як мотиватор для вирішення проблем і важливий попереджувальний сигнал про певну небезпеку, що дозволяє людям вчасно вжити необхідних заходів [1, 5, 6, 7, 10, 11, 13, 16].

У великій кількості психологічних та соціальних досліджень зазначено складність професійного стресу – його чинники, структуру, прояви. Проте специфіка стресу на робочому місці залежить від особливостей діяльності, індивідуальних характеристик членів професійних груп. У своїх дослідженнях М. Корольчук та В. Крайнюк дають визначення професійному стресу, як напруженого стану, який виникає у фахівців під впливом зовнішніх і внутрішніх стресогенних факторів, умов і особливостей професійної діяльності і виявляється змінами в когнітивній, соціальній, емоційно-вольовій, мотиваційній, поведінковій і професійній сферах особистості. Він є дисбалансом між вимогами умов і особливостей професійної діяльності та здібностями, індивідуально-психологічними особливостями, суб'єктивним ставленням до стресогенних факторів та навичками фахівця щодо вибору індивідуальної конструктивної чи деструктивної копінг-стратегії його подолання [3, 5].

У разі виникнення стресу особистість включає механізми його, які спрямовано на

мінімізацію негативних наслідків впливу стресогенних факторів, що трапляються у повсякденному житті. Ці механізми зазвичай називають навичками подолання або стратегіями подолання стресу.

Основні стратегії подолання професійного стресу.

На думку багатьох вчених, стрес порушує рівновагу організму та має фізичний, емоційний та психічний вплив. Коли людина відчуває стрес, вона застосовує способи боротьби з ним, оскільки не може залишатися в постійному стані напруженості. Способи та шляхи, за допомогою яких людина справляється зі стресовими ситуаціями, називаються «подоланням». Термін «подолання», як правило, відноситься до боротьби зі стресом, який настає внаслідок дії стресового фактору. Проте, багато людей також використовують проактивні стратегії подолання, щоб усунути або уникнути стресові фактори до їх виникнення. Особистий вибір копінг-стратегій подолання стресу визначається властивостями та типом особистості, соціальним контекстом та природою стресового фактору. Вчені виокремлюють два основні шляхи подолання: змінити себе або змінити навколишнє середовище. Метою подолання є прагнення зберегти почуття особистої цілісності та досягти більшого особистого контролю над навколишнім середовищем та адекватного пристосування людини до нього. Слово «подолання» вживається переважно з двома значеннями – способами боротьби зі стресом та зусиллями подолати несприятливі, шкідливі умови [3, 5, 12, 14, 18].

При цьому, такі вчені, як L. Cohen, M. Lloyd, S. Roth та W. Weiten розглядають подолання, як інвестицію власних свідомих зусиль для вирішення особистих та міжособистісних проблем, прагнення опанувати, мінімізувати або терпіти стрес та конфлікти [17, 18].

Отже, стратегії подолання – це комплекс заходів і зусиль, когнітивних або поведінкових, які мають на меті знайти рішення проблеми та заспокоїти емоційну

реакцію, що в деяких випадках може бути надмірною та викликати тривожність.

Стратегії подолання настільки ж численні і різноманітні, як і стресові фактори, які їм передують. R. Lazarus та S. Folkman стверджують, що деякі загальні стратегії подолання стресу – це: прийняття ситуації чи своєї ролі в ній; активне подолання – усунення дії стресора або себе від нього; випереджальне подолання – спрямування на очікувану, але неконтрольовану подію; уникнення стресу або пов'язаного з ним почуття дискомфорту; заперечення проблеми чи почуттів, відсторонення психічно або поведінково; дистанціювання від ситуації або мінімізація її значущості; планування кроків для вирішення проблеми; переосмислення стресора, як позитивного; пошук соціальної підтримки; контроль емоцій або очікування відповідного часу для дії; прийом медичних препаратів, або наркотичних речовин для гальмування почуттів; звернення до релігії; використання гумору; виплеск емоцій [1, 9, 15].

Хоча психологи не погоджуються щодо можливості класифікації сотень наявних сьогодні стратегій подолання стресу, часто проводиться розмежування між різними контрастними стратегіями. R. Lazarus та S. Folkman висунули теорію, в якій виокремили два основні види стратегій подолання стресу – стратегії, орієнтовані на проблеми та стратегії, орієнтовані на емоції. W. Weiten доповнив класифікацію вчених ще одним видом – стратегіями, орієнтованими на оцінку [15, 18].

Орієнтовані на оцінку стратегії спрямовані на модифікацію процесів мислення. Люди змінюють своє ставлення до проблеми, підходячи до неї по-іншому або змінюючи свої цілі та цінності.

Проблемно-орієнтовані стратегії спрямовані на боротьбу з причиною проблеми чи стресором. Люди намагаються змінити або усунути джерело стресу, досліджуючи проблему та оволодіваючи навичками управління для її вирішення.

Орієнтовані на емоції стратегії стосуються почуттів, пов'язаних зі стресором. Люди модифікують емоції, що супроводжують сприйняття стресу, вивільняючи, відволікаючи увагу або керуючи своїм психічним станом.

Дана категоризація стратегій стала корисним вихідним пунктом для майбутніх концептуалізацій подолання стресу. Вчені R. Lazarus та S. Folkman були одними з перших психологів, які визначили подолання як тривалий, динамічний процес. Пізніше S. Roth та L. Cohen розробили концепцію подолання стресу з точки зору напрямку реагування на боротьбу із загрозою чи стресором. [15, 17].

Як правило, фіхівці застосовують суміш усіх цих стратегій, намагаючись впоратися зі стресом. Навички та майстерність використання цих стратегій змінюються з часом.

Такі вчені, як В. Крайнюк, М. Корольчук, В. Осьодло, С. Миронець, В. Стасюк та ін. вказують, що всі стратегії подолання стресу мають адаптаційну мету зменшити або подолати стрес. Вони можуть бути позитивними і конструктивними (адаптивними) або негативними і неконструктивними (деаптивними). Позитивні стратегії подолання успішно зменшують вираженість проявів стресу, та забезпечують конструктивний зворотний зв'язок для користувача. Приклади адаптивного подолання включають пошук соціальної підтримки у інших (соціальне подолання) та спроби вчитися на стресовому досвіді (подолання, орієнтоване на значення). Збереження хорошого фізичного та психічного здоров'я, відпрацювання техніки релаксації та використання гумору у важких ситуаціях – це типові види позитивних стратегій подолання стресу [3, 5, 10, 12, 16].

Людина приймає активну участь у боротьбі зі стресом. Це поведінка, орієнтована на майбутнє та дії, може підготувати людину не тільки до типових стресових факторів, але й до тих, які, ймовірно, виникнуть у повсякденному житті. Проактивне подолання стресу – це

специфічний тип адаптивної стратегії, яка спрямована на те, щоб передбачити проблему до її початку та підготувати людину до подолання майбутнього виклику. Проактивне подолання включає створення та зміцнення всіх ресурсів (наприклад, на основі практичних та академічних знань, досвіду та достатньої кількості та різноманітних видів соціальних контактів). Крім того, воно передбачає набуття навичок та вмінь точніше оцінювати середовище, що змінюється, від ознак можливого стресового фактора, до відповідних стратегій та використання ресурсів, до зворотного зв'язку щодо певної ситуації [5, с. 347].

Негативні стратегії подолання стресу можуть бути успішними в управлінні стресом або його зменшенні, але результат є дисфункціональним і непродуктивним. Вони забезпечують швидкий результат, який перешкоджає здатності людини розірвати зв'язок між стресором та симптомами тривоги. Тому, хоча ці стратегії забезпечують короткочасне полегшення, вони насправді служать для підтримки безладу. Деадаптивна поведінка – це поведінка, яка стримує здатність людини пристосовуватися до конкретних ситуацій. Деадаптивні стратегії включають дисоціацію, сенсibiлізацію, нездужання, тривожність, прагнення уникнення проблеми та втечу. Загалом, використання деадаптивних стратегій пов'язано з погіршенням психологічної адаптації, тоді як адаптаційні стратегії пов'язані з поліпшенням добробуту. На вчених, жодна стратегія подолання не може гарантувати успішного результату, а адаптаційна цінність техніки подолання залежить від точного характеру ситуації [1, 17, 18].

У своїх працях Л. Карамушка, В. Крайнюк, Ю. Щербатих зазначають, що існують активні та пасивні стратегії подолання стресу. Активне подолання відноситься до когнітивних і поведінкових спроб безпосередньо впоратися зі стресовою ситуацією, усунути або зменшити її вплив, тоді як пасивне подолання – це когнітивні спроби уникнути активного протистояння

стресу, направлені на опосередковане зменшення емоційної напруги із застосуванням механізмів психологічного захисту, без впливу на стресову ситуацію та прагнення її змінити. Пасивні стратегії подолання часто використовуються, коли людина вирішує, що обставини неможливо змінити, і, отже, їй потрібно прийняти ситуацію такою, якою вона є. Активне подолання, як правило, асоціюється з більш адаптивним пристосуванням і характеризується стратегіями орієнтованими на проблему, тоді як пасивне подолання стресу визначається як деадаптивні стратегії, негативне самонацілювання та уникнення. Крім того, певні стратегії подолання мають як активні, так і пасивні компоненти. Тим не менш, високий рівень пасивних реакцій на подолання стресу, з активним подоланням або без нього, може посилити рівень стресу [1, 5, 13].

Здатність терпіти або справлятися зі стресом у кожної людини різна. Сутність стресу полягає в когнітивній оцінці події як стресової. Первинна оцінка – це рівень, у якому людина сприймає подію як позитивну, або негативну (загрозливу та шкідливу). Вторинна оцінка – це оцінка того, чи є у людини ресурси та здібності, необхідні для боротьби зі стресом. Людина може ефективно справлятися зі стресогенними факторами, оцінюючи стресові ситуації та впевненість у своїй здатності їх вирішувати.

Отже, можливості подолання стресу та вибір стратегії залежать від конкретної особистості. Люди з позитивною поведінкою, мисленням та поглядами на життя будуть менше сприятливі до стресу та краще підготовлені до боротьби з ним, у випадку його виникнення. Люди, які використовують статичний погляд на світ, більше сприятливі до стресу і будуть менш вправними у подоланні стресового стану у своєму житті. Чоловіки та жінки також по-різному оцінюють стрес, але, як правило, справляються зі стресом однаково. Культура та оточення також впливають на те, які стратегії подолання стресу є практично доступними та соціально прийнятними.

Деякі культури пропагують фронтальний підхід до стресу та забезпечують заспокійливе середовище для управління стресовими ситуаціями, тоді як інші заохочують незалежність та самодостатність, коли йдеться про боротьбу зі стресом.

Методи управління стресом та боротьби з ним.

Стрес – це невід’ємна частина життя кожної людини, тому одним з головних ключів до гарного самопочуття та відчуття щастя є ефективне управління стресом. Управління стресом – це набір методів та програм, спрямованих на те, щоб допомогти людям ефективніше боротися зі стресом у своєму житті, аналізуючи конкретні стресогенні фактори та вживаючи позитивні дії для мінімізації їх наслідків. Ресурси для управління стресом мають на меті контроль рівня стресу у людини, будь то хронічний та періодичний, або гострий стрес. На думку багатьох вчених, симптоми стресу впливають як на тіло, так і на психіку. Вони варіюються за ступенем тяжкості в залежності від людини та обставин. Методи управління дають можливість впоратися зі стресом та його симптомами для сприяння та підтримання загального самопочуття. Існує декілька підходів до управління стресом, включаючи звичайну медицину, альтернативну медицину та терапію самопомогі. Ефективність кожної з цих стратегій залишається під питанням, оскільки гострою є необхідність додаткових досліджень у цій галузі [2, 4, 5, 7, 13].

Звичайні методи боротьби зі стресом найбільш популярні в західному світі. Ці методи називають загальноприйнятими, оскільки більшість людей знайомі з ними та їх впливом на подолання стресу. Деякі звичайні методи зниження рівня стресу включають психіатричну терапію та ліки, що знижують тривожність. Як і у традиційній медицині, звичайні методи боротьби зі стресом, як правило, орієнтуються на підходи, що базуються на фактичних даних як до стресора, так і до переживання стресу. Хоча деякі звичайні методи охоплюють силу та ефективність консультування та терапії в

боротьбі зі стресом, вони часто покладаються на ліки для зменшення стресу. Іноді одного фактора соціальної підтримки може бути достатньо, щоб вивести людину з виснажливого стресового стану. Звичайні методи, як правило, спрямовані на адаптацію життя людини, щоб уникнути або зменшити певний тип стресу [4, 5, 7, 13].

Альтернативні методи боротьби зі стресом традиційно популярні в багатьох регіонах світу та продовжують набувати впливу в західному світі. Як і в альтернативній медицині, альтернативна терапія стресу не вкорінена в науковому методі, а має цілющі ефекти, що не базуються на доказах. Ці методи, як правило, фокусуються на людині, яка переживає стрес, забезпечуючи можливість розумового реформування або управління [5, 14, 15, 17].

Альтернативні методи, такі як йога, медитація та візуалізація, охоплюють транзактну модель стресу R.Lazarus та S. Folkman, надаючи людині, яка перебуває у стресі, або по-іншому розглядати ситуацію, або вірити в свою здатність з нею справлятися. Транзактна модель стресу – це структура, яка підкреслює здатність оцінювати шкоду, загрози та виклики, а в результаті покращує здатність справлятися зі стресовими ситуаціями. Альтернативні методи набувають поширення, оскільки різноманітні дослідження продовжують посилювати їх ефективність. Інші альтернативні методи управління стресом включають медитацію, глибоке дихання, техніки розслаблення, проведення часу на природі, гумор, спа-центри, соціальну активність та багато інших [15, 17, 18].

Соціальні відносини, що впливають на результати фізичного здоров’я.

Соціальні відносини виконують важливі функції в повсякденному житті людини. Соціальна підтримка вважається ресурсом подолання – соціальним «фондом», що містить емоційні та матеріальні ресурси, з яких люди можуть черпати, справляючись із складними та стресогенними чинниками. У своїх дослідженнях В. Крайнюк описує її, як підтримку, доступну окремій особі через

соціальні зв'язки з іншими особами, групами та більшою спільнотою. Науковець стверджує, що стратегії подолання включають ряд факторів: соціальну підтримку, стратегії завдань (наприклад, управління часом та делегування), логіку (наприклад, пріоритетність), час та залучення. Вона також наполягає, що стратегії подолання знижують рівень професійного стресу, зменшуючи негативний вплив джерел тиску на роботі [5, с. 347-348].

Відносини з іншими людьми є невід'ємною частиною повсякденного життя людини. Соціальна підтримка вважається вигідною, оскільки вона захищає працівника від шкідливих поведінкових, емоційних, психологічних та фізіологічних наслідків стресу. З теоретичної точки зору, соціальна підтримка допомагає зменшити стрес для співробітника. Працівник, який підтримує зв'язки, може відчувати менший стрес на роботі, оскільки близькі люди надають корисну інформацію або підтверджують інші аспекти життя цієї особи (наприклад, родинну роль). Знижена оцінка стресу може, у свою чергу, вплинути на психологічні процеси, такі як негативний стан настрою, почуття особистого контролю та самооцінку. Ці психологічні процеси впливають на серцево-судинну, ендокринну та імунну системи, викликаючи відповідні соматичні розлади.

Отже, соціальна підтримка є запорукою багатьох людських досягнень, включаючи успішне управління стресом. Соціальна підтримка має надзвичайно велике значення, адже соціальна ізоляція може призвести до депресії, тривоги та інших негативних емоцій. У своїх дослідженнях вчені класифікують соціальну підтримку за кількома різними напрямками [1, 5, 6]:

Емоційна підтримка – це присутність, проявлена увага, що викликають у людини почуття цінності, поваги, прийняття чи прихильності.

Матеріальна підтримка – це надання матеріальних послуг з метою допомоги іншій особі.

Інформаційна підтримка – це надання порад, вказівок чи пропозицій, що допомагають вирішити індивідуальні проблеми.

Підтримка товариських стосунків – це присутність іншої людини, яка забезпечує відчуття приналежності та зацікавленості.

Соціальну підтримку також можна визначити як структурну чи функціональну підтримку. «Структурна підтримка» стосується масштабів соціальних контактів людини, тоді як «функціональна підтримка» стосується видів підтримки, яку можуть надати ці контакти. Соціальні контакти охоплюють джерела підтримки, включаючи сім'ю, друзів, романтичних партнерів, консультантів та організації.

Таким чином, соціальна підтримка відіграє важливу роль в успішному управлінні стресом. Вона зменшує психологічний дистрес і сприяє адаптації, яка протидіє високим рівням стресу. Люди з низьким рівнем соціальної підтримки повідомляють про часті випадки депресії, тривоги та психічних розладів. У цих людей стресові ситуації створюють більшу кількість паніки, фобії та розладів, ніж у тих, хто має високу соціальну підтримку. Соціальна підтримка також зміцнює фізичне здоров'я, що може протидіяти багатьом негативним наслідкам стресу.

Підтримка фізичного, психічного та духовного здоров'я, як фактор зменшення стресу та боротьби з ним.

Стрес викликає численні симптоми, які залежать від людини, ситуації та обставин. В. Крайнюк, М. Корольчук, Г. Ложкін, С. Миронець, В. Осьодло, В. Стасюк, Ю. Щербатих та ін. до проблем, що виникають внаслідок стресу, включають: зниження фізичного або психічного здоров'я, відчуття пригніченості, почуття тривоги, загальну дратівливість, невпевненість, нервозність, соціальну замкнутість, втрату апетиту, депресію, напади паніки, виснаження, високий або низький кров'яний тиск, шкірні висипання, безсоння, відсутність статевого потягу (сексуальна дисфункція), мігрені, шлунково-кишкові проблеми (запор або

діарея), проблеми з серцем та менструальні симптоми. Дослідження показують, що стрес також може зіграти свою роль у розвитку пухлин [4, 5, 7, 10, 13, 16].

У своїх наукових працях Л. Карамушка, В. Крайнюк, О. Креденцер, Г. Ложкін, Г. Нікіфоров та М. Савчин розглядають здоров'я, як циклічну систему функціонування фізичного, психічного та духовного компонентів. На її думку, здорова людина повинна відчувати душевну рівновагу та фізичний комфорт, почувати себе задоволеною та щасливою. Авторка зазначає, що здоров'я – це не лише фізичний стан людини, але і її життєва стратегія. Отже, підтримка здоров'я позитивно впливає на зменшення стресу та боротьбу з ним і навпаки, боротьба зі стресом та зниження його впливу на людину здатні покращити її фізичне, психічне та духовне здоров'я. Такі заходи, як фізичні вправи, медитація, глибоке дихання, хороші харчові звички та достатній сон можуть допомогти людям краще справлятися зі стресом [1, 5, 6, 7, 8, 9].

Дослідження в галузі психології щодо управління стресом продемонстрували, що духовність і віра мають значущий вплив на здатність справлятися зі стресом та на загальне відчуття щастя. Деякі духовні практики знижують рівень стресу, тоді як інші мають цілющі або відновлюючі властивості, які допомагають впоратися з певними стресовими факторами. Дослідження показали, що релігійні люди, як правило, щасливіші за інших, проте не було встановлено, що жодна конкретна релігія чи релігійна практика мають монополію на це явище.

Усі форми молитви, медитації та екзистенціального споглядання активізують центри в мозку, які беруть участь у розслабленні та спокої, що знижує рівень пережитого стресу. Загалом, збереження віри в щось поза собою, може створити сенс, спокій і почуття цілі, і все це може підтримати людину та допомогти їй впоратися зі стресовими життєвими подіями [5, 9].

Встановлено, що люди, які сприймають як духовні практики, так і звичай віри, відчують вищий рівень щастя та здатні більш ефективно управляти стресом під час виникнення стресових подій у житті. Споглядання життя чи сили поза свідомою реальністю може надати деяким людям більший сенс у житті. Під час неприємностей людина може покласти на це почуття мети, щоб підтвердити своє існування та виростити сили для боротьби зі стресом. Крім того, опора на вищу силу покладає тягар або причину стресу на контроль вищої сили, тим самим звільняючи людину від цього стресового стану. Вірність також може доповнити почуття надії на майбутнє та прийняття минулого. Загалом, людина менше зупинятиметься на негативних аспектах життя, а натомість буде озиратися на хороше і з нетерпінням чекати нових можливостей [9, с. 40].

Отже, форми медитації, молитви та споглядання можуть заперечити або зменшити наявний стрес і забезпечити стійкість до нових стресових факторів. Неврологи продовжують вивчати вплив медитативних станів на мозок. Ряд досліджень продемонстрував позитивний вплив молитви, медитації та споглядання на психічне та фізичне здоров'я. Зниження рівня стресу є одним із наслідків, виявлених у кількох дослідженнях. Завдяки вірі та духовності можна досягти нових рівнів спокою, розвиваючи щастя, здоров'я та добробут.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Встановлено, що професійний стрес, є напружений стан, який виникає у фахівців під впливом зовнішніх і внутрішніх стресогенних факторів, умов і особливостей професійної діяльності і виявляється змінами в когнітивній, соціальній, емоційно-вольовій, мотиваційній, поведінковій і професійній сферах особистості. Він є дисбалансом між вимогами умов і особливостей професійної діяльності та здібностями, індивідуально-психологічними особливостями, суб'єктивним ставленням до стресогенних факторів та навичками фахівця щодо вибору

Питання психології

індивідуальної конструктивної чи деструктивної копінг-стратегії його подолання.

З'ясовано три найпоширеніші стратегії подолання: спрямовану на оцінку, на проблему та на емоції. Орієнтовані на оцінку стратегії модифікують процеси мислення. Проблемно-орієнтовані стратегії спрямовані на подолання причин чи проблем, які зумовили стрес. Емоційно-орієнтовані стратегії стосуються саморегуляції емоційно-вольової сфери.

Визначено, що стратегії подолання стресу можуть бути конструктивними (адаптивними) або деструктивними (деадаптивними). Конструктивні стратегії

подолання успішно зменшують рівень стресу та забезпечують позитивний зворотний зв'язок. Деструктивні стратегії подолання стресу можуть бути успішними в управлінні стресом або його зменшенні, але результат є дисфункціональним і непродуктивним.

З'ясовано, що у стратегіях подолання професійного стресу суттєву роль відіграє соціальна підтримка – емоційна, інформаційна, духовна, товариська, матеріальна.

Перспективи подальшого дослідження полягають в обґрунтуванні, розробленні та апробації психокорекційної програми для конкретного контингенту фахівців.

Список використаних джерел

1. Карамушка Л. М., Снігур Ю. С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2020. Т. І. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 55. С. 23–30.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса 2-е изд. — М.: Академический Проект, 2009. — 943 с.
3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 580 с.
4. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. М.С. Корольчука. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. — 400 с.
5. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В.М. Крайнюк. — К. : Ніка-Центр, 2007. — 432 с.
6. Креденцер О. В. Теоретичний аналіз основних підходів до визначення поняття «здоров'я» в психології. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2020. Том І : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 55. С. 44–50.
7. Ложкін Г. В., Коцан І. Я., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини / За ред. І. Я. Коцана.— Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. — 430 с.
8. Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб., Питер, 2006. — 607 с.
9. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : монографія. Київ, 2013. 252 с.
10. Стасюк В.В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : дис... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Стасюк Василь Васильович ; Національна академія оборони України. - К., 2006. - 466 с.
11. Тарабрина Н. В. Психология посттравматического стресса. Теория и практика / Н. В. Тарабрина ; ред. А. Л. Журавлев. — Москва : Институт психологии РАН, 2009. — 305 с.
12. Теорія і практика психологічної допомоги та реабілітації: підручник. Вид. 2-ге, доп. / кол. авт. ; за заг. ред. Василя Осьодла. — Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2020. — 484 с.
13. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. — СПб.: Питер, 2006. — 256 с.
14. Cox, T., & Griffiths, A. (1995). The nature and measurement of work stress: theory and practice. The evaluation of human work: A practical ergonomics methodology. London: Taylor & Francis.
15. Lazarus, R.S.; Folkman, S. Stress, Appraisal, and Coping; Springer: New York, NY, USA, 1984.

Питання психології

16. Myronets, S., Voitenko, E.; Kaposloz, H., Zazymko, O., & Osodlo, V. (2021). Influence of Characteristics of Self-actualization and Coping Behavior on Resistance of Teachers to Professional Stressors and Emotional Burnout. *International Journal of Organizational Leadership*, 10(1), 1–14.
17. Roth, S., & Cohen, L. J. (1986). Approach, avoidance, and coping with stress. *American Psychologist*, 41(7), pp.813–819.
18. Weiten, W. & Lloyd, M.A. (2008). *Psychology Applied to Modern Life* (9th ed.). Wadsworth Cengage Learning. ISBN 0-495- 55339-5.

References

1. Karamushka L. M., Snihur Yu. S. Kopinh-strategii: sutnist, pidkhody do klasyfikatsii, znachennia dla psykholohichnoho zdorovia osobystosti ta orhanizatsii. Aktualni problemy psykholohii [Coping strategies: essence, approaches to classification, significance for the psychological health of the individual and the organization. Current problems of psychology] : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2020. T. I. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia / za red. S.D. Maksymenka, L.M. Karamushky. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Vyp. 55. C. 23–30. (in Ukrainian)
2. Kitaev-Smik L.A. Psykholohyia stressa. Psykholohycheskaia antropohyia stressa 2-e yzd. [Psychology of stress. Psychological Anthropology of Stress 2nd ed.] — M.: Akademicheskyy Proekt, 2009. — 943 s. (in Russian)
3. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti v zvychnykh ta ekstremalnykh umovakh [Socio-psychological support of activities in normal and extreme conditions]: Navchalnyi posibnyk dla studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. — K.: Nika-Tsentr, 2006. — 580 s. (in Ukrainian)
4. Korolchuk M.S., Osodlo V.I. Psykhodiahnostyka [Psychodiagnostics]: Navchalnyi posibnyk dla studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / Za zah. red. M.S. Korolchuka. — K.: Elha, Nika-Tsentr, 2004. — 400 s. (in Ukrainian)
5. Krainiuk V.M. Psykholohiia stresostiikosti osobystosti [Psychology of personality stress] : monohrafiia / V.M. Krainiuk. — K. : Nika-Tsentr, 2007. — 432 s. (in Ukrainian)
6. Kredentser O. V. Teoretychnyi analiz osnovnykh pidkhodiv do vyznachennia poniattia «zdorovia» v psykholohii. Aktualni problemy psykholohii [Theoretical analysis of the main approaches to the definition of "health" in psychology. Current problems of psychology]: zb. nauk. prats In-tu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2020. Tom I : Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia. Vyp. 55. S. 44–50. (in Ukrainian)
7. Lozhkin H. V., Kotsan I. Ya., Mushkevych M. I. Psykholohiia zdorovia liudyny [Human health psychology] / Za red. I. Ya. Kotsana.— Luts'k: RVV "Vezha" Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2011. — 430s. (in Ukrainian)
8. Psykholohyia zdorovia [Psychology of health]: Uchebnyk dla vuzov / Pod red. H. S. Nykyforova. — SPb., Pyter, 2006. — 607 s. (in Russian)
9. Savchyn M. V. Dukhovna paradyhma psykholohii [Spiritual paradigm of psychology] : monohrafiia. Kyiv, 2013. 252 s. (in Ukrainian)
10. Stasiuk V.V. Systema sotsialno-psykholohichnoho zabezpechennia funktsionuvannia aeromobilnykh viiskovykh pidrozdiliv v umovakh zbroinykh konfliktiv [The system of social and psychological support for the functioning of airmobile military units in conditions of armed conflict] : dys... d-ra psykhol. nauk: 19.00.05 / Stasiuk Vasil Vasylovych ; Natsionalna akademiia oborony Ukrainy. - K., 2006. - 466 s. (in Ukrainian)
11. Tarabryna N. V. Psykholohyia posttravmatycheskoho stressa. Teoriia y praktyka [Psychology of post-traumatic stress. Theory and practice] / N. V. Tarabryna ; red. A. L. Zhuravlev. — Moskva : Ynstytut psykholohyy RAN, 2009. — 305 s. (in Russian)
12. Teoriia i praktyka psykholohichnoi dopomohy ta reabilitatsii [Theory and practice of psychological care and rehabilitation] : pidruchnyk. Vyd. 2-he, dop. / kol. avt. ; za zah. red. Vasyliia Osodla. — Kyiv : NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho, 2020. — 484 s. (in Ukrainian)
13. Shcherbatykh Yu.V. Psykholohyia stressa i metody korrektsyy [Psychology of stress and methods of correction]. — SPb.: Pyter, 2006. — 256 s. (in Russian)

14. Cox, T., & Griffiths, A. (1995). The nature and measurement of work stress: theory and practice. The evaluation of human work: A practical ergonomics methodology. London: Taylor & Francis. (in English)
15. Lazarus, R.S.; Folkman, S. Stress, Appraisal, and Coping; Springer: New York, NY, USA, 1984. (in English)
16. Myronets, S., Voitenko, E.; Kaposloz, H., Zazymko, O., & Osodlo, V. (2021). Influence of Characteristics of Self-actualization and Coping Behavior on Resistance of Teachers to Professional Stressors and Emotional Burnout. International Journal of Organizational Leadership, 10(1), 1–14. (in English)
17. Roth, S., & Cohen, L. J. (1986). Approach, avoidance, and coping with stress. American Psychologist, 41(7), pp.813–819. (in English)
18. Weiten, W. & Lloyd, M.A. (2008). Psychology Applied to Modern Life (9th ed.). Wadsworth Cengage Learning. ISBN 0-495- 55339-5. (in English)

Резюме

Авраменко М. В. преподаватель кафедры стратегических коммуникаций учебно-научного центра стратегических коммуникаций в сфере обеспечения национальной безопасности и обороны, НУОУ

Корольчук Н. С. доктор психологических наук, профессор, КНТЭУ

Корольчук В. Н. доктор психологических наук, профессор, КНТЭУ

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА У СПЕЦИАЛИСТОВ**

В статье автором приведены результаты анализа научных взглядов ученых по рассмотрению проблемы профессионального стресса и его преодоления. Установлено, что до сих пор не существует согласованной классификации имеющихся сегодня стратегий преодоления стресса. Выделены наиболее распространенные из них. Определено, что все стратегии имеют адаптационную цель уменьшить или преодолеть стресс. В то же время, эффективность стратегий преодоления профессионального стресса остается актуальной проблемой, требующей дальнейшего изучения.

Ключевые слова: профессиональный стресс; психологические стратегии; преодоления; специалисты.

Summary

Avramenko M. Training Section, Strategic Communications Centre, NDUU

Korolchuk M. doctor of psychological sciences, Professor, Kyiv National University of Trade and Economics

Korolchuk V. doctor of psychological sciences, Professor, Kyiv National University of Trade and Economics

**PSYCHOLOGICAL STRATEGIES FOR OVERCOMING OCCUPATIONAL
STRESS IN PROFESSIONALS**

Introduction. The problem of overcoming professional stress is an important part of both individual and corporate responsibility. The founders of the theory of stress assessment and its overcoming R. Lazarus and S. Folkman consider overcoming as an interacting process between the individual and his environment, as an effort made by the individual to harmonize the requirements of the environment with the support of homeostasis.

Thus, the use of adaptive strategies to overcome professional stress is aimed at increasing resources, personal adaptive potential, which leads to the improvement of the subjective state of the individual and professional and life well-being.

Purpose. Highlight the results of the analysis of scientific views of domestic and foreign scientists who consider the main strategies for overcoming occupational stress.

Methods. Theoretical (analysis of scientific literature, generalization of the received information and its systematization).

Originality. Overcoming strategies are a set of measures and efforts, cognitive or behavioral, aimed at finding a solution to the problem and calming the emotional reaction, which in some cases can be excessive and cause anxiety. Overcoming strategies are the subject of many scientific papers, which have developed various

Питання психології

proposals for the most acceptable way to classify them in terms of functions and efficiency. As a result of scientific research, it has been established that each person has his or her own constructive and destructive strategies for overcoming stress, based on life experience, physiological, psychological and social resources.

The main types of coping strategies are identified: assessment-oriented, problem-oriented, emotion-oriented. Some scholars question the possibility of categorization because different coping strategies are not independent of each other. All stress management strategies have been found to be helpful.

Conclusions. *It is established that occupational stress is a stressful condition that occurs in professionals under the influence of external and internal stressogenic factors, conditions and features of professional activity and is manifested by changes in cognitive, social, emotional, motivational, behavioral and professional spheres of personality. It is an imbalance between the requirements of conditions and features of professional activity and abilities, individual psychological characteristics, subjective attitude to stressors and skills of a specialist to choose an individual constructive or destructive coping strategy to overcome it.*

The three most common coping strategies have been identified: assessment, problem, and emotion. Evaluation-oriented strategies modify thought processes. Problem-oriented strategies are aimed at overcoming the causes or problems that caused stress. Emotionally-oriented strategies relate to self-regulation of the emotional-volitional sphere.

It is determined that coping strategies can be constructive (adaptive) or destructive (maladaptive). Constructive coping strategies successfully reduce stress levels and provide positive feedback. Destructive strategies for coping with stress can be successful in managing or reducing stress, but the result is dysfunctional and unproductive.

It was found that social support - emotional, informational, spiritual, sociable, material - plays a significant role in strategies for overcoming professional stress.

Prospects for further research are to justify, develop and test a psycho-correction program for a specific contingent of specialists.

Key words: *occupational stress; psychological strategies; overcoming; specialists.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 16.10.21.

Брецько І. І. кандидат психологічних наук, доцент,
Мукачівський державний університет.

<https://orcid.org/0000-0002-1321-7351>

Ямчук Т. Ю. кандидат психологічних наук, доцент,
Мукачівський державний університет.

<https://orcid.org/0000-0003-0392-2249>

Долинай М. І. старший викладач,
Мукачівський державний університет.

<https://orcid.org/0000-0003-1691-6796>

ІНКЛЮЗІЯ: ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

Стаття розкриває проблему інклюзії в українському науково-теоретично-практичному просторі. Здійснено теоретичний аналіз-огляд сучасної наукової, літератури, а також дисертаційних досліджень з питань інклюзивної освіти. Представлено розуміння основних дефініцій дослідження. Так, інклюзія (включення) – це процес посилення ступеню участі всіх громадян у соціумі, і насамперед тих, що мають проблеми у фізичному розвитку.

Ключові слова: інклюзія; інклюзивна освіта; інклюзивне навчання; дитина з особливими освітніми проблемами; соціалізація.

Актуальність теми. Сучасні тенденції розвитку соціально-економічних, політичних аспектів, реформаційних процесів в освітній галузі України трансформують усталені цінності та ціннісні орієнтації щодо якісної професійної підготовки у вищій школі фахівців у галузі спеціальної педагогіки та психології. Вимоги сучасного ринку праці до фахових та особистісних якостей педагога та психолога, які працюватимуть у спеціальних закладах освіти, зумовлені змінами у концепції Нової школи України, яка наближається до європейських стандартів, високими показниками складності діагностично-корекційної діяльності в умовах інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, водночас як педагоги, так і психологи повинні створити сприятливу атмосферу для соціальної адаптації та повноцінної життєдіяльності в оточуючому середовищі для дітей з особливими освітніми потребами. Актуальність означеної теми дослідження є незаперечною, адже підтримка дітей з особливими потребами в Україні на державному рівні дає змогу декларувати права дітей з особливими потребами на розвиток, освіту, соціалізацію та інтеграцію у

сучасне життя не лише, де юре, а й де факто, а також сприяє вихованню емпатійності, співчутливості та розуміння потреб і проблем інших для здорових дітей, які навчаються з ними.

Мета і завдання статті. Здійснити теоретичний аналіз-огляд сучасної наукової, навчальної, методичної літератури, а також дисертаційних досліджень з питань інклюзивної освіти; представити вторинний аналіз психологічної практики у галузі інклюзії.

Теоретичне підґрунтя. Над тематикою інклюзії працювала значна кількість вітчизняних сучасних науковців, зокрема: когортою авторів (Бондар К. М., Дорошенко Л. В., Жукова Л. В., Скляньська О. В., Смехньова Т. В., Трушик О. В., Шестопалова О. П.) написано навчально-методичний посібник «Теорія і практика інклюзивної освіти» (2019 р.), де проаналізовано основні законодавчі акти інклюзивної освіти, окреслено специфіку індивідуального підходу до дітей з особливими освітніми потребами, а також конструктивні рекомендації методології викладання в інклюзивному класі початкової ланки викладання [9]; авторським

колективом (Бісікало Л. Г., Задорожня О. Г., Жук Т. В., Ілляшенко Т. Д., Каменщук Т. Д., Копчинська А. С., Макарян Д. С., Обухівська А. Г., Паламарчук Н. М., Паланюк Т. М., Токаленко З. В., Якимчук Г. В.) складено методичні рекомендації «Психологічний супровід інклюзивної освіти» (2017 р.), у яких розкрито напрями роботи практичного психолога в адаптаційний період входження осіб з особливими освітніми проблемами в освітнє середовище, особливий наголос здійснено на активних формах роботи практичного психолога з учасниками інклюзивного навчання (розписано тренінгові заняття для дітей та педагогічних працівників, батьків), здійснено огляд чинних нормативно-правових документів, що регулюють організацію інклюзивного навчання в освітніх закладах України [4]; водночас захищено дисертації з психолого-педагогічних наук, зокрема: Супрун Д. М. «Теорія і практика професійної підготовки психологів в галузі спеціальної освіти» 13.00.03 «Корекційна педагогіка» (2018 р.) [7]; Буйняк М. Г. «Формування психологічної готовності вчителів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами» 19.00.08 «Спеціальна психологія» (2019 р.) [1]; Шульженко О. Є. «Емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми» 19.00.08 «Спеціальна психологія» (2021 р.) [10]; Позднякова О. Л. «Теорія і практика функціонування виховної системи навчально-реабілітаційних закладів для дітей з особливими освітніми проблемами» 13.00.03 «Корекційна педагогіка» (2021) [3]; Тенцер Л. В. «Діагностика та корекція дисграфії у молодших школярів» 13.00.03 «Корекційна педагогіка» (2021) [8].

Методи дослідження. Впродовж дослідження тематики було використано такі методи: здійснено конструктивний теоретико-методологічний *аналіз-огляд* загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури, захищених дисертацій з метою з'ясування стану

розробленості означеної проблеми на сучасному етапі та напрямів її вирішення; а також аналіз практичного досвіду вчених у галузі інклюзії.

Результати і обговорення. Розглянемо основні поняття означеної проблеми дослідження. Так, інклюзія – (від англ. inclusion – включення) – процес посилення ступеню участі всіх громадян у соціумі, і насамперед тих, що мають проблеми у фізичному розвитку. Цей процес передбачає розробку і застосування таких рішень, які створять умови для рівноправної участі кожної людини в академічному і суспільному житті. Досягнення повноцінного включення дитини в академічне та суспільне життя може відбуватися за умови активної участі всіх зацікавлених сторін.

Інклюзія є соціальною концепцією, яка передбачає гуманізацію суспільних відносин і дотримання прав осіб з обмеженими можливостями на якісну та доступну освіту. Інклюзія в освіті є частиною інклюзивного суспільства – це процес реального включення дітей з особливими потребами в активне суспільне життя в середовищі однолітків. Концепція інклюзивної освіти декларує, що усі діти є цінними й активними членами суспільства. Це є однією з головних демократичних ідей. Отже, інклюзія як одна з гуманітарних ідей розвитку сучасного суспільства стосується всіх його членів та потребує прийняття не лише професійною громадою, але й широкими верствами населення [9, 22].

Інклюзію ще розуміють у широкому і вузькому форматах. Вужче розуміння пояснює інклюзію, як «включення» дітей з інвалідністю та дітей з порушеннями психофічного розвитку у навчальний процес загальноосвітніх закладів. Широкий формат полягає у ставленні позитивного характеру та визнанні особистістю таких дітей, цінуванні та індивідуальному підході та розуміння потреб кожного учня.

Відповідно до міжнародних документів, діти з особливими потребами – це особи до 18 років, які потребують додаткової підтримки в освітньому процесі: діти з

порушенням психофізичного розвитку, діти з інвалідністю, діти-біженці, діти, які працюють, діти-мігранти, діти – представники національних меншин, діти – представники релігійних меншин, діти з сімей із низьким прожитковим мінімумом, безпритульні діти, діти-сироти, діти «вулиці», діти із захворюваннями на СНІД/ВІЛ та ін. [6].

Розглянемо основні поняття нашого дослідження в основному освітньому законі – Законі України «Про освіту», де зазначено, що інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників. Інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей. Особа з особливими освітніми потребами – особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту [2, Розділ I, п. 12, 13, 20].

Отже, ґрунтуючись на зазначеному, й опираючись на міжнародні документи та чинне законодавство України – закон України «Про освіту», підсумовуємо, що діти з особливими потребами – це усі зазначені категорії дітей, які потребують постійної або тимчасової підтримки в освітньому процесі для забезпечення їхніх рівних й основних прав і свобод, зокрема права на освіту.

Таку підтримку в освітньому процесі дітям з особливими освітніми потребами надають працівники психологічної служби. Вони співпрацюють із вчителями, вихователями, медичними працівниками, реабілітологами, батьками, опікунами, а також із громадськими організаціями, які займаються означеними проблемами.

Психологічна служба забезпечує вчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку дитини, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових,

інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення психологічних умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальними закладами. Метою психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в навчально-виховних закладах міста є вивчення особистісного потенціалу, а саме: співвідношення рівня розумового розвитку дитини і вікової норми, розвитку когнітивної сфери, сформованості мотивації до навчання; особливості емоційно-вольової сфери; індивідуально-характерологічні особливості, їх творчий та інтелектуальний розвиток через залучення всіх учасників навчально-виховного процесу (батьків, педагогів, дітей) до реалізації запланованих дій щодо особливостей розвитку, спілкування, навчання; соціалізація та адаптація; професійна орієнтація дітей з особливими потребами [4, 14-15].

Розглянемо досвід вітчизняної психологічної науки та практики у роботі з інклюзією.

У монографії Т. В. Скрипник «Діти з аутизмом в інклюзії: сценарії успіху» описано систему технології, яка дає можливість впровадити ефективне інклюзивне навчання для дітей, що мають розлади аутичного спектру. Автор розкриває сутність та особливості практичного втілення підготовки дитини, підготовки освітнього простору та налагодження роботи міждисциплінарного командного супроводу.

Міждисциплінарний командний супровід передбачає координацію та системну взаємодію, узгодженість процесів підтримки, допомоги і супроводу дитини з особливими освітніми потребами в освітньому закладі. Учасниками даного супроводу є батьки, вчитель, асистент вчителя, психолог, вчитель-логопед, спеціальний педагог, соціальний працівник, вчитель фізкультури та інші, які визначають та планують загальну педагогічну стратегію роботи з дитиною, розробляють індивідуальну програму розвитку, що має такий невід’ємний складник, як корекційно-

розвиткова робота з неперервним моніторингом динаміки розвитку дитини [5, 152-153].

Узгоджена робота міждисциплінарної групи супроводу дитини з розладами аутичного спектру є показником її ефективного навчання. І ця узгодженість має виявлятися на кожному етапі супроводу: 1) колегіальне вивчення стану розвитку дитини; 2) спільне розроблення індивідуальної корекційно-розвивальної роботи та визначення конкретних кроків для її цілеспрямованої та узгодженої між усіма учасниками команди супроводу реалізації; моніторинг та оцінювання динаміки розвитку дитини та якісної роботи учасників команди супроводу [5, 157].

Алгоритм діяльності команди супроводу охоплює взаємопов'язані вектори допомоги на кожному етапі. Під час організаційно-діагностичного етапу команда супроводу здійснює колегіальну діагностику стану розвитку дитини, формування SMART-цілей, розроблення індивідуальної програми комплексної реабілітації. У процесі формувального етапу реалізується система групових та індивідуальних занять у закладі освіти, розвивальний вплив всередині родини (програма «Домашнє візитування»), соціальна інклюзія (заходи поза закладом освіти і домом). Узагальнюючий етап передбачає підсумкову оцінку динаміки розвитку дитини (з урахуванням результатів первинного оцінювання та узагальненням даних моніторингу) [5, 169].

Т. В. Скрипник пропонує Програму «Технологія командної взаємодії педагогів інклюзивних центрів», яка впроваджується на основі визначення компетентності педагогів за методикою Org-EIQ (G. Giorgi), методикою «Тест мотиваційних орієнтацій» («ТОМ», L. Borgogni, L. Petita, K. Barbaranelli), методикою визначення самооцінки педагогів «Professional Development Tool for Improving the Quality of Practice in primary school» та напівструктурованим опитуваником, що розроблено автором монографії. Програма охоплює вивчення наявності командної

взаємодії у роботі педагогів щодо супроводу дітей з розвитком аутичного спектру та готовності до такої взаємодії, проведення установчого семінару, тренінгових занять, постійний супровід (систематичний коучинг, наставництво) за наявності моніторингових процесів та оцінка ефективності програми [5, 179].

Колективом, що реалізував проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», надано рекомендації щодо пристосування, дизайну простору школи та класу до інклюзивної освіти. Описано психологічну допомогу сім'ям, що виховують дітей із особливими освітніми потребами, яка має складні багатовекторні завдання: інформування та просвітництво, психологічна підтримка батьків як пари, робота з глибинними проблемами кожного з батьків. Фахівці обговорюють можливості співпраці з інклюзивними центрами. Зазначено компетенції вчителя, що працює в інклюзивній освіті, його професійна та психологічна готовність до навчання дітей, які мають особливі освітні потреби, стратегії викладання та особливості формування знань та умінь. Рекомендуються поведінкові технології роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, представлені діагностичні засоби визначення особливостей поведінки та корекційна робота з небажаною поведінкою дитини. Даються рекомендації щодо налагодження комунікації з дітьми з особливими освітніми потребами [9].

Психологічний супровід інклюзивної освіти дітей та юнаків описано фахівцями Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи. Розкрито особливості формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами в освітньому середовищі. Для педагогічних працівників пропонуються такі активні форми роботи практичного психолога, як тренінг «Всі діти мають рівні права», для батьків – тренінг «Психологічне здоров'я батьків є необхідною умовою здоров'я дітей», для дітей від 5 до 15 років з

порушеннями розумового розвитку тренінгові заняття [4].

О. Л. Позднякова [3] рекомендує авторську виховну систему для навчально-реабілітаційних закладів для дітей з особливими освітніми проблемами, яка складається з організаційно-мотиваційної та практично-діяльній стадій. На організаційно-мотиваційній стадії впроваджуються інноваційні перетворення в освітній простір навчально-реабілітаційних закладів, розвиток мотиваційно-ціннісних орієнтацій учасників освітнього процесу, формування готовності до змін; підвищується рівень теоретико-методичної обізнаності педагогів щодо особливостей реалізації організаційно-педагогічних, змістово-педагогічних і процесуально-педагогічних умов, розробленого програмно-технологічного забезпечення, удосконалення процесу організації різних видів діяльності, форм, методів. Це здійснюється через навчально-роз'яснювальні заходи: наради, консультації, семінари тощо. На практично-діяльній стадії передбачається комплексне впровадження усіх компонентів виховної системи і освітньо-реабілітаційний простір закладів. Також авторка пропонує для роботи з вихованцями молодшого, середнього та старшого шкільного віку такі цільові програми, як: «Душа українця в мистецтві», «Екологічна просвіта», «Я – людина», «Україна в серці моєму», «Праця у житті людини», «Я і моє здоров'я».

Цікавими є роботи, що описують досвід роботи з питань підготовки спеціалістів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

М. Г. Буйняк [1] констатує, що значна частина вчителів мають низький рівень мотиваційного, когнітивного, операційного та особистісного компонентів готовності до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, а всі школярі мають проблеми у класному колективі: або перебувають в інклюзивних класах на позиціях «ізолюваних» та «відторгнутих», або не відчують себе членами класного колективу, або живуть ізолювано від класу.

Авторка запропонувала тренінгову програму «Психологічна готовність вчителів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами як передумова його ефективності», що реалізується у чотири етапи, складається з 16 занять, які проводяться впродовж шести місяців. Після реалізації програми проводять на запит вчителів індивідуальні бесіди та консультації з метою закріплення та усвідомлення отриманих практичних навичок.

Цікавим є досвід практичної роботи з формування емоційної стійкості майбутнього фахівця як психологічного чинника його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми О. Є. Шульженко [10]. Автор виявив, що у студентів недостатній розвиток емоційно-вольового компонента до корекційної роботи з дітьми із аутизмом. Ним запропоновано авторську програму «Формування емоційної стійкості як чинника його готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом», яка передбачає розвиток таких складових психологічної готовності, як мотиваційного, когнітивного та емоційно-вольового. Мотиваційний компонент розвивається через такі засоби, як бесіди, дискусії, обговорення, семінари та лекції; когнітивний компонент розвивається за допомогою лекцій, спецкурсів, проблемних завдань, соціально-психологічних тренінгів, інтелектуальних тренінгів, підготовки презентацій та доповідей; емоційно-вольовий компонент забезпечується розвиток через тренінги розвитку: толерантності, емоційної стійкості, саморегуляції, навичок самоконтролю, доброзичливості, стресостійкості, ведення щоденника із особистісного та професійного саморозвитку та самоконтролю. Соціально-психологічний тренінг складається з міні-лекції, бесід, дискусій, психотерапевтичних вправ, моделювання, елементи арт-терапії тощо.

Д. М. Супрун [7] запропоновано систему професійної підготовки психологів у галузі спеціальної освіти, що передбачає системний підхід до процесу оволодіння сучасного спеціального психолога необхідним

Питання психології

комплексом актуальних інноваційних знань, практичних умінь та навичок професійної діяльності. Складові компоненти системи представлені відповідно до логіки навчального процесу й специфіки організації професійної підготовки психологів у галузі спеціальної освіти та реалізуються через ієрархічну структуру. Розроблена система складається з таких блоків, як: перспективно-цільовий; концептуальний; організаційно-діагностичний; змістово-реалізаційний та контрольний-аналітичний.

Цікавим наповненням характеризується змістово-реалізаційний блок, який передбачає визначення етапності впровадження системи професійної підготовки психологів у галузі спеціальної освіти в реальний навчально-виховний процес. Він складається з трьох етапів: мотиваційно-цільового (підготовчого), організаційно-структурного (організаційного), ціннісно-методичного (основного) та моніторингу (заключного).

Під час мотиваційно-цільового етапу використовувалися такі форми роботи: тренінги, варіативні психолого-педагогічні методики, авторські та адаптовані діагностичні методики, консультації, індивідуальні корекційні програми, методичні рекомендації, тестування, анкетування, проблемні завдання та ситуації тощо.

На етапі організаційно-структурного реалізовувалися наступні форми роботи: ознайомлення з навчальним планом і циклом дисциплін, спецкурсів, що вивчаються, вибір методів та форм навчально-пізнавальної діяльності).

Етап ціннісно-методичний був наповнений такими формами роботи, як: транс- та міждисциплінарні спецкурси, індивідуальна, самостійна форми організації

навчання, науково-дослідна робота у наукових студіях.

Етап моніторингу передбачав такі форми роботи, як контроль та аналіз використання психологічних та педагогічних знань у навчально-пізнавальній, науково-дослідній та професійній діяльності.

Висновки. Отже, здійснивши теоретичний аналіз-огляд сучасної наукової, навчальної, методичної літератури, а також дисертаційних досліджень з питань інклюзивної освіти, вторинного аналізу практичного досвіду вчених у галузі інклюзії, констатуємо, що актуальність зазначеного дослідження є незаперечним, бо підтримка дітей з особливими освітніми потребами в Україні потребує вдосконалення на етапі де факто. Зазначимо, що важливим аспектом є підготовка у освітніх закладах України (педагогічні коледжі, вищі заклади освіти, інститути перекваліфікації психолого-педагогічного спрямування тощо) фахівців до роботи з такою категорією дітей, зорієнтованою на сучасні вимоги життя та розвитку українського простору й доступності до освітнього простору дітей з особливими потребами у загальноосвітніх навчальних закладах, водночас збагачення сучасного фахівця актуальними й інноваційними знаннями, практичними вміннями та навичками у подальшій професійній діяльності. Підвищення кваліфікації та перекваліфікація вчителів, вихователів, медичного персоналу, опікунів, збагачення досвідом зарубіжних країн з адаптацією до українських реалій щодо питань інклюзії, ще одне важливе й невідкладне завдання Інституту Освіти, яке потребує практичного застосування. Перспективи вбачаємо у подальших наукових дослідженнях психолого-педагогічного змісту у галузі спеціальної освіти.

Список використаних джерел

1. Буйняк М. Г. Формування психологічної готовності вчителів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.08. Київ, 2019. 322 с.
2. Закон України «Про освіту». URL: https://urst.com.ua/download_act/pro_osvitu.
3. Позднякова О. Л. Теорія і практика функціонування виховної системи навчально-реабілітаційних закладів для дітей з особливими освітніми проблемами : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2021. 670 с.

Питання психології

4. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек.] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709275/1/інклюзія.pdf>.
5. Скрипник Т. В. Діти з аутизмом в інклюзії : сценарії успіху : монографія. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. 208 с.
6. Соціальна інклюзія. Правовий аспект. URL: <https://vseosvita.ua/library/socialna-inkluzia-pravovij-aspekt-166948.html>.
7. Супрун Д. М. Теорія і практика професійної підготовки психологів в галузі спеціальної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2018. 657 с.
8. Тенцер Л. В. Діагностика та корекція дисграфії у молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2021. 22 с.
9. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / Упорядник Боднар К. М. Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м.Кривий Ріг», 2019. 170 с. URL: <http://dano.dp.ua/attachments/article/1061/Теорія%20і%20практика%20інклюзивної%20освіти%20-%20посібник.pdf>.
10. Шульженко О. Є. Емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.08. Київ, 2021. 237 с.

References

1. Buiniak M. H. Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti vchyteliv do inkluzyvnoho navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Formation of psychological readiness of teachers for inclusive education of children with special educational needs]: dys. ... kand. psykholoh. nauk : 19.00.08. Kyiv, 2019. 322 s. (in Ukrainian)
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu».URL: https://urst.com.ua/download_act/pro_osvitu. (in Ukrainian)
3. Pozdniakova O. L. Teoriia i praktyka funktsionuvannia vykhovnoi systemy navchalno-reabilitatsiinykh zakladiv dlia ditei z osoblyvymy osvitnimy problemamy [Theory and practice of functioning of the educational system of educational and rehabilitation institutions for children with special educational problems]: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.03. Kyiv, 2021. 670 s. (in Ukrainian)
4. Psykholohichnyy suprovod inkluzyvnoi osvity : [Psychological support of inclusive education] [metod. rek.] / avtor. kol. za zah. red. A. H. Obukhivska. Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2017. 92 s. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709275/1/інклюзія.pdf>. (in Ukrainian)
5. Skrypnyk T. V. Dity z autyzmom v inkluzii : stsennii uspikhu : monohrafiia. Kyiv : Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2019. 208 s. (in Ukrainian)
6. Sotsialna inkluziia. Pravovyi aspekt. URL: <https://vseosvita.ua/library/socialna-inkluzia-pravovij-aspekt-166948.html>. (in Ukrainian)
7. Suprun D. M. Teoriia i praktyka profesiinoi pidhotovky psykholohiv v haluzi spetsialnoi osvity [Theory and practice of professional training of psychologists in the field of special education]: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.03. Kyiv, 2018. 657 s. (in Ukrainian)
8. Tentser L. V. Diahnostyka ta korektsiia dyshrafii u molodshykh shkoliariv [Diagnosis and correction of dysgraphia in primary school children]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.03. Kyiv, 2021. 22 s. (in Ukrainian)
9. Teoriia i praktyka inkluzyvnoi osvity: [Theory and practice of inclusive education:] navchalno-metodychnyi posibnyk / Uporiadnyk Bodnar K. M. Projekt «Pidtrymka inkluzyvnoi osvity u m. Kryvyi Rih», 2019. 170 s. URL: <http://dano.dp.ua/attachments/article/1061/Теорія%20і%20практика%20інклюзивної%20освіти%20-%20посібник.pdf>. (in Ukrainian)
10. Shulzhenko O. Ye. Emotsiina stiikist maibutnoho fakhivtsia yak psykholohichniy chynnyk yoho hotovnosti do korektsiinoi roboty z autychnymy ditmy [Emotional stability of the future specialist as a psychological factor of his readiness for correctional work with autistic children]: dys. ... kand. psykholoh. nauk : 19.00.08. Kyiv, 2021. 237 s. (in Ukrainian)

Резюме

Брецько І. І. кандидат психологических наук, доцент,
Мукачевский государственный университет
Ямчук Т. Ю. кандидат психологических наук, доцент,

Мукачевський державний університет
Долинай М. І. старший преподаватель,
Мукачевський державний університет

ИНКЛЮЗИЯ: ОПЫТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Статья раскрывает проблему инклюзии в украинском научно-теоретико-практическом пространстве. Осуществлен теоретический анализ-обзор современной научной литературы, а также диссертаций по вопросам инклюзивного образования. Представлены основные дефиниции исследования. Так, инклюзия (включение) – это процесс усиления степени участия всех граждан в социуме, и прежде всего тех, которые имеют проблемы в физическом развитии.

Ключевые слова: инклюзия; инклюзивное образование; инклюзивное обучение; ребенок с особыми образовательными проблемами; социализация.

Summary

Bretsko I. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Mukachevo State University

Yamchuk T. Y. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Mukachevo State University

Dolynay M. I. Senior Lecturer, Mukachevo State University

INCLUSION: EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL PRACTICE

Annotation. This article reveals the inclusion problem in Ukrainian scholarly-practical and theoretical space.

The aim of the article -to do theoretical review-analysis of modern scientific literature, as well as dissertation research on inclusive education; at the same time to present a secondary analysis of psychological practice in the field of inclusion.

Methods - during the research of the topic review-analysis of general and special psychological and pedagogical literature was used, defended dissertations to clarify the state of development of this problem at the present stage and directions for its solution, and analysis of the practical experience of scientists in the field of inclusion.

The results - considering the basic concepts of this research problem, it was found that inclusion – is a process of increasing the degree of participation of all citizens in society, and especially those who have problems with physical development. This process involves the development and application of such solutions that will create conditions for equal participation for everyone in academic and social life. Achieving the full inclusion of the child in academic and social life can take place with the active participation of all stakeholders.

Scientific novelty - the modern scientific literature in the field of inclusion is theoretically analyzed, the secondary practice analysis of psychological and pedagogical orientation concerning children with special educational needs is presented here.

Practical significance - the materials of the presented scientific article can be used in the educational process and teaching disciplines of professional orientation and training in the field of special education.

Conclusions and prospects for further research. Thus, having conducted a study of inclusive education, we state that the relevance of this study is undeniable, because the support of children with special educational needs in Ukraine should be improved at the de facto stage. It should be noted that an important aspect is the training in educational institutions of Ukraine (pedagogical colleges, higher education institutions, institutes of retraining of psychological and pedagogical orientation, etc.) to work with this category of children, focused on modern requirements of life and development of Ukrainian space and accessibility to children's educational space. Also, special needs in secondary schools, at the same time enriching the modern specialist with relevant and innovative knowledge, practical skills, and abilities in further professional activity. Further training and retraining of teachers, educators, medical staff, guardians, enrichment of foreign experience with adaptation to Ukrainian realities on inclusion, is another important and urgent task of the Institute of Education, which requires practical application. We see prospects in further research of psychological and pedagogical content in the field of special education.

Keywords: inclusion; inclusive education; a child with special educational problems; socialization.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 16.10.21.

*Герасименко О. А. аспірантка кафедри
соціології та психології Харківського
національного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-1447-6101>*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖІНОК, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті проаналізовані напрацювання науковців, що розглядали ідентичність, як психологічний та соціальний феномен. Викладені структурні складові особистості жінок, засуджених до позбавлення волі. Описані адаптаційні можливості засуджених жінок та їх взаємозв'язок із структурними складовими особистості. Розглянуто поняття ідентичності, як складного інтегрального соціально-психологічного утворення та як категорії адаптаційних ресурсів особистості.

Ключові слова: засуджені жінки; особистісна ідентичність; Я-концепція; дослідження; позбавлення волі; ресоціалізація; адаптаційні ресурси особистості.

Вступ. В умовах гуманізації кримінально-виконавчої системи держави відбуваються зміни у ставленні до відбування покарання засудженими, зокрема перехід до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Так, з 2013 року кількість засуджених до позбавлення волі в Україні зменишилась на 64% (з 147112 до 52863 осіб) [1]. Станом на початок 2020 року в місцях позбавлення волі перебуває майже 53 тис. осіб, майже така ж кількість, а саме 50 тис. звільнені від відбування покарання з випробуванням [2].

В місцях позбавлення волі знаходяться 1592 жінки, під вартою у слідчих ізоляторах – 1014, які очікують вироку суду [1]. Це свідчить про актуальність вивчення особистості жінок, які відбувають покарання, а також звільнилися з місць позбавлення волі.

Проблема ресоціалізації засуджених важлива, вона традиційно вивчається в юридичній психології. Це зумовлено необхідністю забезпечення індивідуального підходу до засуджених та осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, недопущення їх повернення до кримінального способу життя, формування у них соціально сприятливих форм поведінки після звільнення.

Для засудженої жінки ця проблема ускладнюється неминучою соціальною стигматизацією, порушенням важливих для неї сімейних зв'язків, більшими у порівнянні з

чоловіками труднощами при відновленні соціального функціонування (пошуку роботи, житла тощо). Особливо вразливою є категорія жінок, які мають дітей, а також неповнолітні.

За даними Харківської правозахисної групи, для засуджених жінок характерними є: адиктивна поведінка, в основному алкоголізм і наркоманія (кожна третя); підвищена емоційна лабільність і навіюваність, довірливість; більша, ніж у чоловіків, ймовірність нервово-психічних зривів; конформність; низька фрустраційна толерантність в умовах ізоляції; залежність від товариських відносин, утворених впродовж відбування покарання [3].

Процес ресоціалізації є комплексною проблемою, що визначається соціальним середовищем в якому проходить покарання, специфікою міжособистісних взаємодій в цьому середовищі, психологічними характеристиками особистості засудженого [4].

Особистісна ідентичність розглядається як важливий ресурс ресоціалізації засуджених жінок [5; 6]. Вона неминуче зазнає змін при такій докорінній зміні життєвого укладу як ув'язнення, що пов'язано зі зміною соціальних ролей і самоставлення. Як зазначалось, більшість людей може легко сформулювати власну ідентичність в термінах «моя сім'я», «моє оточення і моє місце в

ньому», «мої цілі», «мої мрії» тощо, що стає ускладненим для засуджених [4]. Тому особистісна ідентичність виступає спочатку як основа адаптаційного потенціалу до змінених умов при потраплянні в місця позбавлення волі, а потім – як інтегральна характеристика, що змінюється в процесі ресоціалізації [7].

Метою статті є вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості засуджених до позбавлення волі жінок та їх впливу на процес ресоціалізації засуджених для подальшого використання при проведенні судово-психологічних експертиз.

Теоретичне підґрунтя. У психології проблема ідентичності не є новою. Над розробкою проблеми працювали ще З. Фрейд, Е. Еріксон [8], Дж. Марсія, А. Ватерман, Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Фогельсон, К. Роджерс, Е. Фромм, А. Маслоу та ін. Учені розкривали психологічну структуру, описували види та функції ідентичності та пропонували типи ідентичності [9].

Питання розвитку особистості та становлення її ідентичності в контексті сучасних гуманістичних підходів успішно розроблялися й аналізувалися у загальнотеоретичному і методологічному аспектах не тільки в зарубіжних, але й у вітчизняних працях, Б.Г. Ананьєвим, Н.В. Антоною, Л.І. Божович, І.С. Коном, О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном, В.В. Століним [10] та ін. Достатньо поширеною є концепція ідентичності, яка включає всі якості особистісних варіацій, обумовлених комплексом біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів [11].

Вивченню особливостей особистості засуджених присвячена значна кількість досліджень (О. Ковальов, Н. Максимова, О. Чернишова [12], О. Питлюк-Смеречинська, І. Семенов, Ю. Славінська, В. Яковлєв [13] та ін.), у яких вивчалися окремі аспекти «Я» концепції, особистісні зміни в умовах позбавлення волі, особливості спрямованості, ціннісні орієнтації, життєві плани, самооцінка, вольова сфера, вплив установок на поведінку [8].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що в центрі уваги науковців перебувають важливі питання пошуку, розвитку, становлення особистісної ідентичності. У зв'язку з цим, незважаючи на досить значущий список робіт, присвячених особистісній ідентичності, слід звернути увагу на недостатню вивченість даного феномену у жінок-делінквентів, що засуджені до позбавлення волі.

Методи дослідження та організація. Дослідження проводилось на базі Качанівської виправної колонії № 54 із загальними умовами тримання, де перебувають жінки вперше засуджені до позбавлення волі у м. Харкові. впродовж 2017-2019 рр. Основну групу досліджуваних склали 121 жінка віком 19-34 років, засуджені до відбування покарання. Дослідження проводилось на етапі від півроку до року до закінчення терміну відбування покарання. Структура злочинності в основній групі представлена переважно корисливими злочинами – 68% (крадіжка – 41%, шахрайство – 7%, незаконне виробництво, зберігання, виготовлення наркотичних засобів – 18%, інше – 2%), а також насильницькими і корисно-насильницькими злочинами (умисне тяжке тілесне ушкодження – 4%, умисне вбивство – 8 %, розбій – 6%, інше – 14%).

Контрольну групу склали 80 жінок віком 19-32 років, які проживають у м. Харків і не притягались до кримінальної відповідальності.

Основна група була розподілена на дві підгрупи, на підставі результатів, одержаних за опитувальником «Визначення ясності Я-концепції» (SCC) О.В. Киричука та С.О. Тарасюка [14]. За даними його авторів, ясність Я-концепції – це межі, в яких зміст індивідуальної Я-концепції є чітко і послідовно визначений, внутрішньо завершений і достатньо стабільний на даному етапі розвитку особистості. Поняття ясності Я-концепції частково збігається з поняттям особистісної ідентичності, але більш операціоналізовано для емпіричного використання [14, С. 82].

Таким чином, групи дослідження склали: 1) контрольна група; 2) засуджені до

Питання психології

позбавлення волі жінки, з достатнім рівнем особистісної ідентичності; 3) засуджені до позбавлення волі жінки, з недостатнім рівнем особистісної ідентичності.

Вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості засуджених до позбавлення волі жінок здійснювалось за допомогою методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд) [15].

За інструкцією даної методики, досліджуваним потрібно дати 10 відповідей на питання: «Хто Я?». Шкальні значення підраховувалися за шкалами: соціальне, комунікативне, матеріальне, фізичне, діяльнісне, перспективне, рефлексивне. Вказані шкали виступають в якості основних каналів самоідентифікації досліджуваних.

Використання методики також дозволило непрямо оцінити особливості самооцінки досліджуваних, використовуючи порівняння кількості емоційно-позитивних та негативно забарвлених характеристик самоопису.

У відповідях досліджуваних на питання «Який я?», «Хто я?» містилось 104 унікальних характеристики, які були згруповані за

змістом (наприклад, «товариська» та «душа компанії»), зведені до чотирьох основних блоків:

- 1) поведінкові прояви;
- 2) образ тіла;
- 3) психічний стан;
- 4) особистісні характеристики.

Результати і обговорення. В таблиці 1 наведено перелік характеристик самоідентичності, які містились у відповідях на питання «Хто я?» методики Т. Куна, Т. Макпартленда. За допомогою цієї ж методики визначено особливості самооцінки досліджуваних. У першій групі вона найбільш диференційована, жінки контрольної групи характеризуються достатньо високим її когнітивним компонентом (варіативність відповідей) та адекватністю (баланс позитивних та негативних відповідей). У досліджуваних другої групи самооцінка неадекватно завищена, її когнітивний компонент недорозвинений. Жінкам третьої групи в цілому притаманна занижена самооцінка.

Таблиця 1

Особливості самоідентифікації засуджених до позбавлення волі жінок
($\bar{x}_{cp} \pm \sigma$, кількість відповідей)

Показники самоідентифікації	Групи			t, p		
	1	2	3	1-2	2-3	1-3
Соціальне-Я	3,56 ± 0,45	1,07 ± 2,16	2,40 ± 1,33	1,80*	1,76*	1,90*
Комунікативне-Я	3,02 ± 1,80	3,66 ± 3,02	5,80 ± 1,40	0,90	2,11*	2,50*
Фізичне-Я	3,02 ± 1,90	2,02 ± 1,11	4,80 ± 2,11	1,78*	3,01**	2,70*
Діяльнісне-Я	3,16 ± 1,71	1,02 ± 0,88	1,33 ± 0,55	3,11**	0,50	2,99**
Перспективне-Я	2,02 ± 0,31	0,74 ± 0,40	0,67 ± 0,31	1,98*	0,61	2,02*
Рефлексивне-Я	1,11 ± 0,78	3,12 ± 0,71	3,56 ± 1,21	3,02**	0,41	3,13**

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

Аналізуючи наведені у таблиці дані видно, що перша група досліджуваних характеризується домінуванням показника ідентичності – соціальне-Я (3,56 ± 0,45). Соціальне-Я – це набір ролей, які люди грають в соціумі, воно включає в себе такі компоненти, як: стать, сексуальна роль, навчально-професійна позиція, сімейна приналежність, етнічно-регіональна та світоглядна ідентичність.

Жінки цієї групи найбільшою мірою ідентифікують себе з гендерними

соціальними ролями жінки і дівчини (75,1%). Частина (24,2%) досліджуваних жінок цієї групи сприймають себе зі сторони сексуальної ролі, а саме ідентифікують себе, як коханки. Сімейна приналежність у жінок даної групи виражається через ролі – донька (93%), сестра (26,7%), жінка (13,1%), тітка (43,5%), онука (48,1%). Показник етнічної ідентичності у досліджуваних виражається через роль громадянина України (34,4 %). Групова приналежність у жінок виявляється через роль сусідки (41,2 %).

Питання психології

Приблизно однаковою мірою у контрольній групі виражені середні показники діяльнісного-Я ($3,16 \pm 1,71$), комунікативного-Я ($3,02 \pm 1,80$) та фізичного-Я ($3,02 \pm 1,90$). Діяльнісне-Я включає в себе діяльність, заняття, інтереси та захоплення, а також самооцінку в діяльності, досягненнях. У жінок даний показник виражений ролями – учениця (30,3 %) та працівник (20,6 %). Відповіді у цій групі виявились більш варіативними, ніж у засуджених жінок («майстриня на всі руки», «активно шукаю роботу») та більш часто зустрічались згадки про захоплення та хобі.

Щодо показника фізичного-Я, який містить в собі такі компоненти, як опис зовнішності, фізичних даних, то у досліджуваних жінок першої групи він представлений в основному різноманітними характеристиками опису зовнішності.

Самоідентифікація по показнику комунікативне-Я у жінок першої групи, за такими його компонентами, як спілкування та дружба, представлені роллю подруги (50,5 %).

Найменш виражений у першій групі середній показник рефлексивного-Я ($1,11 \pm 0,78$). Даний показник включає в себе такі компоненти: персональна ідентичність, а саме особистісні якості, особливості характеру. Він представлений такими ролями – «щасливиця» (31,8 %), людина, якою можна пишатись (12,1 %), та такими особистісними характеристиками, як кохана (32,5 %), погана жінка, бажана жінка, капризна жінка, мрійлива жінка.

Найбільш «цінним», на нашу думку, показником першої групи є перспективне-Я ($2,02 \pm 0,31$), хоча він і займає лише п'яту рангову позицію, але у порівнянні з іншими групами – найвищий (при $p \leq 0,05$ у порівнянні з другою та третьою групами). Це різноманітні потенційні характеристики, спрямовані в майбутнє, вони відображають наявність життєвих планів і перспектив, взагалі надію на позитивне майбутнє. Природно, що жінки цієї групи сподіваються більшою мірою на сімейне щастя та майбутні родинні зв'язки.

У другій групі досліджуваних отримано

дещо інші результати. Слід вказати, що більшість з них не змогли виконати завдання повністю і перерахувати саме десять відповідей на питання «Хто Я?», довго думали над цим завданням, намагались протидіяти його виконанню. Отримано мало унікальних характеристик, вони в основному типові та шаблонні.

На першому та другому ранговому місці, зі значним домінуванням, знаходяться середні показники комунікативного-Я ($3,66 \pm 3,02$) та рефлексивного-Я ($3,12 \pm 0,71$). Перші часто вказують на існування навіть «магічних» комунікативних навичок, які дозволяють спілкуватись будь з ким і у будь-яких умовах («у мене на голові ніби антенна, яка дозволяє добре розуміти людей», «можу легко викликати довіру» тощо). Обговорення результатів методики дозволило зробити висновок про переважання у таких жінок комунікативної стратегії, спрямованої на зайняття підкреслено підлеглої позиції у спілкуванні з людьми, використання маніпулятивних технік випрошування, «тиску на жалість», «забовтування» з метою отримати якісь блага чи гроші.

Досить мало у цій групі виражений середній показник фізичного-Я ($2,02 \pm 1,11$), в основному у поєднанні з оціночними характеристиками (наприклад, «слабка жінка»).

У групі засуджених жінок з достатнім рівнем особистісної ідентичності спостерігаються вкрай низькі показники перспективного-Я ($0,74 \pm 0,40$), діяльнісного-Я ($1,02 \pm 0,88$) та соціального-Я ($1,07 \pm 2,16$). Майже відсутні характеристики етнічної приналежності (українка – лише 10,8%), але наявні релігійні дефініції (християнка, православна – 12,7%). Діяльнісний компонент самоставлення представлений в основному різноманітними характеристиками кримінальної поведінки, при досить терпимому, а іноді і позитивному ставленні до неї. Найменш вираженим показником самоідентичності особистості досліджуваних цієї групи є характеристики перспективного «Я», це свідчить про слабку сформованість у досліджуваних ієрархії цілей у житті та планів

Питання психології

на близьку перспективу, відсутність цікавості до власного майбутнього.

У третій групі засуджених жінок домінують показники комунікативного-Я ($5,80 \pm 1,40$), фізичного-Я ($4,80 \pm 2,11$) та рефлексивного-Я ($3,56 \pm 1,21$). По першому компоненту самоствалення відмінності з другою групою незначні, досліджувані дуже часто посилаються на гарні комунікативні якості. Другий компонент має позитивне емоційне забарвлення, жінки переживають гордість за те, що можуть чогось досягати фізичною працею, зокрема ручним майстриям. Показник рефлексивного-Я виражений у цій групі свідчить про достатньо хорошу усвідомленість власних недоліків та переваг. Наприклад, лише у цій групі досліджуваних зустрічаються висловлювання, які вказують на риси особистості, які заважають, або сприяють професійній діяльності і містять слова «занадто...» і «... недостатньо».

Поряд із тим, робота, яка виконується засудженими у колонії, не сприймається ними

як ймовірна професійна діяльність, тобто характеристики цієї праці частіше відносяться до фізичного компоненту («достатньо сильна, щоб виконувати доручену роботу», «витривала до тяжкої праці»), ніж до діяльнісного. Самоописи збоку професійної діяльності дуже поодинокі, і стосуються в основному минулого («колись була робота»).

Крім того, необхідно вказати на домінування характеристик релігійності у досліджуваних цієї групи, які за контекстом можна відносити як до соціального-Я («християнка», «православна» – приналежність до конкретної соціальної групи), так і до рефлексивного-Я («віруюча»), так і, певним чином – до перспективного-Я («буду завжди вірити»), що утруднювало однозначну класифікацію. У будь-якому випадку, ми схильні вважати віру, як і працю, одним із основних чинників ресоціалізації засуджених жінок.

Була здійснена спроба згрупувати відповіді, які найчастіше зустрічались у відповідях досліджуваних (таблиця 2).

Таблиця 2

Особливості самоствалення засуджених жінок (частота відповідей у %)

Ідентифікаційні характеристики	1 група	2 група	3 група
Поведінкові прояви			
Злочинниця	-	67,1	48,7
Зловживаю психоактивними речовинами	4,3	37,1	32,3
Безвідповідальна, не тримаю обіцянок	15,0	11,9	40,2
Нічого не роблю, лінива	16,7	20,5	7,0
Брехлива	16,7	5,3	15,4
Весела, шумна, привертаю увагу	10,3	31,2	45,1
Образ тіла			
Погіршала зовнішність, неприваблива	2,6	12,0	15,4
Неакуратна, не дбаю про зовнішність	5,0	18,6	15,4
Психічний стан			
Активна, задоволена	46,2	6,4	5,0
Байдужа, пасивна, апатична	10,1	39,2	17,0
Агресивна, ображена	10,0	20,3	25,5
Самотність, нікому не потрібна	18,2	34,5	7,0
Втомлена	15,5	10,3	27,8
Особистісні характеристики			
Добра, прагну допомогти	13,5	8,0	40,2
Дратівлива, зла	13,0	16,2	18,0
Комунікабельна	5,0	25,3	27,0
Егоїстична, думаю тільки про себе	8,5	22,5	10,6

Питання психології

Аналізуючи дані таблиці 2, слід зауважити, що за більшістю характеристик отримано статистично значимі відмінності. Це означає, що самосприйняття засуджених до позбавлення волі жінок має суттєві відмінності. Так, найбільш часто згадуваними поведінковими проявами у жінок контрольної групи є лінивість, відсутність активності (16,7%), брехливість (16,7%), безвідповідальність, недотримання обіцянок (15,0%). Виявлені деякі вікові особливості: жінки, особливо більш зрілого віку, переважно вказують на відсутність самодисципліни («не можу себе змусити щось зробити»), молодшого – на брехню як основну стратегію спілкування. В свою чергу, жінки характеризуються широким діапазоном унікальних відповідей.

У групі жінок з достатнім рівнем ясності Я-концепції, 67,1% відповідей стосуються злочинної поведінки. Жінки цієї групи практично не вживають поведінкових самоописів, хоча значна кількість одиниць самоопису стосується адиктивної поведінки, яка стає для них однією з підстав самоідентифікації.

У групі жінок з недостатнім рівнем ясності Я-концепції результати подібні до попередньої групи, але вони більш діяльні (7,0% згадок про лінивість, ймовірно з огляду на досить жорсткий режим праці та відпочинку) та більш самокритичні щодо власної безвідповідальності та недотримання обіцянок (40,2%). Ми пов'язуємо це з «примусовою рефлексією», яка виявляється в процесі ресоціалізації, зокрема групових тренінгів та дискусій, індивідуальних консультацій. Щодо великого відсотку комунікативних самоописів («можу увійти людині в душу», «легко звеселяю компанію», «привертаю до себе увагу власною загадковістю» тощо), це може бути зумовлено переважно груповим способом життя в колонії.

Досліджувані засуджені жінки відмітили зміни у сприйнятті власної зовнішності. Так, жінки у другій групі частіше вказували на те, що стали непривабливими для протилежної статі (12,0%), байдужість до власної зовнішності, неакуратність (18,6%). Це вказує на те, що частина жінок задоволені зовнішнім виглядом і тому не прикладають зусиль для

його підтримки. Також у другій групі найбільш відмічається зниження статевого потягу, у деяких випадках це тлумачиться ними як позитив (наприклад, «ціломудрена»). У третій групі спостерігається приблизно така ж ситуація.

Значна група відповідей стосувалась психічних станів, які типово переживаються засудженими жінками. Стан активності та задоволеності життям притаманний приблизно половині (46,2%) досліджуваних контрольної групи, інші ж вказують на переживання самотності, непотрібності (18,2%) та втоми (15,5%). Вікових особливостей за цими характеристиками не виявлено.

У другій групі, як було вказано вище, домінують описи дисфорічного стану (агресія – 20,3%, депресія – 39,2%), які мають тенденцію до циклічності. У жінок переважають характеристики самотності (34,5%), але некритичні, із зовнішньо-звинувачувальним ухилом («нікому не потрібна – і ладно!», «сама для себе живу» і т.д.).

Жінки з недостатнім рівнем ясності Я-концепції, характеризуються переважно втомленістю від навантажень (27,8%) та агресією (25,5%), вказавши на домінування у них роздратованості і злості. Тут спостерігається нечастий випадок «позитивної аутоагресії», адже психологічно, це стеничні емоції, а їх спрямованість на себе доводить розуміння причин власного становища («я сама винна у тому, що відбувається»). Природно, що у цій групі досліджуваних виявлено найбільшу кількість самокритичних та самозвинувачувальних описів. Нарешті, тут же відзначимо значну долю відповідей релігійної тематики («просвітлена», «увірувала», «стан сподівання на Бога» тощо).

Значну частину відповідей склали різноманітні особистісні характеристики та риси. У першій групі вони більш унікальні, зустрічається широкий діапазон особистісних рис з позитивним емоційним забарвленням, (наприклад «терпляча та довірлива», «краща, ніж була раніше» тощо). Крім того, у контрольній групі часті згадки про контроль власної агресивності («тримаю себе у руках», «намагаюсь змиритись» тощо), яка виникає внаслідок об'єктивних життєвих труднощів.

Питання психології

Зустрічаються непоодинокі згадки про позитивні зміни після виходу з кризових ситуацій життя, на яких базується позитивна самооцінка («я та, хто змогла», «мені вдалось» тощо).

У другій групі досліджувані підкреслювали власну товариськість (25,3%), та пов'язані з нею риси, а також визнавали власний егоїзм та байдужість по відношенню до оточуючих (22,5%). Крім того, виявлено значну кількість унікальних за змістом характеристик, які описують кримінальну особистість із відтінком сарказму, позитивної самоіронії (наприклад, «пропаща дівка», «покидьок суспільства», «той, про кого ніхто толком не знає»).

У третій групі виявлено полярність самоописів відносно власної особистості, у відповідях одних і тих самих досліджуваних дуже часто зустрічались як негативні актуальні риси, так і потенційні позитивні (наприклад, «остання тварюка, але будь-кому допоможу чим зможу», «погана людина, але Бог любить мене»). Крім того, у цій же групі спостерігаються описи кримінальної особистості, але, на відміну від попередньої групи, вони майже завжди вживаються непрямо, алегорично, досліджувані за всяк спосіб уникають називати їх прямо (наприклад «постраждала від несправедливості», «програла судді», «змінилась від долі»).

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід вказати, що:

1. Самоідентифікація жінок контрольної групи характеризується досить високою варіативністю, наявністю як позитивних так і негативних емоційно-забарвлених характеристик. Переважають відповіді, в яких підкреслюються діяльнісні компоненти («працелюбна», «майстриня» тощо) та характеристики-зв'язки («хороша дружина», «намагаюсь бути хорошою матір'ю»). Відмічена найвища кількість перспективних відповідей, що свідчить про наявність життєвих планів у жінок цієї групи.

Для жінок контрольної групи характерне досить критичне самоствердження, визнання дефектів власної поведінки, на фоні активності і сприятливих психічних станів.

У цій групі досліджуваних, порівняно з іншими статистично значимо переважають

показники соціального-Я ($3,56 \pm 0,45 > 2,40 \pm 1,33 > 1,07 \pm 2,16$ при $p \leq 0,05$ у порівнянні з третьою та другою групами відповідно), діяльнісного-Я ($3,16 \pm 1,71 > 1,33 \pm 0,55 > 1,02 \pm 0,88$ при $p \leq 0,05$ у порівнянні з третьою другою групами відповідно) та перспективного-Я ($2,02 \pm 0,31 > 0,74 \pm 0,40 > 0,67 \pm 0,31$ при $p \leq 0,05$ у порівнянні з другою та третьою групами відповідно), що дозволяє вважати перераховані особливості психологічними чинниками ресоціалізації у сфері самоствердження.

2. У другій групі переважають комунікативні характеристики («весела», «невгамовна», «легко знаходжу спільну мову», «загадкова»). Спостерігається мало згадок про соціальні зв'язки, перспективних відповідей, домінують кримінально-забарвлені характеристики. Середня кількість відповідей незначна, біля 8.

У другій групі досліджуваних спостерігається зниження самокритики власної поведінки, підкреслювання власних комунікативних навичок на фоні пасивності психічного стану, переживання самотності чи власної непотрібності.

При порівнянні з першою групою, виявлено статистично значимо вищий показник рефлексивного-Я ($3,12 \pm 0,71 > 1,11 \pm 0,78$; $p \leq 0,001$), однак змістовне наповнення та емоційне забарвлення характеристик цього компоненту самоствердження (неадекватно позитивне у цій групі та адекватне у першій групі) не дозволяє вважати його фактором успішної чи неуспішної ресоціалізації.

3. У третій групі досліджуваних відповіді в цілому подібні до попередньої, самоідентифікація відбувається за рахунок здебільшого комунікативних якостей та ознак зовнішності. Спостерігається найбільша, серед інших груп, частота рефлексивних відповідей негативного забарвлення (наприклад, «не можу знайти в собі нічого хорошого», «не хочу і не можу на себе надіятись»), а також значна кількість відповідей, які висвітлюють намагання засуджених жінок знайти зовнішнє джерело самозмін («смиренна», «слухняна», «раба божя»).

Третя група досліджуваних характеризується хворобливою самокритикою, домінуванням самозвинувачувальних

Питання психології

поведінкових характеристик, реактивністю самоописів – в основному згадки про власну психічних станів. Серед позитивних доброти та бажання допомагати іншим.

Список використаних джерел

1. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд (фрагмент доповіді «Дотримання прав ув'язнених в Україні в 2019 році»). URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>
2. Статистичні дані про чисельність осіб які знаходяться на обліку УОПІ у розрізі областей (станом на 1 січня 2020 року). URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=197#1578652379937-1c14ac46-b3af
3. Яковець І. Регіональні проблеми ресоціалізації уразливих груп засуджених та звільнених з місць позбавлення волі в Харківській області. URL: <http://khp.org/index.php?id=1433119362>
4. Герасименко О.А. Идентичность как категория адаптационного ресурса женщин, осужденных к лишению свободы // Colloquium-journal. 2020. №12 (64). С. 10-13.
5. Сахно С.В. Особливості рефлексії засуджених жінок в умовах позбавлення волі // Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2015. №. 3. С. 367-376.
6. Грачук Н.В. Ресоціалізація неповнолітніх злочинниць в умовах колонії: гендерний підхід // Вісник Запорізького національного університету. № 2, 2009. С. 55-60.
7. Коданева М.С. Личностная идентичность как ресурс ресоциализации осужденных женщин // Проблемы современного педагогического образования. 2018. №. 60-2. С. 422-424
8. Эриксон Э. Юность: кризис идентичности. Москва. Педагогика. 1996. 276 с.
9. Овсянецка Л.П. Соціальна ідентичність особистості у світлі психологічних теорій. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. С.Д. Максименка. Т.VIII, вип. 2. К., 2006. С. 206.
10. Столин В.В. Самосознание личности. Москва: Издательство Московского Университета. 1983. 284 с
11. Андреева Г.М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций. Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. N 6. URL: <http://psystudy.ru> (10.10.2012).
12. Чернышева А.В. Взаимосвязь социальной идентичности и социально-психологической адаптации при аддиктивном поведении у женщин. Дисс. канд. психол. наук. Ярославль, 2015. 310 с.
13. Яковлев В. В. Психологическая характеристика смысловой сферы личности осужденных к лишению свободы : дис. ... канд. психол. наук. Рязань, 1999. 192 с
14. Киричук О.В., Тарасюк С.О. Психологічні особливості Я-концепції безробітного : навч.-метод. посібник. К. : ПП ДСЗУ, 2012. 148 с.
15. Тест Куна. Тест «Кто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т.В.Румянцевой) / Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре СПб. : Питер, 2006. С. 82-103.

References

1. Penitentiary system of Ukraine in 2019. Statistical review (report fragment "Observance of prisoners' rights in Ukraine in 2019"). URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348> (in Ukrainian)
2. Statistical data on the number of persons registered with authorized probation bodies by region (as of January 1, 2020). URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=197#1578652379937-1c14ac46-b3af (in Ukrainian)
3. Yakovets I. Regional problems of resocialization of vulnerable groups of convicts and released persons from prisons in Kharkiv region. URL: <http://khp.org/index.php?id=1433119362> (in Ukrainian)
4. Herasymenko O.A. Identity as a category of adaptation resource of women sentenced to imprisonment // Colloquium-journal. 2020. No. 12 (64). pp. 10-13. (in Russian)
5. Sakhno S.V. Features of reflection of convicted women in prison // Theoretical and applied problems of psychology. 2015. No. 3. pp. 367-376. (in Ukrainian)
6. Hrachuk N.V. Resocialization of juvenile delinquents in the colony: gender approach // Bulletin of Zaporizhzhia National University. No 2, 2009. pp. 55-60. (in Ukrainian)
7. Kodaneva M.S. Personal identity as a resource for resocialization of convicted women // Problems of modern pedagogical education. 2018. No. 60-2. pp. 422-424 (in Russian)
8. Erickson E. Youth: an identity crisis. Moscow. Pedagogy. 1996. 276 p. (in Russian)
9. Ovsyanetska L.P. Social identity of specialness in light psychological theories. Zb. sciences. prats to the Institute of Psychology im. G.S. Kostyuk APN Ukraine. Ed. S. D. Maksimenka. T.VIII, vip .. 2.K., 2006. S. 206. (in Ukrainian)
10. Stolin V.V. Self-awareness of the individual. Moscow: Moscow University Publishing House. 1983. 284 s. (in Russian)
11. Andreeva G.M. On the issue of identity crisis in the context of social transformations. Psychological research: electron. scientific. zhurn. 2011. N 6. URL: <http://psystudy.ru> (10.10.2012). (in Russian)

12. Chernysheva A.V. The relationship between social identity and socio-psychological adaptation in addictive behavior in women. Diss. Cand. psychol. sciences. Yaroslavl, 2015. 310 p. (in Russian)
13. Yakovlev V.V. Psychological characteristics of the semantic sphere of the personality of those sentenced to imprisonment: dis. ... Cand. psychol. sciences. Ryazan, 1999. 192 s. (in Russian)
14. Kyrychuk O.V., Tarasiuk S.O. Psychological features of the self-concept of the unemployed: training manual. K.: Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine, 2012. p. 148. (in Ukrainian)
15. Kuhn's test. Test "Who am I?" (M. Kuhn, T. McPartland; modification T.V. Rummyantseva) / Rummyantseva T.V. Psychological counseling: diagnostics of relationships in a couple St. Petersburg. : Peter, 2006. S. 82-103. (in Russian)

Резюме

*Герасименко О. А. аспірантка кафедри
соціології та психології Харківського
національного університету внутрішніх дел*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЖЕНЩИН,
ОСУЖДЕННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ**

В статье проанализированы наработки ученых, рассматривавших идентичность, как психологический и социальный феномен. Изложены структурные составляющие личности женщин, осужденных к лишению свободы. Описаны адаптационные возможности осужденных женщин и их взаимосвязь со структурными составляющими личности. Рассмотрено понятие идентичности, как сложного интегрального социально-психологического образования и как категории адаптационных ресурсов личности.

Ключевые слова: осужденные женщины; личностная идентичность; Я-концепция; исследование; лишения свободы; ресоциализация; адаптационные ресурсы личности.

Summary

*Herasimenko O. A. graduate student of the Department
of Sociology and Psychology Kharkiv National
University of Internal Affairs*

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONAL IDENTITY OF WOMEN SENTENCED TO
IMPRISONMENT**

Introduction. In the context of the humanization of the penitentiary system of the state, there are changes in the attitude of convicts to serving their sentences, in particular, the transition to non-custodial sentences.

Theoretical basis. The problem of resocialization of convicts is important, it is traditionally studied in legal psychology. This is due to the need to ensure an individual approach to convicts and persons released from prisons, preventing their return to a criminal way of life, the formation of socially supportive forms of behavior after release. For a convicted woman, this problem is complicated by the inevitable social stigma, disruption of important family ties, greater difficulties compared to men in restoring social functioning (finding a job, housing, etc.). The categories of women who have children as well as minors are particularly vulnerable.

Research methods. The study of the substantive characteristics of the identity of women sentenced to imprisonment was carried out using the following methods: "Who am I?" (M. Kuhn, T. McPartland), "Defining the clarity of the self-concept" (CCC) O.V. Kirichuk and S.O. Tarasyuk. The use of these methods also allowed to indirectly assess the features of self-esteem of the subjects, using a comparison of the number of emotionally positive and negatively colored characteristics of self-description.

Results and discussion. The process of resocialization is a complex problem determined by the social environment in which the punishment takes place, the specifics of interpersonal interactions in this environment, the psychological characteristics of the convict's personality. Personal identity was considered in the article as an important resource for resocialization of convicted women. It inevitably changes with such a radical change in lifestyle as imprisonment, which is associated with a change in social roles and self-esteem.

Conclusions. Thus, personal identity acts first as the basis of adaptive potential to changed conditions when imprisoned, and then - as an integral characteristic that changes in the process of resocialization.

Key words: convicted women; personal identity; I-concept; research; imprisonment; resocialization; adaptive resources of the individual.

Received/Поступила: 21.10.21.

Гриньова Н. В. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0001-7261-9871>

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розкриваються психологічні механізми становлення професійної свідомості майбутніх психологів у закладі вищої освіти, якими можна вважати професійну установку, професійну адаптацію, професійну рефлексію, цілепокладання і професійну самооцінку.

Ключові слова: психологічні механізми; професійна свідомість; майбутні психологи; заклад вищої освіти; професійна установка; професійна адаптація; професійна рефлексія; цілепокладання; професійна самооцінка.

Вступ. Аналіз наукової літератури свідчить про необхідність більш глибокого проникнення у природу психічного і недостатню розробку проблеми психологічних механізмів, що є в основі становлення і розвитку професійної свідомості. Не зважаючи на різноманітність підходів до цього феномену і безлічі його трактувань, під «механізмом» дослідники розуміють докладне розкриття сутності явища. «Розкрити механізм чого-небудь, - зазначає Є.І. Бойко, - це значить проникнути в його внутрішній устрій (будова), усвідомити взаємозв'язок і взаємозалежність частин або елементів цілого і через це зрозуміти і пояснити сутність предмета (процесу), його необхідний закономірний перебіг і його неминуче виникнення з тих чи інших умов» [5, с. 448]. На думку Б.С. Братуся, предметом психологічного дослідження слід зробити не готові, сформовані властивості особистості, а механізми їхнього формування, становлення [6]. На думку А.В. Брушлинського, історичний підхід до психіки людини повинен «визначати конкретну трактування самих «механізмів» розумової і взагалі психічної діяльності [7, с. 93].

Проведені дослідження не повною мірою розкривають психологічну сутність механізмів професійної свідомості майбутнього психолога, не відображають особливості їхньої внутрішньої роботи в

процесі професійної освіти. У той же час ефективність професійної діяльності психолога, у тому числі і майбутнього, обумовлена ступенем сформованості професійної свідомості, розвиток якої, у свою чергу, залежить від сформованості і збалансованості його механізмів та ефективності їхньої актуалізації.

Мета дослідження. Обґрунтувати і визначити провідні психологічні механізми становлення професійної свідомості майбутніх психологів у закладі вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя.

У психологічній літературі поняття «механізм» зустрічається достатньо часто і найчастіше як синонім понять «спосіб», «метод» [11]. Зовсім інше значення термін «механізм» отримує у Б.М. Теплова [17]. Характеризуючи вимогу об'єктивного методу у психології, він стверджує, що для наукового пояснення психічних процесів необхідно вивчати нервові механізми процесу відображення. Л.І. Анциферова пов'язує вивчення психологічних механізмів з дослідженням динаміки психічного життя. На її думку, психологічні механізми - це ті, що закріпилися у психологічній організації особистості функціональні можливості реалізації її психічного життя, в результаті чого змінюється режим її функціонування. «Психологічні механізми виступають як способи перетворення, організації особистості лише тому, що вони є

механізмами реальних або уявних перетворень, взаємовідносин індивіда з суспільством, зі світом у цілому» [3, с. 8].

Достатньо інтенсивно проблема психологічних механізмів розробляється у соціальній психології та психології особистості. Так, В.С. Мухіна підкреслює роль соціальних детермінант у виникненні психічного механізму цілісної людини, який, на думку авторки, «являє собою систему реакцій і процесів, дій, що складаються і перетворюються, станів і структури особистості» [13, с. 83].

На думку Р.Д. Санжаєвої, психологічний механізм - це суб'єктивний опис або відображення на суб'єктивному рівні тих об'єктивних процесів або явищ, які забезпечують взаємодію людини з навколишнім середовищем [15]. З чого слідує, що психологічний механізм здатний управляти різними енергетичними рівнями взаємодії людини із навколишнім середовищем.

Л.М. Антілогова, що досліджувала психологічні механізми моральної свідомості особистості, визначає механізм як закономірний зв'язок чинників, умов, засобів, продуктивно впливають на розвиток моральної свідомості особистості [2]. Певний інтерес представляє точка зору В.С. Агєєва, який, називаючи як психологічні механізми сприйняття ідентифікацію, емпатію, децентрацію, підкреслює, що, «по-перше, кожен механізм є якісно специфічним, тобто залучається для пояснення строго певних характеристик або закономірностей соціального сприйняття. По-друге, він володіє неоднаковим потенціалом не лише в якісному, але і у кількісному відношенні» [1, с. 53-67].

Таким чином, теоретичний аналіз переконує у тому, що психологічний механізм являє собою складноорганізоване утворення, що має завжди внутрішній характер, на відміну від чинників. Будучи складним психологічним утворенням, механізм містить різні за своєю природою складові. Питання про те, якою є їхня природа, викликає на сьогоднішній день

багато різних відповідей. Механізм функціонує у взаємозв'язку з іншими механізмами, специфічно проявляючи себе на різних етапах становлення та розвитку суб'єкта діяльності. При цьому дія конкретного механізму залежить від реалізації інших, отже, можна говорити про «ланцюжку» включених один в одного взаємопов'язаних механізмів. Усі механізми є неоднорідними, їм властива узагальненість і різна ступінь конкретизації. Деякі з них мають статус загального механізму, оскільки їхня дія проглядається у переважній більшості випадків поведінки і діяльності індивіда. Саме система механізмів, а не один єдиний механізм, здатна впливати на розвиток свідомості суб'єкта діяльності.

Так, Л.М. Мітіна під механізмом розуміє сукупність внутрішніх логічних зв'язків, процедур, що визначають виникнення змін у поведінці фахівця, який саморозвивається [12, с. 113]. Психологічним механізмом саморозвитку, на думку авторки, є внутрішня активність особистості, активність з перетворення власного внутрішнього світу.

О.А. Гульбс, Н.І. Пов'якель, Н.Ф. Шевченко називають психологічних механізмів, які, на їхню думку, впливають на розвиток професійної свідомості фахівця. Це механізм рефлексії, який розуміється автором як здатність до самовизначення, і механізм визначення мети - як спосіб зв'язування цінностей і засобів у професійній діяльності [8; 14; 19]. Н.В. Чепелева як умову розвитку професійної компетентності фахівця розглядає взаємодію механізмів стереотипізації і рефлексії [18].

Г.О. Балл і П.С. Перепелиця стверджують, що готовність майбутнього фахівця до виконання професійної діяльності визначається рівнем сформованості професійної установки у структурі його особистості [4]. Н.Ф. Шевченко показано, що у формуванні професійної спрямованості особистості майбутнього психолога важливу роль відіграє професійна самооцінка [20]. Особливо великий вплив вона справляє на формування таких компонентів професійної спрямованості, як суб'єктивна позиція

психолога, ставлення до себе як психолога. О.М. Кокуном висвітлено роль професійної адаптації як механізму, який спонукає особистість до саморозкриття, гармонізації взаємин з навколишнім середовищем [10].

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння. Психологічний механізм як складноорганізоване утворення являє собою сукупність внутрішніх психічних перетворень, що виявляються у структурних змінах професійної свідомості, відносинах і зв'язках її структурних компонентів, який, взаємодіючи з психологічними чинниками та умовами, оптимізує процес становлення професійної свідомості майбутнього психолога. Пошук ефективних заходів збільшення результативності психологічних механізмів ґрунтується на досягненні їхньої змістовної сутності.

Проведений аналіз переконує, що психологічні механізми оптимізують процес становлення професійної свідомості психолога. Психологічні механізми, по-перше, не іманентно притаманні професійній свідомості психолога, а розвиваються в процесі освоєння професійної діяльності з врахуванням індивідуально-типологічних особливостей особистості і соціальних чинників життєдіяльності; по-друге, кожен механізм є якісно специфічним, тобто має змістовні і динамічні характеристики; по-третє, психологічний механізм як явище психіки, являє собою таку інтегративну психічну реальність, якісна визначеність якої полягає у тому, що він може одночасно проявлятися психічним процесом, психічним властивістю і психічним станом [9].

Результати і обговорення.

Сутність психологічного механізму професійної свідомості полягає у тому, що він як особлива специфічна діяльність забезпечує перегрупування елементів свідомості і перетворення структури діючих зв'язків, цілісність професійної свідомості, вдосконалення і становлення його в процесі освоєння професійної діяльності [8]. Структурна перебудова та гармонізація компонентів професійної свідомості

майбутнього психолога набувають під час такого перетворення чітко виражену динаміку змін. Показником динаміки є збільшення і посилення значущих зв'язків між психологічними механізмами і структурними компонентами професійної свідомості, між компонентами когнітивної, афективної і поведінкової складових (сфер) професійної свідомості і між самими механізмами, забезпечуючи на цій основі поступальну прогресивну зміну професійної свідомості у закладі вищої освіти.

Кожен психологічний механізм, що забезпечує становлення професійної свідомості майбутнього психолога, функціонує у взаємозв'язку з іншими механізмами, специфічно проявляючи себе на різних етапах професійної підготовки. Найважливішою функцією психологічних механізмів є активізація професійної свідомості майбутнього психолога, спрямованого на досягнення більш високого рівня його розвитку та успішності виконання професійної діяльності.

Психологічними механізмами становлення професійної свідомості майбутнього психолога на основі логіко-змістовного аналізу, що виходить з єдності особистості і професії, є професійна установка, професійна адаптація, професійна рефлексія, цілепокладання і професійна самооцінка.

Базовим механізмом є професійна установка. Саме установка на професію психолога визначає особливості професійного становлення майбутнього фахівця з психологічної спеціальності, ступінь вираженості професійної свідомості. Вона вибірково здатна бути і такою, що спрямовує, і полегшує навчально-професійну діяльність майбутнього психолога, є тією потенційною та актуальною силою, яка забезпечує успішність професійної діяльності. Професійна установка як основоположний механізм становлення і розвитку професійної свідомості майбутнього психолога пов'язана зі усіма виокремленими механізмами і забезпечує оптимальність їхнього функціонування.

Питання психології

Професійна рефлексія - це діяльність свідомості в осмисленні професійних цілей, мотивів, установок, зв'язків і відносин, які складаються в процесі діяльності та обумовлених специфікою професії та етапом (курсом) професійної підготовки майбутнього психолога. Завдяки професійній рефлексії майбутній фахівець усвідомлює професійні цілі, завдання та умови здійснення професійної діяльності, зв'язки і відносини, що складаються під час діяльності та обумовлені специфікою професії та етапом професійного розвитку здобувача вищої освіти; усвідомлює особистісний сенс професійної діяльності, що проявляється у мотиваційно-ціннісному відношенні до професії, до себе як психолога, у потребі професійного самовдосконалення, і який визначається у власних можливостях.

Цілепокладання є специфічною діяльністю свідомості, у межах якої відбувається рефлексія майбутнім психологом власної діяльності, себе як фахівця, постановка нових цілей. Завдяки усвідомленого процесу постановки цілей у майбутнього психолога відбувається розвиток діяльнісної позиції, становлення його суб'єктності, що виражається у регулюванні власної активності, у цілеспрямованості та наполегливості при досягненні мети.

Професійна самооцінка - це діяльність свідомості, яка полягає в оцінці або окремих професійно значущих якостей, дій суб'єкта, або узагальненої оцінки себе як професіонала; сприяє організації та саморегуляції професійної діяльності, поведінки відповідно до прийнятих у професійному співтоваристві норм і цінностей; впливає на динаміку оволодіння

професійною майстерністю; коригує ймовірність досягнення мети; стимулює впевненість у собі, професійну задоволеність, успішність професійної адаптації. Актуалізація професійної адаптації сприяє осмисленню і встановленню нових форм міжособистісних відносин, включених у професійну діяльність; спонукає майбутнього психолога до саморозкриття, сприяє становленню активної професійної позиції при вирішенні професійних завдань.

Висновки. Становлення професійної свідомості майбутнього психолога відбувається під впливом низки різного ступеня дієвості психологічних механізмів: професійної установки, професійної рефлексії, цілепокладання, професійної самооцінки, професійної адаптації. Психологічний механізм як складноорганізоване утворення у цілісній структурі професійної свідомості являє собою сукупність внутрішніх психічних перетворень (що виявляються у структурних змінах професійної свідомості, у відносинах і зв'язках її структурних компонентів) і, взаємодіючи з чинниками та умовами, оптимізує процес становлення професійної свідомості майбутнього психолога. Сутність психологічного механізму полягає у тому, що він як особлива специфічна діяльність забезпечує перегрупування елементів професійної свідомості і перетворення структури діючих зв'язків, цілісність професійної свідомості, її становлення і вдосконалення в процесі освоєння професійної діяльності. Ефективність впливу психологічних механізмів на процес становлення професійної свідомості майбутнього психолога зростає, коли вони актуалізуються системно.

Список використаних джерел

1. Агеев В.С. Механизмы социального восприятия. *Психологический журнал*. 1989. Т.10. №2. С. 53–67.
2. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дис. ... д-ра психол. наук. Новосибирск, 1999. 390 с.
3. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности. *Психологический журнал*. 1981. Т.2. №2. С. 8–18.

Питання психології

4. Балл Г.О., Перепелиця П.С. Формування готовності до професійної праці у контексті гуманізації освіти // Психологічні аспекти гуманізації освіти. Книга для вчителя/ Київ-Рівне, 1996. 148 с.
5. Бойко В.И. Механизмы умственной деятельности. Избранные психологические труды / науч. ред. А.В. Брушлинский и Т.Н. Ушакова. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2002. 688 с.
6. Братусь Б.С. Аномалии личности. М.: Мысль, 1988. 301 с.
7. Брушлинский А.В. Культурно-историческая теория мышления. М.: Высшая школа, 1968. 104 с.
8. Гульбс О.А. Теоретико-методологічні основи категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи: дис. ... д-ра психол. наук. Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2013. 389 с.
9. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика её диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т.24. №5. С. 45–57.
10. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. К.: Міленіум, 2004. 265 с.
11. Кондратенко Л.О. Поняття про психологічні механізми: історико-теоретичний огляд. Лабораторія сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України: вебсайт. URL: <http://www.newlearning.org.ua/content/12-cherwnya-2014-vidbuvsyateoretikometodologichniy-seminar-ponyattyapro-psihologichni> (дата звернення 17.12.2019).
12. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. 200 с.
13. Мухина В.С. Возрастная психология: учебник для студентов вузов. М., 1997. 430 с.
14. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. №6–7. С. 3–6.
15. Санжаева Р.Д. Психологические механизмы формирования готовности человека к деятельности: дис. ... д-ра психол. наук. Новосибирск, 1997. 354 с.
16. Смульсон М.Л. Психологічні механізми в концепції навчання Ю.І. Машбиця. Технології розвитку інтелекту. 2014. Т.1. №6. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32307586.pdf> (дата звернення: 20.12.2019).
17. Теплов Б.М. Об объективном методе в психологии // Избранные труды: в 2 т. Т. 2. М.: Педагогика, 1985. С. 281–309.
18. Чепелева Н.В. Становлення професійної компетентності в процесі вузівської підготовки практичних психологів / Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України, 12 листопада 1998 р. К.: Гнозис, 1998. 605 с.
19. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис. д-ра психол. н. Харків, 2006. 485 с.
20. Шевченко Н.Ф. Дослідження професійної спрямованості майбутніх психологів. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. № 1 (5). С. 95-101.

References

1. Ageev V.S. (1989) *Mehanizmy social'nogo vospriyatija* [Mechanisms of social perception]. *Psihologicheskij zhurnal*. T.10. №2. S. 53–67. (in Russian)
2. Antilogova L.N. (1999) *Psihologicheskie mehanizmy razvitija нравstvennogo soznaniya lichnosti* [Psychological mechanisms of the development of the moral consciousness of the individual]: dis. ... д-ра психол. наук. Novosibirsk. 390 s. (in Russian)
3. Ancyferova L.I. (1981) *O dinamicheskom podhode k psihologicheskomu izucheniju lichnosti* [About the dynamic approach to the psychological study of personality]. *Psihologicheskij zhurnal*. T.2. №2. S. 8–18. (in Russian)
4. Ball G.O., Perepelycja P.S. (1996) *Formuvannja gotovnosti do profesijnoi' praci u konteksti humanizacii' osvity* [Formation of readiness for professional work in the context of humanization of education] // *Psychologichni aspekty humanizacii' osvity*. Knyga dlja vchytelja/ Kyi'v-Rivne. 148 s. (in Ukrainian)
5. Bojko V.I. (2002) *Mehanizmy umstvennoj dejatel'nosti* [Mechanisms of mental activity]. *Izbrannye psichologicheskie trudy / nauch. red. A.V. Brushlinskij i T.N. Ushakova*. M.: Moskovskij psichologo-social'nyj institut; Voronezh: NPO «MODJeK». 688 s. (in Russian)

6. Bratus' B.S. (1988) Anomalii lichnosti [Personality anomalies]. M.: Mysl'. 301 s. (in Russian)
7. Brushlinskij A.V. (1968) Kul'turno-istoricheskaja teorija myshlenija [Cultural-historical theory of thinking]. M.: Vysshaja shkola. 104 s. (in Russian)
8. Gul'bs O.A. (2013) Teoretyko-metodologichni osnovy kategorial'noi' struktury profesijnoi' svidomosti vykladachiv vyshhoi' shkoly [Theoretical and methodological bases of categorical structure of professional consciousness of higher school teachers]: dys. ... d-ra psihol. nauk. Hark. nac. un-t im. V.N. Karazina. H., 2013. 389 s. (in Ukrainian)
9. Karpov A.V. (2003) Refleksivnost' kak psihicheskoe svojstvo i metodika ejo diagnostiki [Reflexivity as a mental property and a method for its diagnosis]. Psihologicheskij zhurnal. T.24. №5. S. 45–57. (in Russian)
10. Kokun O.M. (2004) Optymizacija adaptacijnyh mozhlyvostej ljudyny: psihofiziologichnij aspekt zabezpechennja dijalnosti [Optimization of human adaptive capabilities: psychophysiological aspect of activity support]: Monografija. K.: Milenium. 265 s. (in Ukrainian)
11. Kondratenko L.O. (2014) Ponjattja pro psihologichni mehanizmy: istoryko-teoretychnyj ogljad [The concept of psychological mechanisms: a historical and theoretical review]. Laboratorija suchasnyh informacijnyh tehnologij navchannja Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraїny: vebсайт. URL: <http://www.newlearning.org.ua/content/12-cherვნya-2014r-vidbuvsyateoretikometodologichnij-seminar-ponyattyapro-psihologichni> (data zvernennja 17.12.2019). (in Ukrainian)
12. Mitina L.M. (1998) Psihologija professional'nogo razvitija uchitelja [Psychology of teacher professional development]. M.: Flinta: Moskovskij psihologo-social'nyj institut. 200 s. (in Russian)
13. Muhina V.S. (1997) Vozrastnaja psihologija [Age-related psychology]: uchebnik dlja studentov vuzov. M. 430 s. (in Russian)
14. Pov'jakeľ N.I. (1998) Profesijna refleksija psihologa-praktyka [Professional reflection of a psychologist-practitioner]. Praktychna psihologija ta social'na robota. №6–7. S. 3–6. (in Ukrainian)
15. Sanzhaeva R.D. (1997) Psihologicheskie mehanizmy formirovanija gotovnosti cheloveka k dejatel'nosti [Psychological mechanisms of formation of a person's readiness for activity]: dis. ... d-ra psihol. nauk. Novosibirsk. 354 s. (in Russian)
16. Smul'son M.L. (2014) Psihologichni mehanizmy v koncepcii' navchannja Ju.I. Mashbycja [Psychological mechanisms in the concept of learning Yu.I. Mashbitsya]. Tehnologij' rozvytku intelektu. T.1. №6. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32307586.pdf> (data zvernennja: 20.12.2019). (in Ukrainian)
17. Teplov B.M. (1985) Ob ob'ektivnom metode v psihologii [On the objective method in psychology] // Izbrannye trudy: v 2 t. T. 2. M.: Pedagogika. S. 281–309. (in Russian)
18. Chepeljeva N.V. (1998) Stanovlennja profesijnoi' kompetentnosti v procesi vuzivs'koї pidgotovky praktychnykh psihologiv [Formation of professional competence in the process of university training of practical psychologists] / Psihologo-pedagogichna nauka i suspil'na ideologija: Materialy metodologichnogo seminaru APN Ukraїny, 12 lystopada 1998 r. K.: Gnozis. 605 s. (in Ukrainian)
19. Shevchenko N.F. (2006) Formuvannja profesijnoi' svidomosti praktychnykh psihologiv u systemi vyshhoi' osvity [Formation of professional consciousness of practical psychologists in the system of higher education]: dys. d-ra psihol. n. Harkiv. 485 s. (in Ukrainian)
20. Shevchenko N.F. (2013) Doslidzhennja profesijnoi' sprjamovanosti majbutnih psihologiv [Research of professional orientation of future psychologists]. Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu imeni Al'freda Nobelja. Serija «Pedagogika i psihologija». № 1 (5). S. 95-101. (in Ukrainian)

Резюме

Гринева Н. В. кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры психологии Уманского государственного
педагогического университета имени Павла Тычины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ В УЧРЕЖДЕНИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье раскрываются психологические механизмы становления профессионального сознания будущих психологов в учреждении высшего образования, которыми можно считать профессиональную установку, профессиональную адаптацию, профессиональную рефлексию, целеполагание и профессиональную самооценку.

Питання психології

Ключевые слова: психологические механизмы; профессиональное сознание; будущие психологи; учреждение высшего образования; профессиональная установка; профессиональная адаптация; профессиональная рефлексия; целеполагание; профессиональная самооценка.

Summary

Grynyova N. V. Uman state pedagogical university named after Pavlo Tychyna

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMATION OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Introduction. The conducted researches do not fully reveal the psychological essence of the mechanisms of professional consciousness of the future psychologist, do not reflect the peculiarities of their internal work in the process of professional education. At the same time, the effectiveness of the psychologist's professional activity, including the future, is due to the degree of formation of professional consciousness, the development of which, in turn, depends on the formation and balance of its mechanisms and the effectiveness of their actualization.

Purpose. To substantiate and determine the leading psychological mechanisms of formation of professional consciousness of future psychologists in higher education.

Methods. Theoretical analysis, synthesis, comparison, generalization.

Originality. The psychological mechanism is a complex organization, which is always internal, in contrast to the factors. Being a complex psychological formation, the mechanism contains components of different nature. The question of what their nature is raises many different answers today. The mechanism functions in conjunction with other mechanisms, specifically manifesting itself at different stages of formation and development of the subject of activity. The action of a particular mechanism depends on the implementation of others, therefore, we can talk about a "chain" of interconnected mechanisms. All mechanisms are heterogeneous, they are characterized by generalization and varying degrees of concretization. Some of them have the status of a general mechanism, as their action is seen in the vast majority of cases of behavior and activities of the individual. It is a system of mechanisms, not a single mechanism, that can influence the development of consciousness of the subject of activity.

Conclusion. The formation of professional consciousness of the future psychologist is under the influence of a number of different degrees of effectiveness of psychological mechanisms: professional attitude, professional reflection, goal setting, professional self-esteem, professional adaptation. Psychological mechanism as a complex formation in the holistic structure of professional consciousness is a set of internal mental transformations (manifested in structural changes in professional consciousness, in the relationships and connections of its structural components) and, interacting with factors and conditions, optimizes the formation of professional consciousness of the future psychologist.

Keywords: psychological mechanisms; professional consciousness; future psychologists; higher education institution; professional installation; professional adaptation; professional reflection; goal setting; professional self-esteem.

Recelved/Поступила: 16.09. 21.

Гульбс О. А. доктор психологічних наук,
професор кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини,
<https://orcid.org/0000-0002-5300-8570>

Кобец О. В. доктор психологічних наук,
професор кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ГРУПАХ АКТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ

У статті розкривається значущість у структурі особистості студентів-психологів емоційних здібностей (емпатії, рефлексії, саморегуляції та управління почуттями та емоціями інших людей). Специфіка праці психолога полягає в тому, що фахівцеві необхідно протистояти професійним труднощам, управляти своїм емоційним станом.

Ключові слова: студенти-психологи; професійна компетентність; емоційна компетентність; емоційні здібності; професійні труднощі; емоційний стан.

Вступ. У сучасних умовах в системі освіти відбуваються глобальні зміни в інформаційній, комунікаційній, професійній та інших сферах. Змінюються ціннісні орієнтації, цільові установки, педагогічні засоби, відбувається коригування змістовних, методичних, технологічних аспектів освіти. Крім того змінюються вимоги до фахівців психологічних спеціальностей. Сучасний психолог повинен бути готовий теоретично і практично вирішувати професійні завдання, вміти створювати, застосовувати і коригувати систему професійної діяльності.

Мета дослідження – обґрунтувати засоби діагностичної та корекційної роботи, що сприяють розвитку емоційної компетентності; розробити та обґрунтувати програму розвитку емоційної компетентності у студентів-психологів.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики). Т.В. Заморська визначає професійну компетентність психолога як складну психологічну освіту, яка виступає основою успішної професійної діяльності, включає в себе систему діяльнісно-рольових (знання, вміння і навички) і особистісних (професійно важливі якості) характеристик [2].

В.І. Стенькова, розглядаючи професійну компетентність психолога, виділяє спеціальну (володіння методиками і техніками), персональну (здатність до самореалізації, постійного професійного зростання), комунікативну (вміння встановлювати взаємини з суб'єктом освітнього процесу) і рефлексивну (вміння регулювати свою професійну діяльність, адекватне уявлення про свої професійні характеристики) компетенції [6].

Специфіка праці психолога полягає в тому, що фахівцеві необхідно протистояти професійним труднощам, управляти своїм емоційним станом, визначати особливості свого впливу, проявляти перцептивні здібності, вміти розуміти позицію інших, розуміти індивідуальність і неповторність іншої людини, емпатувати йому, рефлексувати. Крім того професія психолога супроводжується постійними психоемоційними перевантаженнями, емоційною напруженістю, емоційним вигоранням і т. д. Отже, найбільшу значимість в структурі особистості психолога мають емоційні здібності (емпатія, рефлексія, саморегуляція і управління почуттями та емоціями інших людей).

Е. В. Лібіна, вивчаючи індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес, вводить

поняття емоційної компетентності, яку визначає як здатність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями і цілеспрямованою поведінкою. Надалі автор розглядає поняття емоційної компетентності з точки зору психотерапевта, протиставляючи його захисній поведінці і при цьому залишаючи в тіні склад, структуру і властивості цього інтегрального освіти [3].

На думку Г.В. Юсупової, розумові здібності і компетентність розглядаються як пов'язані з одними і тими ж психологічними механізмами. Г.В. Юсупова розглядає емоційну компетентність як групу здібностей до саморегуляції і регуляції інтерперсональних відносин шляхом розуміння власних емоцій і емоцій оточуючих [8].

Узагальнюючи вищесказане, можна відзначити, що індивіди з високим рівнем розвитку емоційної компетентності мають виражені здібності до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, до управління емоційною сферою, що обумовлює більш високу адаптивність і ефективність в спілкуванні.

Емоційна компетентність, як складова професійної компетентності, являє собою сукупність емоційних і соціальних здібностей, таких як здатності до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, до управління емоційною сферою. Всі структурні компоненти емоційної компетентності взаємопов'язані, і їх тісна взаємозалежність сприяє ефективному міжособистісному взаємодії.

Методи дослідження. В нашому дослідженні ми навчали студентів, професійно вірно та ситуативно обумовлено вступати в спілкування, прогнозувати емоційні реакції партнерів зі спілкування на власні дії, психологічно настроюватися на емоційний тон співрозмовників, емоційне настроюватися на ситуацію спілкування, психологічно «пристроюватись» до співрозмовника, адекватно ситуації вибирати жести, пози, ритм своєї поведінки – це лише деякі аспекти, рішення яких дозволить студентам ефективно навчатися і працювати використовуючи навички емоційного інтелекту. Розробляючи проблему розвитку

емоційної компетентності студентів ми вважаємо що її можна вирішити не тільки просвітою та підвищенням загальної культури, але й спеціальними заняттями розвитку емоційної компетентності і в першу чергу, професійно спрямованими. Нами застосовано комплекс теоретичних методів і прийомів: теоретико-методологічний аналіз, осмислення, порівняння й узагальнення основних положень наукових джерел, що відповідають темі та меті дослідження. При реалізації програми використовувались наступні методи: дискусія, інтерв'ювання, міні-лекції, круглі столи, тематичні дискусії, творча діяльність (проект), ділові ігри, рольові та імітаційні ігри, відеоконференції.

На заняттях ми наділяли увагу важливим елементам навчання навичкам емоційної компетентності студентів, професійним прийомам взаємодії, та труднощам, які зустрічаються в процесі міжособистісних контактів.

Застосування методів активного соціально-психологічного навчання (АСПН) у ВШ дозволяє учасникам розвинути навички спілкування і взаємодії в малій групі, сформувати ціннісно-орієнтаційну єдність групи; навчити гнучкій зміні соціальних ролей залежно від ситуації, прийняттю моральних норм і правил спільної діяльності, розвинути навички аналізу і самоаналізу в процесі групової рефлексії. Активне соціально-психологічне навчання в системі "Викладач - група" сприяє нестандартним стосункам в організації освітнього процесу, формуванню мотиваційної готовності до міжособистісної взаємодії в учбових і професійних ситуаціях (Вачков І.В., 2011).

В дослідженні нами розроблена корекційно-розвиваюча програма "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців" у групах активного соціально-психологічного навчання, яка мала наступні завдання:

1. Виявлення рівня емоційного інтелекту членів групи;
2. Збагачення учасників групи знаннями про сутність емоційної компетентності, її характеристики та ефективність міжособистісної взаємодії;

Питання психології

3. Навчання елементів емоційного інтелекту, та розвиток навичок самоконтролю і емпатійних відносин у взаємодії з іншими;

4. Допомога в адекватному самооцінюванні, самоаналізу і саморефлексії;

5. Розвиток емоційної зрілості та чуттєвого сприйняття іншого;

6. Зняття негативних установок до інших;

7. Розвиток емоційної компетентності, загальної комунікативної толерантності, спостережливості та здібностей до емоційного інтелекту.

Згідно з завданням розробленої нами програми, ми досягали мети перспективними і діяльними засобами впливу на студентів - майбутніх фахівців, їх емоційні, комунікативні здібності та комунікативну компетентність. В дослідженні ми прагнули до розвитку у студентів навичок самопізнання, самоаналізу, самореалізації, підвищення моральних принципів взаємодії та позитивного ставлення до інших, що дозволило більш ефективно розвивати емоційний інтелект членів групи. Важливу роль в розвитку емоційної компетентності має участь студентів у тренінгових заняттях, виконанні спеціальних вправ та психологічних ігор. Найбільший інтерес студенти проявили при виконанні таких вправ: «Емоційне слухання», «Усмішка», «Асоціації», «Свій стиль», «Відвертість», «Стійкість», «Емоції і злість», «Приємні спогади», «Скульптура», «Очі. Погляд», «Жести. Поза», «Настрій», «Візуалізація», «Подарунки», «Сімейний альбом». Згідно з програмою розвитку емоційного інтелекту студентів для них приводились такі тренінгові заняття: «Розвиток емоційного інтелекту», «Особистісне зростання», «Емоційна стійкість», «Позитивне самовиховання та впевнена поведінка». На тренінгових заняттях використовувались такі психологічні ігри: «Корабельна аварія», «Твоє обличчя», «Пошук скарбів», «Хто я?», «Два королівства», «Перестановка ролей».

Відповідно до корекційно-розвиваючої програми "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців" в групах активного соціально-психологічного навчання (АСПН), підібрано

комплекс методів для проведення занять, які відповідають поставленій перед нами меті. Згідно з програмою проводилась групова практична робота. Специфіка даної програми в тому, що вона має спрямованість на зміну поведінки, на розвиток емоційної компетентності, емоційного інтелекту, емоційно-вольових, когнітивних якостей особистості. В основі продуктивного, якісного проходження програми лежить співпраця, цілеспрямованість діяльності і щирість у вираженні своїх думок, а також, активність студента і його творче, дослідницьке ставлення до занять. Застосовуваний комплекс методів формувался за зростанням рівня складності завдань. Ефективність застосованої програми проявлялась у підвищенні рівня емоційної компетентності майбутніх фахівців, що фіксується за допомогою застосування психодіагностичних методик, і об'єктивної реєстрації змін їх особистості. За масштабу розв'язаних завдань оптимізації розвитку емоційної компетентності майбутнього фахівця, надання емоційної підтримки та інформації про позитивні аспекти проходження програми підводило студентів до розуміння його бажання участі в проекті, та обговорювались їх очікування від програми та організації занять. Підібрані нами методики орієнтовані на відпрацювання вербального і невербального спілкування, перцептивних навичок, сприйняття і уявлення, встановлення взаєморозуміння, розуміння себе, вивчення основ психофізіогноміки, відпрацювання комунікативних навичок та навичок емоційного інтелекту.

Дослідження розвитку емоційної компетентності у студентів проводилося нами на базі «Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини». У дослідженні взяли участь 56 студентів.

Дослідження проходило протягом ряду етапів:

- психодіагностика рівня емоційної компетентності у студентів з використанням наступних методик: "Методика дослідження соціального інтелекту" Дж. Гілфорда і М. Саллівена, опитувальник «Емоційний

Питання психології

інтелект» Д. В. Люсіна (Михайлова Е.С., 2006; Люсин Д.В., 2009; Вачков І.В., 2007);

- впровадження корекційно-розвиваючої програми "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців" в групах активного соціально-психологічного навчання (АСПН);

- виявлення рівня розвитку емоційної компетентності у студентів та ефективності розробленої програми активного соціально-психологічного навчання "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців" в групах (АСПН).

На першому етапі дослідження використовувалась методика Дж. Гілфорда і М. Саллівена дослідження соціального інтелекту. Основне призначення даної методики - діагностування когнітивної складової комунікативної компетентності людини. Обрана методика визначає рівень "соціального інтелекту". Соціальний інтелект – це інтегральна інтелектуальна здатність, що визначає успішність спілкування і соціальної адаптації, яка об'єднує і регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів (людини як партнера по спілкуванню або групи людей). До процесів, що його утворюють, відносяться соціальна чутливість, соціальна перцепція, соціальна пам'ять і соціальне мислення.

В дослідженні використовувався опитувальник «Емоційний інтелект» (Емін) розроблений Люсіним Д. В., в якому виділяється 4 шкали: міжособистісний інтелект (MEI), внутрішньоособистісний інтелект (BEI), розуміння емоцій (PE), управління емоціями (UE).

На першому етапі дослідження, були отримані наступні результати: у 37,5% студентів було діагностовано середній рівень розвитку емоційної компетентності, у 13,75% - високий і у 48,75 - низький.

Результати і обговорення.

Аналізуючи підходи до підготовки студентів вищої школи, майбутніх фахівців слід відмітити:

- недостатню розробленість науково-педагогічних основ формування емоційної компетентності і необхідність її формування у студентів в процесі професійної підготовки;

- необхідність розвитку емоційної компетентності у студентів як особово-професійної якості;

- потрібність суспільства в кваліфікованих фахівцях здатних розвивати у студентів емоційну компетентність у навчальному процесі.

Розвиток емоційної компетентності у студентів вищої школи найуспішніше можна здійснювати в тренінгових групах. Якщо IQ мало міняється в зрілому віці, то EQ, в основі якого лежить досвід управління собою і оточенням, може і повинен зростати. На думку авторів (Бар-Он Р., Гоулман Д., Майер Д.), найбільш оптимальним засобом розвитку емоційної компетентності є участь студентів в тренінгових заняттях. Бар-Он пропонує проводити тренінгові заняття на протязі тривалого часу. Він вважає, що це дасть можливість не просто розвинути необхідні компоненти емоційного інтелекту, але і закріпити отримані зміни в поведінці людини (Bar-On R., 2000). Гарднер Г., стверджує, що будь-яка людина здатна вчитися і розвивати рівень емоційної компетентності за допомогою постійної практики (Гарднер Г., 2007). У зв'язку з цими дослідженнями Вачков І.В., виділив наступні переваги психокорекційної роботи в групах:

- груповий досвід протидії відчуженню, допомагає рішення міжособистісних проблем;

- група відбиває суспільство в мініатюрі, робить очевидними такі приховані чинники, як тиск партнерів, соціальний вплив і конформізм;

- можливість отримання зворотного зв'язку і підтримки від людей з схожими проблемами;

- в групі людина може навчатися новим умінням, експериментувати з різними стилями стосунків серед рівних партнерів;

- і усе це в атмосфері доброзичливості, прийняття і підтримки;

- в групі учасники можуть ідентифікувати себе з іншими, "зіграти" роль іншої людини для кращого розуміння його і себе і для знайомства з новими ефективними способами поведінки;

Питання психології

- взаємодія в групі створює напругу, яка допомагає прояснити психологічні проблеми кожного;

- група полегшує процеси саморозкриття, самодослідження і самопізнання (Вачков І.В., 2001).

Розвиток емоційної компетентності, як складної інтеграційної освіти, що забезпечує усвідомлення, розуміння і регуляцію власних емоцій і емоцій оточення, буде ефективним при реалізації моделі розвитку емоційного інтелекту, що враховує структуру емоційного інтелекту і включає: цільовий блок; форми організації учбового процесу; методи розвитку емоційного інтелекту; етапи розвитку емоційного інтелекту; прогнозований результат і програму розвитку емоційного інтелекту, важливою частиною якої є групове зайняття з використанням активних методів соціально-психологічного навчання (АСПН) (Слепкова В.І., 1997).

Активне соціально-психологічне навчання (АСПН) студентів є психолого-педагогічною формою розвитку емоційної компетентності і вдосконалення умінь і навичок взаємодії в суспільстві, здійснюваної в умовах групової навчально-тренувальної діяльності. На взаємодію студентів в навчальній групі впливає модель їх відносин в соціумі. АСПН нами застосовувалось для формування у студентів специфічних емоційних, комунікативних, когнітивних та поведінкових умінь, з метою підвищення емоційної компетентності, комунікативної та психологічної компетентності, емоційного інтелекту. Активне навчання спрямоване на самостійне оволодіння студентом знаннями та вміннями використовувати досвід розвитку емоційної компетентності.

Аналіз навчальної діяльності студентів показав, що для того, щоб успішно виконувати свою роботу, майбутній фахівець повинен мати добрі спеціальні професійні здібності, до яких відносяться ті здібності, що впливають на його успішну професійну діяльність. Емоційна компетентність є важливим елементом цілісної системи успішної професійної діяльності майбутніх фахівців.

Після проведення корекційно-розвиваючої програми були отримані

наступні результати: низький рівень показали - 17.5 % студентів; середній рівень - 58.3%; високий - 24.2 %.

Відбулося значне підвищення середніх і низьких показників розвитку емоційної компетентності студентів. Активне соціально-психологічне навчання студентів в групах (АСПН), з використанням корекційно-розвиваючої програми "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців" показало свою ефективність, але потребує її удосконалення, для використання на другій ступені розвитку емоційного інтелекту у студентів, що надає змогу студентам з низьким та середнім рівнями розвитку емоційного інтелекту покращити свої результати.

Таким чином, впливаючи методами соціально-психологічного навчання (АСПН), стимулюючи розвиток емоційної компетентності за допомогою програми "Розвиток емоційної компетентності студентів - майбутніх фахівців", організовуючи роботу в групах, можна сформувати установки на управління емоціями.

Висновки.

Емоційна компетентність розуміється як здатність усвідомлювати емоції, досягати і генерувати їх так, щоб сприяти розумінню емоцій і управляти ними, сприяючи своєму емоційному і інтелектуальному зростанню. Емоційна компетентність пов'язана із здібностями, які означають: точність оцінки і вираження емоцій, як самого індивіда, так і людей, що оточують його; когнітивну асиміляцію емоційного досвіду; розпізнавання, розуміння і осмислення емоцій. Ефективність роботи в групах активного соціально-психологічного навчання (АСПН) із студентами висока, оскільки сам по собі юнацький вік припускає рухливість, пластичність і чутливість емоційної і інтелектуальної сфер особистості. Робота в групах АСПН спрямована на позитивні зміни в розвитку емоційної компетентності у студентів. Розвинена емоційна компетентність майбутніх фахівців є важливою умовою життєвого успіху, задоволеності і впевненості в професійній діяльності. Існує потреба в подальшому

Питання психології

дослідженні феномену емоційної усвідомлення емоційних станів, що компетентності, її структури, шляхів її виникають в професійній діяльності розвитку, що відкриває реальну можливість майбутніх фахівців оптимізації взаємовідносин через глибше

Список використаних джерел

1. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 350с.
2. Заморская Т.В. Психолого-педагогические особенности совершенствования профессиональной компетентности педагогов-психологов в условиях ИПК: Учеб.-метод. пособие. – Тамбов: ТОИПКРО, 2003. – 51 с.
3. Либи́на Е.В., Либи́н А.В. Стили реагирования на стресс // Стил ь человека: психологический анализ. – М.: Смысл, 1998. – 204 с.
4. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся. – Псков: ПГПИ, 2004. – 140 с.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Словарь. – М, 1990. – 400 с.
6. Стенькова В.И. Педагогическая практика как фактор развития профессиональной компетентности будущих психологов, преподавателей психологии: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Улан-удэ, 2007. – 22 с.
7. Юсупов И.М. Психология взаимоотношений. – Казань, 1991. – 250 с.
8. Юсупова Г.В. Состав и измерение эмоциональной компетентности: дис. ... канд. психол. наук. – Казань, 2006. – 208 с.
9. Mayer J.D. Emotional intelligence information, 2005.
10. Salovey P., Mayer J.D. Some final thoughts about personality and intelligence // Stenberg J., Ruzlis P. (eds). Personality and intelligence. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1994.

References

1. Houlman D., Boiatsys R., Makky Э. (2005) Эмотсыональное лидерство: искусство управления людьми на основе эмотсыонального интеллекта [Emotional Leadership: The Art of Managing People Based on Emotional Intelligence]. – М.: Alpyna Byznes Buks. – 350 s. (in Russian)
2. Zamorskaya T.V. (2003) Psikhologho-pedahohycheskye osobennosti sovershenstvovaniya professyonalnoi kompetentnosti pedahohov-psikhologhov v usloviakh YPK [Psychological and pedagogical features of improving the professional competence of educational psychologists in the conditions of IPC]: Ucheb.-metod. posobyе. – Tambov: TOYPKRO. – 51 s. (in Russian)
3. Lybyna E.V., Lybyn A.V. (1998) Stily reahyrovaniya na stress [Stress Response Styles // Human Style] // Styl cheloveka: psikhologhycheskyi analiz. – М.: Smysl. – 204 s. (in Russian)
4. Manoilova M.A. (2004) Akmeologhycheskoe razvytye эмотсыонального интеллекта учytelei y uhashchykhsia [Acmeological development of emotional intelligence of teachers and students]. – Pskov: PHPY. – 140 s. (in Russian)
5. Petrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.H. (1990) Psikhologhyia. Slovar [Psychology. Dictionary]. – М. – 400 s. (in Russian)
6. Stenkova V.Y. (2007) Pedahohycheskaia praktyka kak faktor razvytyia professyonalnoi kompetentnosti budushchykh psikhologhov, prepodavatelei psikhologhy [Pedagogical practice as a factor in the development of professional competence of future psychologists, teachers of psychology]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. – Ulan-udэ. – 22 s. (in Russian)
7. Yusupov Y.M. (1991) Psikhologhyia vzaymootnosheni [Relationship psychology]. – Kazan. – 250 s. [(in Russian)
8. Iusupova H.V. (2006) Sostav y yzmerenye эмотсыональной компетентности [Composition and measurement of emotional competence]: dys. ... kand. psikhol. nauk. – Kazan. – 208 s. (in Russian)
9. Mayer J.D. (2005) Emotional intelligence information.
10. Salovey P., Mayer J.D. (1994) Some final thoughts about personality and intelligence // Stenberg J., Ruzlis P. (eds). Personality and intelligence. Cambridge: Cambr. Univ. Press.

Резюме

Гульбс О. А. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини

Кобец О. В. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини

**РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ В
ГРУППАХ АКТИВНОГО
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ**

В статье раскрывается значимость в структуре личности студентов-психологов эмоциональных способностей (эмпатии, рефлексии, саморегуляции и управления чувствами и эмоциями других людей). Специфика труда психолога заключается в том, что специалисту необходимо противостоять профессиональным трудностям, управлять своим эмоциональным состоянием.

Ключевые слова: студенты-психологи; профессиональная компетентность; эмоциональная компетентность; эмоциональные способности; профессиональные трудности; эмоциональное состояние.

Summary

Gulbs O. Uman state pedagogical university named after Pavlo Tychyna

Kobets O. Uman state pedagogical university named after Pavlo Tychyna

**DEVELOPMENT OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS' EMOTIONAL COMPETENCE IN ACTIVE
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL GROUPS**

Introduction. The successful performance of professional functions by a psychologist directly depends on his ability to build constructive interpersonal relationships with others. It is important for him to form a willingness to understand different people, the ability to navigate in different models of their lives, the ability to interact with them, to see their uniqueness and uniqueness, to accept their advantages and disadvantages. Therefore, the effective work of a psychologist directly depends on his developed emotional competence.

Purpose. To substantiate the means of diagnostic and corrective work that promote the development of emotional competence; to develop and substantiate the program of development of emotional competence in students-psychologists.

Methods. Quantitative and qualitative methods have been used. Quantitative research methodology involved the use of numerical data to make descriptions, predict outcomes, and test potential relationships between variables.

Originality. The use of methods of active socio-psychological learning allows participants to develop communication and interaction skills in a small group, to form a value-oriented unity of the group; to teach flexible change of social roles depending on a situation, acceptance of moral norms and rules of joint activity, to develop skills of the analysis and self-analysis in the course of group reflection. Analysis of students' learning activities showed that in order to successfully perform their work, the future specialist must have good special professional abilities, which include those abilities that affect his successful professional activity. Emotional competence is an important element of a holistic system of successful professional activity of future professionals. After the correctional and developmental program there was a significant increase in medium and low rates of development of emotional competence of students. The following results were obtained: 17.5% of students showed a low level; the average level - 58.3%; high - 24.2%. Thus, the effectiveness of work in groups of active socio-psychological learning with students is high, because in itself adolescence implies mobility, plasticity and sensitivity of the emotional and intellectual spheres of personality.

Conclusion. Work in groups of active socio-psychological training is aimed at positive changes in the development of emotional competence in students. There is a need for further study of the phenomenon of emotional competence, its structure, ways of its development, which will open a real opportunity to optimize the relationship through a deeper understanding of emotional states that arise in the professional activities of future professionals.

Keywords: psychology students; professional competence; emotional competence; emotional abilities; professional difficulties; emotional condition.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 27.08. 21.

Kalashnik I. V. candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Rehabilitation of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University
<https://orcid.org/0000-0002-3797-2378>

Franchuk O. Yu. candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology Activity in Special Conditions of Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1138-7728>

Diachkova O. M. candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology Activity in Special Conditions of Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5164-3522>

RELIGIOUS FAITH AS AN INTEGRATOR OF THE INTERNAL CONTRADICTION OF THE PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

The article is devoted to the analysis of the manifestations of integration and disintegration processes in religious faith. Attention is focused on the integration aspect of religiosity and the peculiarities of its manifestation in archetypal symbolism. It is argued that the subject's awareness of destructive tendencies by personality opens up prospects for their psychocorrection and weakening, that contributes to the development of the constructive forms of faith.

Key words: integration; disintegration; religion; symbolic; psychocorrection.

Problem statement. Rise of the level of professional activity of practical psychologist requires the attention of scientists to means of knowledge of the mechanisms of the psyche of the subject that influence and determine its activity. Such mechanisms first of all include the processes of integration and disintegration which are indifferent in relation to the semantics of mental processes. The processes of integration and disintegration occur in the life of the person particularly in the view of the subject's life, beliefs, activities etc.

The purpose of the article is to analyze the integration and disintegration processes in the context of religious faith.

Analysis of scientific research. The problem of integration and disintegration in the context of religious faith is presented in the works of: M. Berdyaev [1], O. Kernberg [10], J. McDougall [see 5], E. Neumann [12], O. Rank [14], S. Freud [3], E. Fromm [4], C. Jung [9] and others. Besides it is defined as the mechanisms that are on the basis of the internal contradiction

of the psyche, and is one of the features of the relationship between the realm of the conscious and the unconscious.

The concept of integration was first applied by C. G. Jung, with the aim to disclose the process of individualization, development and formation of personality. The researcher insisted that the integration of unconscious content with consciousness was the main task of analytical psychology. Integration is understood by C. Yung as a process with the help of which the separate disintegrating parts are connected to a single unit. On the personal level the integration is the state of coherence of all components, features and qualities of personality. The integration mechanism is inextricably connected with the disintegration that represents a reverse movement and specifies to a certain extent, impulse to the integration processes [7]. The disintegration processes lie at the root of the internal contradiction of the psyche, provoking the violations of the personal harmony in the direction of the destructive trends.

C. Jung noted that integral-disintegration processes were at the core of the internal contradiction of the psyche and showed themselves in the religious faith. The researcher emphasized that the individual psyche was polar and each pole was characterized by an antipole. This polarity is manifested at the level of conscious and unconscious. K. Yung stated that it seemed that one person was controlled the conscious side of life, and the other – the unconscious, about which the first knew nothing but which was noticeable for the environment.

A person lives and does not know what makes the right hand and what makes left one. The disintegration appears if the conscious and unconscious are sharply divided [7, p. 122]. The poles of these opposites are in harmony, but their cohabitation is impossible when one of them (poles) passes over another. Such discordance causes loss of inner harmony.

According to the statement of C. Yung, ordeals and suffering, experienced by person, are perceived by believers as a manifestation of the highest commitment to God, they are a standard of human life. The researcher wrote that the symbol of the Christian crucifixion expressed the eternal truths and torture, and was the standard of human life. That's why the person who seeks the unity with God, in any case will meet with the obstacles that first of all will be in him/herself, in his/her shade, individual reality, collective unconscious [9, p. 287]. Readiness for suffering as the only possible way of removing the burden of guilt for the own sinfulness is typical for religion. The believer is united with God through of the

experience of suffering, the torment that raises him/her to the “rank” of highness, courage. In such way a person transforms the own life to suffering. Martyr, the ascetic sacrifices the own body with a variety of torture (abstentionism, physical bullying), devotes the life to the various prohibitions for obtaining God forgiveness and eternity life in paradise.

C. Yung notes that through the symbols the psyche tries to integrate the opposites. In the ancient times such integration means were the spiritual symbols with which were made the identification (Sun God, Earth etc.) [9], so the person religiosity may be as an integrative factor. Faith in supernatural allows to level up the fear of death, a sense of guilty, aggressive tendencies, the need of emotional proximity etc.

The following psycho-figures (Fig. 1. “My Dream”, Fig. 2. “My Life Purpose”, Fig. 3. “I am Among Other People”) show the tendency of unity of authors with the highest essence of God. The image of God is presented in human likeness where He represents wisdom, suffering, adhesion, chosenness. In figure 1 “My Dream” the protagonist presented two parts of itself in the images of a young and old woman who sit one opposite another. The image of God symbolizes the unity of these two opposites. The author of the picture emphasizes that God connects that two parts where a young girl symbolizes the fear of death, aging, sinfulness, frivolity and an old woman – adoption of the death, repentance and wisdom. The faith in God allowed getting the internal harmony through eternity life, salvation, removal of guilty through the repentance, wisdom etc.

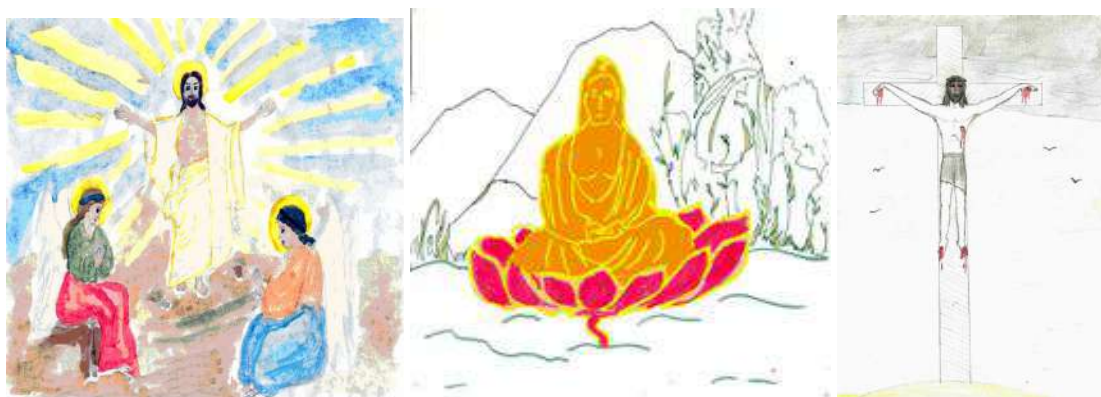

Fig. 1. My Dream Fig 2. My Life Purpose Fig. 3. I am Among Other People

On figure 2 “My Life Purpose” the author portrayed himself as a Buddha who allowed getting the inner peace. The author notes that such a harmony is “given” by faith in the higher essence of where the social and material values are leveled down and there is only spirituality. Figure 3 “I am Among Other People” shows the commitment of the author to God because through the suffering. The author notes that like God he will suffer for people and help them. The crucifixion according to the author symbolizes harmony, punishment for sins and getting eternity life because of suffering. So the integration and disintegration mechanisms are connected with the identification mechanism that ensures the unity of the subject with a higher essence which is the substitution of libidinal objects.

The mechanisms of disintegration are presented in the archetype symbols in the form of symbols of broken, destroyed, angry etc. Integration is symbolized by the images of Christ, uroboros, that expresses the unity of contradictions. C. Yung emphasizes the more drainage in the contradictions of the social orientation of the person to the “powerful shadow”, that is, the displaced part of the experiences of the person, which leads to the emergence of destruction of the psyche. The crowded content of the psyche of the subject in analytical psychology symbolizes the archetype of the shadow, which outlines unconscious desires, incompatible with the social standards, is a lower level of consciousness. Archetype of the shadow presents the dark side of “Ego” for which the immorality is characteristic. Negativism is presented through the images of devil, dungeons, darkness, evil. The essence of archetype shadows is the confrontation of life and light.

The way of integration of the contradictions in analytical psychology is presented through the experiences of the person suffering that will be able to realize the presence of contradictions. C. Yung wrote that the experience of recognizing such opposites required from the subject the reconciliation, the overcoming of fear of the unconscious shadow. Such integration is possible through the experiences of suffering,

which allows you to realize the existence of another darkness of life [9, p. 211].

The awareness of the dark side allows the person to integrate the contradiction in him/herself. Meeting the unconscious by a person is the task of integration process. C. Yung stated that the whole dark game of human fate showed a hidden content, which corresponded to the higher knowledge of life laws. Even what seemed to be a chance, loses chaotic and indicates deep content. The more it is known so soon the subject loses blind aspirations [9, p. 111]. Therefore, any psychotherapeutic process should be directed to integrating a disintegrated state.

C. Jung describes the process of integration through the words of the Bible: “The wolf will live with lambs, bears, along with a sheep, calf, young lion and ox will be together and a small child will guide them” [9, p. 112]. In such way the researcher tried to indicate that the fight against instincts allows you to get rid of them, and co-existence can serve as a leakage of energy.

The image of God by S. Freud performs an integrative function. Such a function is manifested in neutralization of fear of nature, death. The combination of dewater properties in one form of God (infinite love, acceptance, unification with believers) generates a sense of intimacy, relations with God and other people, which determines the regression of the individual to the infantile level of development [3, 106.] Religious faith is based on the infantile experience, this is a repetition of the child’s experience of feeling the fear of punishment, rejection by parents, and at the same time timidity of power of surrounding the world. Religion depends on the phylogenetic development in the unconscious, a person carries the burden of rueful feelings of the ancestors [3].

The integrative function is observed in rituals, prayers where the believer (according to S. Grof [4], J. Frazer [11]) tries to interfere in the course of the own life, and hence in history. Following the execution of rituals the believer “protects” him/herself from the illness, death and “provides the paradise life” to the dead relatives. J. Frazer noted that many turbulent

cultures have an idea that it is possible to “hide” from the death, but it is necessary to carry out rituals to sacrifice the Gods or dead who are angry.

Such rituals require bloodshed, passing through the torture that deprives from the fear of death. The stereotyping and mechanical actions are typical for ritual rites. Wishing the other people illness and death, ethno can strike the tacks, burn the image of the enemy, believing that in such way he places the damnation [2].

The believer symbolically deadens the enemy that reduces anxiety and fear of death. In order to ensure the adherence of dead relatives the believer brings to the sacrifice of animals or due to physical injuries, thereby distracting the misfortune and anger of the dead [2]. Establishing the “connection with the dead” through the execution of a ritual or sacrifice, the person removes a sense of guilt, sinfulness, and hence and reduces fear of the own life. S. Grof states that the problem of life and death is reflected in ritual sacrifices through the torture, mental suffering, which cause “deep experiences of death, which leads not only to a sense of finite physical existence, but also to understand the eternal spiritual essence of human consciousness” [6, p. 16]. Such a symbolic necrosis allows to be prepared for physical death as a transformation of the soul, because the believer removes dies symbolically.

M. Berdiaev [1], E. Fromm [4], O. Kemberg [10] argue that religion transforms a believer to a slave, importing his/her personality, so the believers acts mechanically, relying on a higher being and losing the own individuality.

M. Berdyaev emphasizes that the church, which is holy, through intimidation, the fear of death turns an individual to a slave, subordinating his/her life to God. Such a phenomenon the researcher explains the fact that a person is inherent to turning love to God to slavery [1], “to turn” libido to morto (kill, cripple, destroy). The subject turns into an “automaton”, which is characterized by ritualization, automation, programmability of actions, which is a manifestation of psychological death of personality. W. Reich says that faith imposes prohibition on the

implementation of the subject’s needs, and it is forced to capture their desires [see 9]. The believer deserves the own needs and natural needs, substituting their imposed values, thereby dying the own individuality.

The problem of integration and disintegration is presented in the works of E. Neumann. The researcher argued that the integration of the unconscious with a conscious the subject must learn to think in the form of antinomies because each truth has its own opposite. The structure of the psyche of the person is in its nature integral but at the same time it is controversial, which determine the processes of integration and disintegration. The process of integration leads to the formation of a personal structure that is capable of maintaining its own integrity in a conflict between opposites and the output of one contradiction over another. So, the researcher claims that the life and all constructive tendencies are a blessing disintegration, the destruction of the contrast are produced by the death and angry. E. Neumann states that these processes are inextricably linked but “we can not argue that the integration processes are distilled, which is characteristic for any living matter” [12, p. 25]

The subject that does not realize and does not accept the existence of the dark side is not incredible to creativity. E. Neumann claims that the life and art possible in the presence of polarities and the adoption of the existence of evil, guilt, sin etc. Such integrity exists due to the voltage between the opposites that are combined in it, which is the unity at the highest level.

A number of churches, public figures, philosophers, psychologists, in particular P. Holbach [8], O. Klimshyn [see 13], O. Klizovskiy [see 8], A. Kuraev [see 13], P. Osipov [see 13] emphasize the importance of harmonizing the inner world of the church minister, on solving the personal problems. Only under this condition, he will be able to provide true assistance to a person who appealed to God, and will not use his position to meet his/her own needs (in power, strength, braveness and so on).

The combination of integration-disintegration trends in the religious faith is

presented in the statement of V. Zenkovsky, who emphasizes the importance of the feeling of the own sinfulness in the context of energy nutrition ("The impressive power of forgiveness of sins includes such an effect that from here has repeatedly grown convictions in the value of sin, liberation from which beneficially affects the soul.

Normal life seems sad and dull; the awareness of the sin, which burns the soul at the moment of repentance, the joy of forgiveness of sin – it lights the soul with new energy and inspiration" [see 13, p. 228]). W. James pays attention to the controversial foundation of the actions of believers [see 11]. The scientist emphasizes that people who agree to suffering and torment for the sake of "God's glory" go to this with the conviction that their deeds will be "enrolled" and that they will have more benefit in the future of eternal life than if they were not experienced at all [see 11, p. 205].

The combination in the religious faith of integration-disintegration trends illustrate quotes of propaganda and preaching literature of various church organizations, in which the future "happy life" is declared only if there is a refusal of something (interests, aspirations, refusal of whole life, relatives, having different convictions etc.).

In the appeal to the ministers of the Church of Christ is postulated: "It is better to be without an eye or without leg in the kingdom of God, rather than to keep all members for the healing of the fire" [13, p.13].

Among the religious figures, even within the same denomination, there is no agreement concerning the importance of earthly life. Along with the idea that "The life on Earth only a transitional stage, a step towards eternal life after death, therefore is not important" there is another opinion: "Those are worthy of eternal life who learned to appreciate, love and protect their earthly life. Christ has never taught that the followers isolate themselves from the surrounding society, and then from the narrow closed circle looked after the world with a condemnation and criticism of it" [13, p. 38]). "Believing parents could not but convey their knowledge to their children about God, but at

the same time they should not impose their faith to children. It is not necessary to tear off children from the surrounding environment, because they will have to live and confuse with reality. In the school Christian children should not feel alone, but like all others conduct public work and participate in all events.

You should not to make children alienated from the world and closed ascetic [13, p. 129]). "There is no need to go to the spiritual world to get to know paradise or hell. We create our own paradise or hell right here on earth. The kingdom of heaven can build only a person by itself and only on earth. It should not be imaginary, but only when a person will solve all the problems with a realistic way" [13, p. 226]. V. Moskalets notes that the transition from mental suffering to a sense of joyful release. From suffering inherent in every religion.

The researcher writes that the main point of the dynamics of emotional processes in the psyche of believers is transformation. The transformation is the process of change of negatively stained emotional states to the positively stained" [11, p. 77]. The above described feelings are inherent in religious ecstasy and trance, during which, according to P. Gannushkin, a believer is spiritually united with God. For a religious ecstasy, the experience of high bliss and a feeling of believing unity "Ego" with a higher being [5] is characteristic. The mentioned above expressions give reasons to assert that the strengthening of integration-disintegration trends in the believer or vice versa, relaxation may depend on those positions on which the person who performs the functions of the priest (preacher, pastor).

Conclusions. It has been found out that the processes of integration and disintegration are at the core of the internal contradictions of the psyche and find expression in the religious faith. The mechanisms of integration and disintegration are found out in the archetypal religious symbolism where they acquire meaningful individual expression.

The prevalence in the integration processes of disintegration is a consequence of the socialization of the person who causes taboos, and thus the displacement of the libidinal

feelings, that sets the destructive orientation of the psyche. Objectification and awareness of the subject of the deep origins of the personal problem causes the weakening of the sharpness of the contradictory tendencies of the psyche.

Due to this fact the relationships with others are optimized and the harmonization of the inner world, emotional state occur. The deep psychocorrection objectifies the facts of the unconscious “use” of faith by the subject for the

sustentation of a feeling of having been chosen, strength and leveling of a sense of minority due to the raising under the reality and a sense of unity with God. The awareness of the destructive tendencies opens the prospects for their correction and weakening that promotes the development of constructive forms of faith in the unity with the indicators of maturity, comprehension of acts, personal harmonization on a realistic basis.

Reference

1. Berdiyaev N. A. Philosophy of a free spirit. – M.: Respublika, 1994. – 480 p.
2. Fraser J. The Golden Branch: A Study of Magic and Religion / Per. from English. – M.: AST, 1998. – 784 p.
3. Freud S. Totem and taboo. Psychology of primitive culture and religion / S. Freud. – SPb.: Alateya, 1997. – 222 p.
4. Fromm E. Anatomy of human destructiveness / Fromm E. – Minsk: OOO Popurri, 1999. – 624 p.
5. Gannushkin P. B. Selected works on psychiatry. – Rostov-on-Don: Phoenix, 1998. – 416 p.
6. Grof S. Man in the face of death / S. Grof, D. Helifax / Per. from English A. Neklessa. – M.: ATS Publishing House LLC, 2003. – 239 p.
7. Grün A. Tearing from Dividing to Integrity. : per. from English – M.: Fazenda – House of Hope, 2003. – 358 p.
8. Holbach P. The system of nature // Selected works: in 2 volumes. T. 1. – M., 1963. – P. 59 – 67.
9. Jung C. G. Archetype and symbol / Jung C. G.: M., 1991. – 304 p.
10. Kernberg O. F. Aggression in personality disorders and perversions / Per. from English A. F. Uskov. – M.: Independent firm “Class”, 1998. – 368 p.
11. Moskalets V. P. Psychology of Religion: Posibnik. – K.: Akademvidav, 2004. – 240 p.
12. Neumann E. Depth psychology and new ethics. Mystical man / Per. V. M. Donets. Scientific ed. and after. V. V. Zelensky – SPb.: Academic project. 1999. – 206 p.
13. Psychology of addiction: Reader / Comp. K. V. Selchenok. – M.: Harvest, 2004. – 592 p.
14. Rank O. The myth of the birth of a hero. / Rank O. M., 1997. – P. 117 – 132.

Резюме

Калашник И. кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии глубинной коррекции и реабилитации Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого

Франчук А. кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии деятельности в особых условиях Черкасского института пожарной безопасности имени Героев Чернобыля Национального университета гражданской защиты Украины

Дячкова О. кандидат педагогических наук, доцент кафедры психологии деятельности в особых условиях Черкасского института пожарной безопасности имени Героев Чернобыля Национального университета гражданской защиты Украины

РЕЛИГИОЗНАЯ ВЕРА КАК ИНТЕГРАТОР ВНУТРЕННЕГО ПРОТИВОРЕЧИЯ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена анализу проявлений интеграционных и дезинтеграционных процессов в религиозной вере. Акцентируется внимание на интеграционном аспекте религиозности и особенностях

Питання психології

ее проявления в архетипическом символизме. Утверждается, что осознание субъектом деструктивных тенденций открывает перспективы их психокоррекции и ослабления, что способствует развитию конструктивных форм веры.

Ключевые слова: интеграция; распад; религия; символизм; психокоррекция.

Резюме

Калашник І. В. кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького
Франчук О. Ю. кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
Дячкова О. М. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ІНТЕГРАТОР ВНУТРІШНЬОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ ПСИХІКИ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу виявів інтеграційно-дезінтеграційних процесів в релігійній вірі. Увага акцентується на інтеграційному аспекті релігійності і особливостях її прояву в архетипній символіці. Стверджується, що усвідомлення деструктивних тенденцій суб'єктом відкриває перспективи їх психокорекції і ослаблення, що сприяє розвитку конструктивних форм віри.

Головною метою статті є аналіз інтеграційно-дезінтеграційних процесів в контексті релігійної вири.

Аналіз наукових джерел. Проблема інтеграції та дезінтеграції в контексті релігійної віри представлена в роботах: М. О. Бердяєв, О. Кернберга, Дж. Макдугала, Є. Ноймана, О. Ранка, З. Фрейда, Е. Фромма, К.Г. Юнга та інших й окреслена як механізми, що лежать в основі внутрішньої суперечності психіки, і є однією з особливостей взаємозв'язків між сферою свідомого та несвідомого.

Виклад основного матеріалу. На особистісному рівні інтеграція являє собою стан узгодженості всіх складових елементів, риси та якостей особистості. Механізм інтеграції нерозривно пов'язаний з дезінтеграцією яка представляє зворотній рух та задає певною мірою, поштовх інтеграційним процесам. Релігійна віра базується на інфантильному досвіді, це є повторення дитячого періоду переживання страху покарання, відторгнення батьками, та водночас боязкість могутності оточуючого світу.

Висновки. З'ясовано, що процеси інтеграції та дезінтеграції лежать в основі внутрішньої суперечності психіки та знаходять вияв у релігійній вірі. Механізми інтеграції та дезінтеграції знаходять вираження в архетипній релігійній символіці, де набувають змістовно індивідуальної вираженості. Перевалювання в інтеграційних процесах дезінтеграції є наслідком соціалізації особи, яка зумовлює табування, а з тим і витіснення лібідних почуттів, що задає деструктивну спрямованість психіки. Об'єктивація та усвідомлення суб'єктом глибинних витоків особистісної проблеми сприяє послабленню гостроти суперечливих тенденцій його психіки.

Ключові слова: інтеграція; дезінтеграція; релігія; символіка; психокорекція.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 27.09.21.

Кобец О. В. доктор психологічних наук, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини <https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

Гульбс О. А. доктор психологічних наук, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини <https://orcid.org/0000-0002-5300-8570>

ПРО ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНИХ ТАБОРІВ

У статті розкривається питання психологічної реабілітації осіб з інвалідністю у умовах інклюзивних таборів, аналізується нормативно-правова база з даного питання. Досліджується провідний досвід оздоровчих таборів та методи їх роботи з особами з інвалідністю.

Ключові слова: особи з інвалідністю; інклюзивні табори; реабілітація; міжнародний досвід.

Вступ. Цікавим та корисним для український інклюзивних таборів стане досвід сусідніх країн, зокрема Польщі. Важливо, щоб особи з інвалідністю мали такі ж шанси поїхати на відпочинок, як і інші. У цьому допомагають літні табори для осіб з інвалідністю та реабілітаційні табори. Якщо людина має незначні вади розвитку, і вона може бути незалежною або вимагає допомоги інших людей лише зрідка, поїздка в класичні літні табори або табори зі здоровими однолітками буде кращою для її фізичного та емоційного стану. З іншого боку, літні табори для осіб з інвалідністю та реабілітаційні табори є приємним та ефективним відпочинком [12].

Мета дослідження – проаналізувати форми та методи психологічної реабілітації осіб з інвалідністю в умовах інклюзивних таборів та провідний досвід міжнародних та вітчизняних оздоровчих таборів та методи їхньої роботи з особами з інвалідністю.

Теоретичне підґрунтя. Питання корекційно-реабілітаційних служб для осіб з інвалідністю на сучасному етапі розвитку України розглядається у роботі Н.Кеди [6], А. Вдовиченко та М. Кулько розглядали досвід застосування методу каністерапії на базі обласних центрів комплексної реабілітації дітей з інвалідністю[2]. Можливості пісочної анімації у процесі

реабілітації дітей з інвалідністю розглядав у своїх роботах С. Ленда. Процес оздоровлення та відпочинку дітей за кордоном та розвиток їх фізичних якостей, творчих навичок, культурних та духовних цінностях розглядаються у роботах М.Матвійчука [7].

Прикладом таких таборів є фонд активної реабілітації (FAR) який організовує табори, де можна покращити фізичний стан, психічний стан та навчитися самостійності. Програма включає табори для дітей, підлітків та дорослих. Що важливо - табори безкоштовні. Люди, які хотіли б поліпшити свою фізичну форму і навчитися повсякденним заняттям, наприклад, одягатися, лазити по бордюрах, крутими підйомами та сходами на інвалідному візку, пересаджуватися на інвалідне крісло, уникати падінь (і мати можливість сісти на інвалідному візку в разі перекидання) та пересідати до машини – ці всі послуги надає табір для початківців.

Вже в перший день табору учасники оснащуються активними інвалідними колясками (власні або орендовані FAR). Після цього проводяться три 1,5-годинних серії занять щодня. Сюди входять, наприклад, плавання (для поліпшення загальної фізичної форми), силові тренування (зміцнює м'язи, необхідні для

Питання психології

роботи в інвалідному візку), настільний теніс та стрільба з лука (покращує рівновагу та координацію). Щоб оцінити прогрес учасників проводиться тестування на початку та в кінці їх перебування.

Усі заняття проводять люди на інвалідних візках із таким самим ступенем порушення мобільності, як і самі учасники. Підготовлені лише інструктори. Вони допомагають та захищають відпочиваючих під час тренувань. Вони в їх розпорядженні день і ніч, вони сплять в одних кімнатах і можуть постійно підтримувати учнів і стежити за їхнім розвитком.

П'ятнадцять учасників табору живуть 10 днів з терапевтами та волонтерами у високогірному будинку з видом на Татри. Серед навичок, які здобувають учасники варто відзначити: користування побутовою технікою, самостійне приготування страв та оволодіння домашніми справами. На додаток до заходів, спрямованих на самозміцнення та розвиток соціальних компетентностей, програма перебування також включає місце для вивчення місцевих звичаїв, традицій та довкілля під час гірських поїздок.

До терапевтичної програми табору входять:

Арт-терапія - ліплення з глини, папір ручної роботи, різьблення, декупаж, які забезпечують сильні позитивні сенсорні враження та емоційні переживання, дарують дітям з аутизмом радість творити, торкатися, маніпулювати, спостерігати і, таким чином, переживати зовнішній світ різними органами почуттів.

Музична терапія - вправи з інструментами, ритмізація, активізація та розслаблення, стимульовані відповідно підібраними музичними творами. Музика стимулює рух, дозволяє зняти напругу, заспокоює та розслабляє, а також розслабляє та спонукає до відпочинку. Ці вправи сприяють інтеграції та встановленню кращого контакту з однолітками.

Іпотерапія з кваліфікованим інструктором, яка корисна для фізичного та психологічного здоров'я. До програми табору також включено: гірські походи,

біологічна регенерація, аквапарк, інтеграційні ігри, скандинавська ходьба, багаття з сосисками, інтеграційні дискотеки, на випадок негоди - заняття у спортивному залі.

Перевагами даного табору є:

- індивідуальний підхід до кожного учасника (робота в малих групах по п'ять протягом усього перебування).

- катання на лижах, санях та багаття

- арт-терапія (мистецькі майстерні, снігові скульптури, розпис на склі)

- більярд, аерохокей та настільний теніс

- музикотерапія (двогодинні сеанси музикотерапії - це можливість заспокоїтися після дня, сповненого емоцій та вражень).

- набір вправ та ігор (два заняття, що формують усвідомлення власного тіла в просторі та здатність розділяти простір та встановлювати контакт з іншими. Підтримка розвитку дитини за допомогою рухів, емоційного та зорового контакту)

- екскурсії для відпочиваючих.

Окрім визначного польського досвіду варто звернути увагу на досвід Чехії. В літніх таборах за чотирнадцять днів діти та молодь переживуть багато пригод та розваг, переважно у сільській місцевості, багато змагань, поїздок, ігор, дискотек, плавання та інших незабутніх вражень. Літні табори орієнтовані на інтеграцію та на літню розважальну програму. Ці табори пов'язані насиченою програмою та незвичайними враженнями. Кожен табір має свою власну гру, яка надає йому різну, специфічну атмосферу, різні спогади, а також різні пригоди.

Види інтегрованих таборів:

- для учасників з інвалідністю різного ступеня та типу та для здорових учасників (близько 80 учасників)

- шаховий табір: орієнтація на спортивні заходи та шахи (близько 30 учасників)

- табір на човнах (учасники з дуже важкими фізичними вадами (на візках) у супроводі помічників (близько 16 учасників та 16 помічників)

Метою проекту є надання можливості особам навіть з дуже важкою інвалідністю,

придбати навички катання на човнах та випробувати спуск однієї з чеських річок під ретельним наглядом та за допомогою помічників. Перебування на природі дуже позитивно впливає на людину, на розвиток її особистості і є чудовим психічним розслабленням. Протягом відпочинку діти знайомляться з річкою, веслом та човном, вчаться встановлювати намет, розводити багаття, готувати їжу, вибирати кемпінг, справлятися з негодою, простими речами, які стануть в нагоді будь-коли та де завгодно. Дружба та взаємодопомога, пригоди, це те на чому базується програма.

Основний зміст - це базові заняття на каное на каное та плотах. Організатори надають шоломи та рятувальні жилети. Учасники також візьмуть участь у приготуванні їжі. Програмою керують досвідчені керівники з підготовкою інструктора на човнах та фельдшера. Сплав по річці - навчання навичкам катання на човнах, перебування на природі (сон в наметах, приготування їжі, багаття,...) та піші прогулянки (вивчення околиць річки - природи, історії міст тощо). Катання на човнах - це також ідеальне випробування самостійності та самодостатності в складних умовах, а також дуже гарна можливість зміцнити психосоціальні навички та розвиток особистості. Програма літнього табору складає: загальнотабірні ігри, пригоди та враження, змагання та ігри, купання, дискотеки, багаття, поїздки, човни, літні види спорту (футбол, перемикач, волейбол, настільний теніс) [13].

Методи дослідження:

В Україні також значна частина таборів має інклюзивний нахил, зокрема державне підприємство «Український дитячий центр «Молода гвардія» має досвід організації відпочинку осіб з інвалідністю. Приймає на оздоровлення та відпочинок осіб з вадами слуху, з вадами зору, з діагнозом ДЦП, дітей, які за певних життєвих обставин мають зовнішні фізіологічні особливості (втрата кінцівок, деформація хребта, тощо).

Основними принципами інклюзії в такому центрі стали відсутність

психологічних бар'єрів, спільна діяльність (включення осіб з функціональними обмеженнями у всі посильні їм види діяльності разом із здоровими), відкритий комунікативний простір (можливість вільного спілкування) [1].

ДПУ «Міжнародний дитячий центр «Артек» забезпечує відпочинок для осіб з інвалідністю згідно встановлених вимог та нормативно-правових актів. Окрім звичайного відпочинку для осіб з інвалідністю організовуються і тематичні зміни одна з яких «ПРОЕКТ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА «АРТЕК – МІСТО РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ». Зміна присвячена формуванню гуманістичного і толерантного ставлення до дітей та дорослих з особливими потребами, актуалізації знань підлітків щодо Конвенції про права людей з інвалідністю[11].

Під час зміни було п'ять загонів і п'ять осіб з інвалідністю. У кожному загоні було по одній особі з інвалідністю. Кожен день присвячений якійсь тематиці. Перший день був присвячений комунікації, це були й тренінги про блоги, інстаграм, навички ораторського мистецтва. Також загальнотабірні заходи, сніданок, концерт, потім процедури, обід, похід, вечерея, душ. Якщо в загону рухливі ігри, то діти з інвалідністю грали в настільний теніс.

Результатом перебування осіб з інвалідністю від «Inclusive camp» стала соціалізація, за свідченнями координаторів проекту, і на третій день вже ніхто не помічав цієї інвалідності. Якщо в перший день діти з інвалідністю були «затиснуті», мали проблеми з комунікацією, сухо відповідали, шукали один одного, то останнього дня вони були душею компанії, розкуті, вільно себе почували. Багато чого навчилися і почали робити в таборі. Батьки надсилали відгуки й писали, що тепер моя дитина не лежить і не чекає, доки я прийду й допоможу їй вмитися, а сама це робить[5].

Також позитивний досвід впровадження інклюзивних змін має ТК «Буковель» та їх зміни реабілітаційно-оздоровчого табору. Програма табору спрямована на соціалізацію

Питання психології

дітей з інвалідністю. Кожна дитина має відчувати себе повноцінним членом суспільства. Бо інколи навіть звичайний вихід у світ, поза межі власного дому, – це для них уже справжня пригода, наповнена позитивними емоціями. Протягом заїзду діти мають дуже насичену програму. Це гідромасажна ванна, заняття із масажистом, реабілітологом, арт-, фіто-, арома- та іпотерапія [5].

Гарним прикладом реалізованого соціального проєкту став «Space camp»- простір для всіх – літній денний міський інклюзивний табір. Тут вільно й радісно проводять час діти з важкими формами інвалідності та звичайні діти, бо організатори вірять – в дитинства немає інвалідності! Улітку протягом місяця до SpaceCamp щодня безкоштовно приходить 50-60 дітей. Наймолодшому 2,5 роки, найстаршому – 18. Кожен день у таборі тематичний: день мультфільмів, день сім'ї, день космосу. Діти ліплять, малюють, готують. Як у звичайному таборі – тільки все насиченіше. І в сучасній приватній школі з пандусами, кухнею і яскравими стінами. Особи в SpaceCamp групуються за віком: у кожній групі по два куратори і волонтери. Усіх дорослих попередньо довелося підготувати, навчити, бо раніше ці маркетологи-журналісти-економісти рідко або й ніколи не стикалися з людьми з інвалідністю. У багатьох і своїх дітей немає [4]. Саме на базі цього табору нами було проведено дослідження. Респондентами стали діти з легкою формою ДЦП віком від 15 до 18 років. Нами було використано методика САН та методика на визначення рівня комунікабельності (методика В.Ф. Ряховського).

Результати і обговорення:

В результаті ми отримали наступні результати за методикою САН:

Показник самопочуття (характеризує загальний стан фізичного здоров'я) 16% оцінюють своє здоров'я як відмінне, 56% - добре, 28% - задовільне.

За показником активності серед респондентів з інвалідністю 49% відзначили що мають середній рівень активності, 11%

вказали що мають високий рівень активності та 40% вказали що їх активність є низькою. Схожа ситуація і за шкалою настрою, серед респондентів з інвалідністю 42% відзначили що мають в більшій мірі чудовий настрій, 51% мають добрий настрій та 7% відзначили що їх настрій є задовільним.

За результатами методики визначення рівня комунікабельності (методика В.Ф. Ряховського). Занизький рівень комунікабельності продемонстрували 7%. Низький рівень продемонстрували 12%, середній рівень показали 27%, нормальний рівень комунікації продемонстрували 38%. 14% показали високий рівень товариськості. 2% продемонстрували завищений показник.

З метою корекції негативних проявів викликаних інвалідністю було розроблено тренінгову корекційну програму, яка буде реалізовуватись в ігровій формі та складається з 3 блоків. Загальна тривалість корекційної програми 3 тижні.

Під час роботи з особами з інвалідністю варто пам'ятати:

- Пам'ятайте, що людина не винна в тому, що вона особлива.

- Усвідомте, що виховання та навчання дитини з особливими потребами – це довготривалий, складний процес, що потребує Вашого уміння, терпіння, знання.

- Навчіться давати інструкції: вони повинні бути короткими, не більше 3-4 слів. В іншому разі дитина просто «виключиться» і не почує Вас.

- Для підняття самооцінки, віри дитини в свої можливості – хваліть її за успіхи і досягнення, навіть самі незначні.

- У повсякденному спілкуванні з дитиною із особливими потребами уникайте різких заперечень, тому що такі діти є імпульсивними і відразу ж відреагують на заборону непослухом або вербальною агресією.

- Якщо дитина втомилася – дайте їй невеликий відпочинок, або займіть її іншою діяльністю.

- Не вимагайте від дитини більше, ніж вона може [9].

Питання психології

Висновки. На сьогодні популярність набирає новий вид відпочинку для осіб з інвалідністю, а саме інклюзивні табори. Ці табори забезпечують відпочинок для тих, хто потребує створення спеціальних умов перебування у зв'язку з інвалідністю. На сьогодні існують найрізноманітніші табори, які спеціалізуються на відпочинку осіб з фізичними на психоемоційними

порушеннями. Деякі табори спеціалізуються на важких фізичних вадах, тоді як інші призначені для відпочиваючих з порушеннями поведінки, такими як ДЦП або аутизм. Ці табори пропонують як постійне перебування протягом зміни, так і денний табір, який допоможе батькам відпочити та вирішити свої справи, приділити час роботі.

Список використаних джерел

1. Бездень В. Інклюзивний простір у сфері дитячого оздоровлення та відпочинку (з досвіду державного підприємства «український дитячий центр «молода гвардія») [Електронний ресурс] / В. Бездень, Н. Щубелка // Соціальна робота та соціальна освіта. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://srso.udpu.edu.ua/article/view/190400>.
2. Вдовиченко А. Досвід застосування методу каністерапії в обласному центрі комплексної реабілітації дітей з інвалідністю «Відродження» [Електронний ресурс] / А. Вдовиченко, М. Кулько // Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://khnnra.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/2019_Zbirnyk_tez.pdf#page=274.
3. ЗУ "Про оздоровлення та відпочинок дітей" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17#Text>.
4. Інклюзивний табір SpaceCamp [Електронний ресурс] // Освіторія – Режим доступу до ресурсу: <https://osvitoria.media/experience/vak-proishov-pershvi-inkluzivnyi-tabir-spacecamp/>.
5. Інклюзія в дитячому таборі. Успішний досвід [Електронний ресурс] // Національна Асамблея людей з інвалідністю України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://naiu.org.ua/inkluziya-v-dityachomu-tabori-uspishnyi-dosvid/>.
6. Кеда Н. Актуальні питання, мета і завдання корекційно-реабілітаційних служб України для дітей з інвалідністю та/або з особливими освітніми потребами [Електронний ресурс] / Наталія Кеда // Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://dspace.bdpi.org/bitstream/123456789/532/1/8.pdf>.
7. Матвійчук М. І. Організація оздоровлення та відпочинку дітей: міжнародна практика [Електронний ресурс] / М. І. Матвійчук // Наукові записки. Серія "Психолого-педагогічні науки". – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/929>.
8. Оздоровлення та відпочинок в ДП "УДЦ "Молода гвардія" та ДПУ "МДЦ"Артек" [Електронний ресурс] // Міністерство соціальної політики України. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.msp.gov.ua/content/ozdorovlennya-ta-vidpochnok-v-dp-udc-moloda-gvardiya.html>.
9. Поради батькам дітей з ООП [Електронний ресурс] // Інклюзивна освіта. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <http://velyka-pysarivka.school.org.ua/inkluzivna-osvita-14-15-19-06-02-2020/>.
10. Про затвердження Державного соціального стандарту оздоровлення та відпочинку дітей [Електронний ресурс] // МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ У СПРАВАХ СІМ'Ї, МОЛОДІ ТА СПОРТУ. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-09#Text>.
11. ARTEK [Електронний ресурс] // Artek.ua. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <http://artek.ua>.
12. Kolonie i obozy letnie rehabilitacyjne dla niepełnosprawnych [Електронний ресурс] // CENTRUM OFERT kolonie letnie. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kolonie-obozy.sylwesteroferdy.pl/letnie/specjalne.html>.
13. Letní tábory [Електронний ресурс] // PROTEBE – Режим доступу до ресурсу: <http://www.protebe.org/index.php/nase-aktivty/letni-taborv>.
14. Więcej niż wypoczynek [Електронний ресурс] // niepełnosprawni.pl. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.niepełnosprawni.pl/ledge/x/71151>

Referents

1. Keda, N. (2019). Aktualni pytania, meta i zawnania korektsiinoreabilitatsiinykh sluzhb ukrainy dla ditei z invalidnistiui ta/abo z osoblyvymy osvitynymy potrebamy [Current issues, purpose and tasks of correctional and rehabilitation services of ukraine for children with disabilities and / or with special education]. Naukovi zapysky BDPU Serii: Pedagogichni nauky, (2), 60–70. <https://dspace.bdpi.org/bitstream/123456789/532/1/8.pdf> (in Ukrainian).

2. Vdovychenko, A., & Kulko, M. (2020). Dosvid zastosuvannia metodu kanisterapii v oblasnomu tsentri kompleksnoi reabilitatsii ditei z invalidnistiu «Vidrodzhennia» [Experience of applying the method of canisterapy in the regional center of comprehensive rehabilitation of children with disabilities «Vidrodzhennia»]. U III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «AKTUALNI PROBLEMY ORTOPEDAHOHIKY, ORTOPSYKHOLOHII TA REABILITOLOHII» (s. 274–275). https://khnnra.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/2019_Zbirnyk_tez.pdf#page=274 (in Ukrainian).
3. Matviichuk, M. I. (2018). Orhanizatsiia ozdorovlennia ta vidpochynku ditei: mizhnarodna praktyka [Organization of children's health and leisure: international practice]. Naukovi zapysky. Seriia "Psykhologohopedahohichni nauky", (3), 207–211. <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/929/1/34.pdf> (in Ukrainian).
4. ZU "Pro ozdorovlennia ta vidpochynok ditei" ["On rehabilitation and recreation of children]. (2020, 1 sichnia). Verkhovna Rada Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17#Text>. (in Ukrainian).
5. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho sotsialnoho standartu ozdorovlennia ta vidpochynku ditei [About the statement of the State social standard of improvement and rest of children.]. (2009, 13 serpnia). Verkhovna Rada Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-09#Text> (in Ukrainian).
6. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. Ozdorovlennia ta vidpochynok v DP "UDTs "Moloda hvardiia" ta DPU "MDTs"Artek" [Rehabilitation and rest in SE "UDC" Young Guard "and DPU" MDC "Artek"] - Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. (2019). Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. <https://www.msp.gov.ua/content/ozdorovlennia-ta-vidpochynok-v-dp-udc-moloda-gvardiya.html> (in Ukrainian).
7. KOLONIE I OBOZY LETNIE REHABILITACYJNE DLA NIEPEŁNOSPRAWNYCH [Summer camps and summer rehabilitation camps for the disabled]. CENTRUM OFERT kolonie letnie. <http://www.kolonie-obozy.sylwesteroferdy.pl/letnie/specjalne.html> (in Polish).
8. Więcej niż wypoczynek [More than a rest] - niepełnosprawni.pl. (2010). niepełnosprawni.pl. <http://www.niepełnosprawni.pl/ledge/x/71151> (in Polish).
9. Letní tábory [Summer camps]. (2018). PROTEBE. <http://www.protebe.org/index.php/nase-aktivita/letni-tabory> (in Czech).
10. Bezden, V., & Shchubelka, N. (2019). Inkluzivnyi prostir u sferi dytiachoho ozdorovlennia ta vidpochynku (z dosvidu derzhavnoho pidpriemstva «Ukrainskyi dytiachyi tsentr «moloda hvardiia») [Inclusive space in the field of children's health and leisure (From the experience of the state enterprise "Ukrainian children's center"]. Social work and social education, (3). <https://doi.org/10.31499/3.2019.190400> (in Ukrainian).
11. ARTEK. (2021). Artek. <http://artek.ua> (in Ukrainian).
12. Inkluziia v dytiachomu tabori. Uspishnyi dosvid | Natsionalna Asambleia liudei z invalidnistiu Ukrainy [Inclusion in a children's camp. Successful experience National Assembly of People with Disabilities of Ukraine]. (2018). Natsionalna Asambleia liudei z invalidnistiu Ukrainy. <https://naiu.org.ua/inkluziia-v-dytiachomu-tabori-uspishnyj-dosvid/> (in Ukrainian).
13. Inkluzivnyi tabir SpaceCamp [Inclusive Camp SpaceCamp]. (2018). Osvitoria. <https://osvitoria.media/experience/yak-projshov-pershyj-inkluzivnyi-tabir-spacecamp/> (in Ukrainian).
14. Porady batkam ditei z OOP [Tips for parents of children with disabilities]. (2020). Inkluzivna osvita. <http://velyka-pysarivka.school.org.ua/inkluzivna-osvita-14-15-19-06-02-2020/>

Резюме

Кобець А. доктор психологических наук, профессор кафедры психологии Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины
Гульбс О. доктор психологических наук, профессор кафедры психологии Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины

ОБ ОПЫТЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНЫХ ЛАГЕРЕЙ

В статье раскрывается вопрос психологической реабилитации лиц с инвалидностью в условиях инклюзивных лагерей, анализируется нормативно-правовая база по данному вопросу. Исследуется передовой опыт оздоровительных лагерей и методы их работы с людьми с инвалидностью.

Ключевые слова: лица с инвалидностью; инклюзивные лагеря; реабилитация; международный опыт.

Summary

Kobets O. Doctor of Psychological Sciences,
Professor of the Department of Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Gulbs O. Doctor of Psychological Sciences,
Professor of the Department of Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**ABOUT THE EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION
OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE CAMPS**

Introduction: Today, a new type of recreation for people with disabilities is gaining popularity, namely inclusive camps. These camps provide recreation for those who need to create special living conditions due to disability. Today, there are a variety of camps that specialize in recreation for people with physical and emotional disorders. Some camps specialize in severe physical disabilities, while others are designed for vacationers with behavioral disorders such as cerebral palsy or autism. These camps offer both a permanent stay during the shift and a day camp, which will help parents to relax and solve their problems, to spend time working.

Purpose: to analyze the forms and methods of psychological rehabilitation of persons with disabilities in inclusive camps and the leading experience of international and domestic health camps and methods of their work with persons with disabilities.

Methods: we conducted a study. Respondents were children with mild cerebral palsy aged 15 to 18 years. We used the method of SAN and the method of determining the level of sociability (method of VF Ryahovsky)

As a result, we obtained the following results according to the method of SAN:

Well-being (characterizes general physical health) 16% rate their health as excellent, 56% - good, 28% - satisfactory.

According to the activity indicator among respondents with disabilities, 49% said that they have an average level of activity, 11% said that they have a high level of activity and 40% said that their activity is low. The situation is similar on the scale of mood, among respondents with disabilities 42% said they are in a better mood, 51% are in a good mood and 7% said that their mood is satisfactory.

According to the results of the method of determining the level of sociability (method of VF Ryahovsky).

7% showed a low level of sociability. 12% showed a low level, 27% showed a medium level, and 38% showed a normal level of communication. 14% showed a high level of camaraderie. 2% showed an inflated figure.

Originality: In order to correct the negative manifestations caused by disability, a training correction program was developed, which will be implemented in the form of a game and consists of 3 blocks. The total duration of the correction program is 3 weeks. Recommendations for working with people with disabilities are provided.

Conclusion: We see the prospects of further research in the study of the impact of this type of rehabilitation for servicemen who received disability as a result of the war and the introduction of this type of rehabilitation on the basis of rehabilitation centers for people with disabilities.

Key words: person with a disability; inclusive camps; rehabilitation; international experience.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: : 17.09. 21.

ЩОДО ОБГРУНТУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті здійснено обґрунтування теоретичної моделі професійної адаптації майбутніх педагогів. Зазначається, що теоретична модель професійної адаптації майбутніх педагогів містить структурно-функціональний і динамічний компоненти.

Ключові слова: модель; професійна адаптація; майбутній педагог; структурно-функціональний компонент; динамічний компонент.

Вступ. На цей час усе більш очевидною стає тенденція оцінки якості професійної підготовленості педагога, традиційно пов'язаної із засвоєнням професійних компетенцій, які характеризують готовність до праці у професії. Однак професійна діяльність педагогів вимагає від них не лише сформованості професійних компетенцій, а й розвитку професійно важливих особистісних якостей, які не в меншій мірі впливають на ефективне входження у професію. Значущими показниками професійного розвитку педагогів є засвоєння норм і вимог професійної діяльності, професійна адаптація, усвідомлення своєї приналежності до професійної групи, а також закріплення професійних інтересів, що обумовлюють ефективність їхньої професійної діяльності. Ці показники складають змістовну основу професійної адаптації, яка є одним з центральних механізмів інтегрування особистості у професію і яка нівелює неузгодженість у системі «людина - професія».

Контент-аналіз відгуків про випусників Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини засвідчив, що практично в всіх з них, поряд з оцінками високої професійної підготовленості, відзначаються певні недоліки, які пов'язані із недостатнім рівнем розвиненості професійних особистісних якостей, що ускладнюють швидке включення у професійну діяльність та успішне її

виконання. На негативний стан справ вказує неузгодженість домагань педагогів та очікувань МОН України щодо якості та тривалості їхньої роботи. Це може свідчити про неадекватність вибору ними спеціальності та професії з т. з. відповідності професійної готовності до виконання вимог професійної діяльності.

Зазначений стан справ свідчить про те, що існуюча система професійного відбору та підготовки педагогічних кадрів не призводить до вирішення проблеми їхньої успішної професійної адаптації і не відповідає належною мірою сучасним вимогам. Створення умов для реалізації професійних інтересів, потреб, вибору професійної діяльності завжди було основним завданням системи освіти. Недооцінка ролі психологічних чинників у професійній підготовці педагогічних кадрів робить роботу суб'єктів освітнього процесу малоефективною.

Подолання цієї невідповідності передбачає вирішення цілої низки наукових завдань, пов'язаних із реалізацією нових освітніх підходів, одним з яких є виявлення особливостей професійної адаптації здобувачів вищої освіти під час їхнього навчання у виші.

Теоретичне підґрунтя. Важлива роль в усвідомленні необхідності створення адекватних умов для повноцінної підготовки педагога як суб'єкта професійної діяльності належить психології. В аспекті наукового

вивчення проблема професійної адаптації людини знайшла своє відображення у безлічі досліджень зарубіжних та українських авторів.

У своїх роботах представники західної психологічної науки заклали теоретичні основи дослідження професійної адаптації і розглядали її як: процес входження людини в специфічну інституційне середовище (П.Д.Бергер; Т.Лукман), окремих етап адаптації особистості (Е.Еріксон), процес засвоєння конвенціональних норм організації (Дж. Мід; Т.Шибутани), продукт ролівої взаємодії (Дж. Мід; І.Гоффман).

Великий внесок у дослідження професійної адаптації з позицій професійного розвитку особистості внесли К.О. Альбуханова-Славська, А.В.Брушлинський, Є.О. Клімов, О.М. Кокун, В.С. Корольчук, А.К. Маркова, О.Р. Охременко, М.С. Пряхников, В.І.Слободчиков та ін. В їхніх роботах розглядалися проблеми психологічних ефектів адаптації, закономірності професіоналізації особистості, зумовлені віковими етапами життєдіяльності, сутність, структура та механізми професійної адаптації.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми професійної адаптації дозволяє обґрунтувати модель, що в основі розуміння психологічного змісту і структури професійної адаптації педагогів. Ця модель містить систематизовані уявлення щодо сутності, процесуально динамічних особливостей, чинників та умов, а також критеріїв оцінки, що дозволяють найбільш повно охарактеризувати досліджуваний феномен - психологічні особливості професійної адаптації.

Провідну роль у розумінні процесу інтеграції фахівця у професію відіграє наявність суперечності у системі «людина - професія». Ця суперечність загострює наявність відмінностей між нормативними вимогами професії до людини та

очікуваннями самого суб'єкта від професії, а так само можливостями задовольняти потреби у межах професійної діяльності. Роль професійної адаптації полягає у безперервній діагностиці, розумінні наявності та характеру цієї суперечності на кожному з етапів професійного розвитку, обранні шляхів її вирішення. У межах розробленої теоретичної моделі професійної адаптації майбутніх педагогів головним завданням є опис психологічних особливостей, властивостей особистості, включеної у професійну діяльність. Однак, без врахування умов, в яких належить виконувати професійні обов'язки (соціального середовища), ця модель може мати однобокий, незавершений характер. Норми, правила поведінки, регламентація діяльності також певним чином справляють вплив на професійну адаптацію. Значна частина професійних норм для майбутніх педагогів є новими і мають професійно виражений характер і можуть відрізнятися і доповнювати загальносоціальні.

Методологічною основою виокремлення процесу вторинної адаптації та його елементів стали наукові доробки представників школи символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Т.Шибутани). На їхню думку, вторинна адаптація відбувається тоді, коли колишні стандарти поведінки стають недостатніми або неадекватними. Нові патерни поведінки формуються, коли людина вступає до нової організації (професійної групи) і розвиває інші типи активності (професійні дії), які найбільш відповідають новим обставинам. Дезадаптована особистість часто відчуває труднощі, або взагалі не здатна здійснювати професійні функції, брати участь у злагоджених діях, не засвоює і порушує виробничі норми, що визначають функціональність організації.

Також методологічною основою розробки теоретичної моделі виробничої адаптації стали ідеї Г.М. Андрєєвої, на думку якої порушення процесу професійної адаптації не дає можливості якісно здійснювати функції входження особистості

у професійне середовище і відтворення системи соціальних відносин, що веде до труднощів у професійній діяльності, порушень виробничої дисципліни.

Свій особливий прояв професійна адаптація знаходить у конкретній ситуації суперечності між готовністю майбутнього педагога інтегруватися у професію і вимогами професійної діяльності. Усвідомлення цієї суперечності передбачає прояв активності майбутнього фахівця, його особистого професійних і психологічних ресурсів в процесі становлення особистості як фахівця (вирішенні суперечності).

Професійна адаптація обумовлюється специфікою певного етапу професіоналізації і виникає як наслідок цієї суперечності у системі «людина - професія» і необхідності її подолання. Породжувані сукупністю зовнішніх і внутрішніх умов проблемні ситуації багато у чому визначають детермінучий і змістовний аспекти професійної адаптації.

Аналіз наукових праць свідчить про пріоритетність внутрішньої системи критеріїв оцінки професійної адаптації, отже, успішність вирішення виникаючих суперечностей значною мірою залежить від наявного рівня розвитку професійно-психологічного ресурсу особистості [1]. З врахуванням виокремлених методологічних підходів до досліджуваної проблеми розроблено теоретичну модель професійної адаптації майбутніх педагогів, що містить структурно-функціональний і динамічний блоки. Структурно-функціональний блок представлений компонентами професійної адаптації (професійною інтеріоризацією, професійною адаптацією, професійною ідентичністю, професійним цілепокладанням) і нормативними вимогами професії. Динамічний блок є основою моделі професійної адаптації. Він представлений суперечністю між зовнішніми (нормативними) вимогами та умовами, в яких майбутній педагог перебуває і його професійними цінностями, професійною адаптацією, професійною ідентичністю, професійними цілями. Рушійною силою

процесу професійної адаптації є: усвідомлення майбутніми педагогами цієї суперечності шляхом зіставлення своїх професійно значущих якостей із нормативними вимогами педагогічної професії; розуміння необхідності докладання власних зусиль для ефективного входження у цю професію. Тобто, наявну суперечність можна розглядати як внутрішній стимул для трансформації професійно значущих змін в особистості здобувачів вищої освіти.

Усвідомлення проблемної ситуації запускає процес співвіднесення сформованих професійно важливих якостей фахівця із формальними вимогами професії і є потужним джерелом підвищення професійної активності особистості. У реальній ситуації вирішення суперечності залежить від розвитку компонентів професійної адаптації (професійної інтеріоризації, професійної адаптації, професійної ідентичності, професійного визначення мети), рівень розвитку яких обумовлює конкретну стратегію професійної адаптації, яка сприяє або перешкоджає ефективній інтеграції в обрану спеціальність.

Кожному із виокремлених компонентів професійної адаптації відповідають певні психологічні якості майбутнього педагога, сформовані в процесі навчання, які і дозволяють йому успішно або неуспішно інтегруватися у професійне середовище. Розвиток цих компонентів у своїй сукупності є значущим елементом системи психологічного забезпечення ефективного входження у педагогічну професію, які підвищують якість професійно-педагогічної діяльності.

Першим психологічним компонентом, який визначає успішність професійної адаптації, є професійна інтеріоризація. Змістовною характеристикою цього компонента є процес включення норм, правил поведінки і цінностей професії до власної структури цінностей [2]. Інтеріоризаційний компонент розглядається як динамічний процес засвоєння професійних ролей, трансформування норм і цінностей педагогічної праці у внутрішню

нормативно-ціннісну структуру педагога, результатом якого є формування системи локусу контролю, що регулює його професійну активність.

Професійна інтеріоризація в процесі професійної адаптації особистості є першою, так як майбутній педагог ще до початку вступу до вишу має певні уявлення про цінності і традиції педагогічної професії [3]. Певні міркування щодо норм і цінностей педагогічної у юнаків і дівчат формуються за допомогою організації професійного орієнтування у школі, повсякденного спілкування із вчителями, перегляду кінофільмів, читання книг, засобів масової інформації та ін. Однак ці уявлення, завдяки сформованому образу професії педагога можуть не відповідати або бути не повними щодо реально існуючих норм і цінностей педагогічної діяльності. Як наслідок цього, молода людина, вступаючи до педагогічного вишу, відноситься диференційовано до її цінностей і норм, тобто окремі приймає, а інші відхиляє.

Поступивши до педагогічного вишу, здобувач вищої освіти (через певну регламентацію життєдіяльності) починає адаптуватися до реально існуючих умов професійної діяльності. Тому другим психологічним компонентом, що формує пристосувальні якості майбутнього педагога до завдань та умов професійної діяльності, є професійна адаптація.

Сутнісною характеристикою професійної адаптації є пристосування людини до системи соціальних, соціально-психологічних і професійних відносин в процесі професійної діяльності. Цей компонент визначає якість взаємодії людини у професійному середовищі. Оскільки процес пристосування має взаємозалежний характер, то його результатом може бути гармонізація спільної діяльності суб'єктів педагогічної діяльності. Порушення такої взаємодії може привести до невиконання професійних завдань.

Професійна адаптація здійснюється завжди, коли з'являється та актуалізується потреба у злагодженій спільній діяльності.

Джерелом такої потреби є об'єктивні суперечності, що виникають у системі «особистість - професія». Оскільки значна частина завдань педагогічної діяльності вимагає спільних зусиль (професія), то готовність і вміння діяти у команді (особистість) вимагає від майбутнього фахівця активізувати власні пристосувальні можливості. Адаптаційна ситуація виникає у разі неузгодженості системи та її вирішення відбувається в процесі професійної адаптації - пристосування не лише суб'єктів професійної діяльності один до одного, але до змістовних характеристик професійної активності через засвоєння професійних ролей.

Третім психологічним компонентом, що детермінує професійну адаптацію, є професійна ідентифікація. Сутність цього компонента полягає у фіксації (визначенні) майбутнім педагогом усвідомленого і прийнятого сенсу його позиції у професійному просторі. Процес співвіднесення себе в професійному просторі відбувається в формально структурованому професійному просторі. За допомогою професійної ідентифікації відбувається розвиток поглядів майбутнього педагога на себе, своє становище у професійному співтоваристві, інших його членів і згодом співвіднесенням із конкретною професійною групою або референтним однокурсником. Така фіксація приналежності до професійної групи дозволяє майбутньому педагогу задовольнити потребу у захищеності, забезпечує комфортне положення у професійному середовищі, колективі, співвіднесення із референтним однокурсником – це й складає вектор його професійного розвитку.

Пусковим механізмом формування професійної ідентичності майбутнього педагога є наявність потреби у приналежності до професійного колектива, задоволення якої забезпечує не лише його захищеність, але і можливість реалізації себе як професіонала. Цей пусковий механізм, забезпечуючи включеність особистості у професійну групу, дозволяє організації

задовольнити соціальні потреби - навчання і виховання підростаючого покоління.

Психологічна ідентичність може бути описана з двох позицій: перша - розгляд процесу з позицій групової приналежності, визнання та утвердження статусу усередині групи (зовнішній критерій), друга передбачає вивчення розуміння суб'єктом професійних відносин, свого місця у професійному просторі (внутрішній критерій). Функціональність професійної ідентичності майбутнього педагога значною мірою визначається внутрішнім критерієм, оскільки пріоритетне ототожнення себе із формальною або неформальною групою визначає ефективність входження у професію. Однак слід зазначити, що, з одного боку, зовнішня згода із професійними цінностями не завжди може бути викликана внутрішнім прийняттям через різні джерела їхньої трансляції. Наприклад, можна припустити, що здобувач вищої освіти може співвідносити себе із неформальною групою, а не професійним колективом. З іншого боку, він може негативно ставитися до запропонованої йому позиції, але зовні погоджуватися з нею. Така ситуація виникає у разі значного соціального статусу позиції, її престижності. Така суперечливість породжує внутрішній конфлікт смислів, ролей, цінностей та ін.

Четвертим компонентом, розвиненість, якого сприяє ефективності професійної адаптації, є професійне цілепокладання. Цілеорієнтована поведінка визначається такими характеристиками: наявність мети дії або розвитку (пріоритетні цілі, найближчі / довгострокові цілі та ін.); розуміння власних цілей; домінування цілей над засобами їхнього досягнення (в основі вибору засобу досягнення цілей оцінка співвіднесення трудовитрат і результату); розрахунок можливого ефекту результатів досягнення цілей [4]. Виходячи із цього, можна відзначити, що для якісної професійної діяльності необхідною умовою є її професійна орієнтованість. Елементи і характер розвитку цілеорієнтованої поведінки визначають функції професійного

цілепокладання: проєктивна, що припускає наявність спільного проєкту, цілі-проєкту, кар'єрного плану життя; ціннісна, орієнтована на об'єкти професійного простору (надає їм цінність, особистісну значущість); нормативна, що припускає орієнтацію у професійній поведінці на професійно схвалювані та очікувані норми; самоспрямованості, орієнтованої на себе як на професіонала.

Характеристика загальних, особливих і специфічних рис і тенденцій функціонування психологічних компонентів, регулюючих професійну діяльність майбутніх педагогів дозволяє розглядати процес їхньої професійної адаптації через призму взаємодії чотирьох вищезазначених компонентів: професійної інтеріоризації, професійної адаптації, професійної ідентичності та професійного цілепокладання. Структурні компоненти професійної адаптації, виконуючи кожен свою функцію, не лише взаємопов'язані, а й взаємообумовлені: починаючись з процесу включення професійних цінностей педагогічної праці у внутрішню структуру цінностей особистості (професійна інтеріоризація), переходить у пристосування до виконання завдань у складі групи, а також умов педагогічної праці (професійна адаптація). Формування професійних патернів поведінки як би «запускає» професійну ідентичність, визначає вектор професійного розвитку (професійне цілепокладання). Однак це не означає, що професійне цілепокладання є заключним етапом у ланцюжку формування професійної адаптації. З цього випливає лише те, що досягнуті професійні цілі втрачають свою актуальність, нові її набувають, а процес включення цінностей професії до внутрішньої структури особистості активізується завжди, коли виникають нові цінності, про які майбутній педагог раніше не знав (різного роду позитивні ініціації), а вирішення інтеріоризаційних проблем активізує процес пристосування і т. п. Взаємозалежне функціонування компонентів професійної адаптації являє собою своєрідні зусилля

Питання психології

майбутнього педагога для ефективної його інтеграції у професію.

Висновки. Таким чином, дослідження різних шкіл і концептуальних підходів до аналізу процесу професійної адаптації дозволяють зробити висновки, що досліджуваний процес має дискретний характер, тобто настає і закінчується у певних життєвих циклах розвитку людини. Результати багатьох психологічних досліджень дозволяють відзначити імперативність внутрішньої системи регуляторів професійної адаптації, до якої вони звертаються для вирішення професійних завдань.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив уточнити поняття професійна адаптація майбутніх педагогів - це дискретний процес, що містить засвоєння норм і цінностей педагогічної праці, пристосування до умов професійної діяльності, ототожнення себе із професією і професійною спільнотою, визначення та узгодження цілей професійного розвитку, що забезпечує ефективну інтеграцію у професію.

Психологічний зміст професійної адаптації містить: структурування симпатій до обраної спеціальності; пристосування до вимог професії і засвоєння професійних норм

поведінки; ототожнення себе із певною професією і професійною спільнотою; визначення та узгодження професійних цілей, їхня реалізації в обраній професії. У структурному відношенні професійна адаптація майбутніх педагогів містить соціалізаційні компоненти (професійну інтеріоризацію, професійну адаптацію, професійну ідентифікацію, професійне цілепокладання).

Теоретична модель професійної адаптації майбутніх педагогів містить структурно-функціональний і динамічний компоненти. У структурно-функціональному відношенні теоретична модель детермінації професійної адаптації майбутніх педагогів складається із суб'єктів професійної взаємодії: особистість, яка виконує свої основні функції як суб'єкт професійної діяльності та нормативні вимоги професійної діяльності. У динамічному відношенні виокремлюються суперечності між зовнішніми (нормативними) вимогами, умовами, в яких майбутній педагог перебуває, і його актуальними планами, цілями, можливостями, це й є основою моделі детермінації його професійної адаптації.

Список використаних джерел

1. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності: дис. ... канд. психол. наук. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. 234 с.
2. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: дис... канд. психол. наук. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 195 с.
3. Міхно К.О. Динаміка уявлень студентів-психологів про майбутню професію: дис... канд. психол. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2008. 210 с.
4. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. М., 1988. С. 43-46.

References

1. Galjan A.I. (2016) Osobystisni resursy adaptacii' majbutnih medychnyh pracivnykiv do profesijnoi' dijal'nosti [Personal resources of adaptation of future medical workers to professional activity]: dys. ... kand. psyhol. nauk. Luc'k: Shidnojevropejs'kyj nac. un-t im. Lesi Ukraï'nky. 234 s. (in Ukrainian)
2. Myc'ko V.M. (2007) Psyhologichni osoblyvosti aksiogenezu majbutnih psyhologiv [Psychological features of axiogenesis of future psychologists]: dys... kand. psyhol. nauk. Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka. Ivano-Frankivs'k. 195 s. (in Ukrainian)
3. Mihno K.O. (2008) Dynamika ujavlen' studentiv-psyhologiv pro majbutnju profesiju [Dynamics of students-psychologists' ideas about the future profession]: dys... kand. psyhol. nauk. Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. K.. 210 s. (in Ukrainian).
4. Naumova N.F. (1988) Sociologicheskie i psihologicheskie aspekty celenapravlenного povedenija [Sociological and psychological aspects of purposeful behavior]. M.. S. 43-46. (in Russian).

**ОБОСНОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ**

В статье осуществлено обоснование теоретической модели профессиональной адаптации будущих педагогов. Отмечается, что теоретическая модель профессиональной адаптации будущих педагогов содержит структурно-функциональный и динамический компоненты.

Ключевые слова: модель; профессиональная адаптация; будущий педагог; структурно-функциональный компонент; динамический компонент.

Summary

Kozak O. U. Uman state pedagogical
university named after Pavlo Tychna

**SUBSTANTIATION OF THE THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL ADAPTATION
OF FUTURE TEACHERS**

The article substantiates the theoretical model of professional adaptation of future teachers. Theoretical analysis of scientific approaches to the problem of professional adaptation allows to substantiate the model that underlies the understanding of the psychological content and structure of professional adaptation of teachers. This model contains systematized ideas about the nature, procedural and dynamic features, factors and conditions, as well as evaluation criteria that allow the most complete description of the phenomenon under study - the psychological features of professional adaptation.

Theoretical analysis of the problem allowed to clarify the concept of professional adaptation of future teachers - a discrete process that includes learning the norms and values of teaching, adaptation to the conditions of professional activity, identification with the profession and the professional community, definition and coordination of professional development goals.

The psychological content of professional adaptation includes: structuring sympathies for the chosen specialty; adaptation to the requirements of the profession and mastering professional norms of behavior; identification with a certain profession and professional community; definition and coordination of professional goals, their implementation in the chosen profession. Structurally, the professional adaptation of future teachers contains socialization components (professional internalization, professional adaptation, professional identification, professional goal setting).

The theoretical model of professional adaptation of future teachers contains structural-functional and dynamic components. In structural and functional terms, the theoretical model of determining the professional adaptation of future teachers consists of subjects of professional interaction: a person who performs its main functions as a subject of professional activity and regulatory requirements of professional activity. In dynamic terms, the contradictions between external (regulatory) requirements, the conditions in which the future teacher is, and his current plans, goals, opportunities, this is the basis of the model of determining his professional adaptation.

Key words: model; professional adaptation; future teacher; structural and functional component; dynamic component.

Received/Поступила: 23.09.21.

Кришталь М. А. кандидат психологічних наук, професор, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0003-0701-4731>

Фомич М. В. кандидат психологічних наук, доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Дячкова О. М. кандидат педагогічних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0001-5164-3522>

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА ДСНС УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ РІШЕНЬ І ФОРМ РОБОТИ КАБІНЕТУ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВАНТАЖЕННЯ ПЕРСОНАЛУ ОРСЦЗ

Розглянуто діяльність психологічної служби ДСНС України як організаційної форми практичної психології та суб'єкта впровадження інноваційних рішень і форм роботи кабінету психологічного розвантаження персоналу ОРСЦЗ. Розкрито організаційну структуру, напрями, завдання та функції Служби. З'ясовано особливості функціонування кабінету психологічного розвантаження персоналу ОРСЦЗ. Встановлено, що з огляду на сучасний зміст діяльності персоналу ОРСЦЗ, застарілість нормативно-правової бази, що регламентує порядок роботи кабінету, актуальними є завдання, пов'язані із розробкою нової системи їхнього функціонування, де психологічна служба є суб'єктом впровадження інноваційних рішень і форм роботи.

Ключові слова: практична психологія; психологічна служба ДСНС України; кабінет психологічного розвантаження; персонал ОРСЦЗ; професійна діяльність; інноваційні рішення і форми роботи психолога.

Вступ. Поширення гуманістичних ідей про цілі, форми, методи та психологічні умови розвитку особистості справили суттєвий вплив на розвиток системи охорони психічного здоров'я населення держав світу. Однією із форм їхньої реалізації стала поява низки закладів, установ, підрозділів і посад, які у своїй структурованій сукупності отримали назву «психологічна служба», що стала важливою сферою застосування практичної психології.

Історія створення психологічних служб бере свій початок в США з XIX століття, де вони були найбільш представлені в системі освіти [3]. З початком XX століття без психологічних служб практично не обходилася жодна з державних структур у переважній більшості розвинутих держав [2].

Засади створення вітчизняної загальнодержавної соціально-психологічної

служби як єдиної системи охорони й підтримки психічного здоров'я населення виникли в кінці 70-х початку 80-х років минулого століття, де обговорювалися на сторінках журналу «Вопросы психологии» [6].

За визначенням В. Панка, психологічна служба як органічна складова державної системи охорони психічного і соціального здоров'я громадян, покликана надавати соціальну і психологічну допомогу особистості не тільки у кризові моменти її життя, а й у процесі розвитку і саморозвитку [6].

З цією метою у нашій державі почали активно створюватись відомчі психологічні служби, зокрема й у Державній пожежній охороні МВС України, де у 1998 році було створено позаштатний Центр практичної психології, який очолював М.А. Кришталь. У квітні 2006 року, на підставі рішення колегії МНС України, відповідно до Концепцією

психологічного забезпечення службової діяльності працівників апаратів та підрозділів МНС [9], створено відділ психологічного забезпечення та роботи з населенням.

Низка реорганізацій та зміна нормативно-правової бази, що пройшли з того часу, суттєво вплинули на зміну функцій психологічної служби, нині вже Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України). Проте найбільший вплив на розвиток психологічної служби ДСНС України, справив прийнятий у 2012 році Закон України «Кодекс цивільного захисту» [5], яким було закріплено за центральним органом виконавчої влади з питань цивільного захисту, яким є ДСНС України, функції з психологічного захисту, а отже унормовано наявність робочого місця психолога в осередку надзвичайної ситуації.

Теоретичне підґрунтя. Проблема дослідження діяльності психологічних служб досить ґрунтовно відображена через призму практичної психології у працях Б.Г. Ананьєва, О.Ф. Бондаренка, Л.С. Виготського, І.В. Дубровіної, Л.М. Карамушки, Є.О. Клімова, С.Д. Максименка, В.С. Мерліна, Н.І. Пов'якель, В.В. Рибалки, В.О. Татенка, Ю.М. Швалба, С.І. Яковенка, Т.С. Яценко та ін.; власне діяльність психологічних служб широко розкрита у працях В.Є. Бенера, Ю.З. Гільбух, І.А. Дубровіна, Є.І. Изотова, В.Г. Панка, Н.Ф. Романова, О.В. Строяновської. Проблеми діяльності відомчих психологічних служб досліджено в роботах Д.О. Александрова, В.І. Барка, М. Бентона, Д.А. Горбенко, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Коновалової, В.О. Лефтерова, В.С. Медведева, М. Мескона, Л.І. Мороз, О.В. Тімченка, О.П. Хохліної, О.М. Цільмак, Г.Й. Шнайдера, Г.О. Юхновця, С.І. Яковенка. Теоретико-методологічні та нормативно-правові засади діяльності психологічної служби ДСНС України висвітлювали О.Ф. Алімов, В.П. Бут, М.А. Кришталь, С.М. Миронець, Н.В. Оніщенко, А.С. Сичевський, О.В. Тімченко тощо.

Сучасний стан психологічної служби ДСНС України характеризується наявністю певних проблем, що пов'язані, насамперед, з організаційно-правовими і методичними питаннями її діяльності, зокрема аспектами діяльності кабінетів психологічного розвантаження персоналу ОРСЦЗ, у зв'язку із застарілою нормативно-правовою базою та необхідністю впровадження сучасних інноваційних рішень і форм роботи кабінету. Зазначені питання потребують спеціального комплексного дослідження та розроблення на цій підставі відповідних пропозицій.

Мета статті – визначення напрямів, завдань та функцій діяльності психологічної служби ДСНС України як суб'єкта впровадження інноваційних рішень і форм роботи кабінета психологічного розвантаження персоналу ОРСЦЗ.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використано комплекс методів: *філософські* (діалектичний метод – під час розгляду базових понять дослідження практичної психології та однієї з її організаційних форм – психологічної служби ДСНС України; герменевтичний – при тлумаченні нормативно-правових актів; аксіологічний – для аналізу правових та психологічних літературних джерел); *загальнонаукові* (історико-правовий – для розкриття генезису основних етапів становлення і розвитку психологічних служб; системноструктурний підхід – при проведенні теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних наукових джерел із порушеної проблематики).

Результати і обговорення. Психологічна служба ДСНС України – це сукупність відділів, секторів та посад, що організаційно складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології. До структурних компонентів психологічної служби ДСНС України належить Відділ психологічного забезпечення підрозділів ОРСЦЗ апарату Державної служби України з надзвичайних ситуацій та територіальні підрозділи психологічної служби у штаті Головних управлінь ДСНС України в областях [1, 6].

Питання психології

Служба функціонує відповідно до вимог «Кодексу цивільного захисту України» [5], «Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій» [13], наказу МВС України №747 від 31.08.2017 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [8], наказу МНС України №466 від 03.12.2003 «Про затвердження Інструкції про порядок поглибленого психологічного обстеження кандидатів на керівні посади територіальних органів управлінь МНС України» та «Методичних рекомендацій з вивчення соціально-психологічного клімату в колективах апаратів і підрозділів МНС України» [10], наказу МНС України №103 від 10.04.2003 «Про затвердження Положення про кабінет психологічного розвантаження особового складу державної пожежної охорони» [11].

Відповідно до керівних документів [5, 8] метою функціонування психологічної служби є забезпечення психологічного та соціального супроводу персоналу ДСНС України та населення, що потрапило в зону надзвичайної ситуації.

Згідно з наказом МВС України №747 «Про затвердження порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» від 31.08.2017 на психологів психологічної служби покладаються такі завдання [8]:

1. Організація та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження служби цивільного захисту, роботи (для рятувальників) та навчання у навчальних закладах ДСНС;

2. Організація та проведення психологічної підготовки осіб рядового і начальницького складу з урахуванням специфіки та умов виконання завдань за призначенням;

3. Оцінка рівня індивідуально-психологічних якостей осіб рядового і начальницького складу, які враховуються під час проведення їх атестації;

4. Надання допомоги керівникам органів і підрозділів цивільного захисту з питань створення ефективної системи психологічної готовності осіб рядового і начальницького складу та рятувальників до виконання завдань за призначенням;

5. Упровадження новітніх психологічних і психотренінгових технологій, зокрема за напрямками службової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (автоматизованих психодіагностичних комплексів), для вивчення, оцінки і прогнозування професійної діяльності;

6. Вивчення та моніторинг СПК у колективах, рейтингу посадових осіб та надання допомоги керівникам у згуртуванні колективу;

7. Підготовка рекомендацій щодо попередження суїцидів, здійснення психологічного аналізу їх причин;

8. Проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на збереження, зміцнення й відновлення психологічної безпеки та психічного здоров'я осіб рядового і начальницького складу, рятувальників та працівників, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;

9. Надання психологічної допомоги та підтримки особам рядового і начальницького складу, рятувальникам та працівникам, які перебували в екстремальних умовах та постраждали внаслідок дії стрес-факторів;

10. Надання екстреної психологічної допомоги постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій;

11. Науково-дослідницьке та методичне супроводження діяльності психологічної служби.

Вирішення цих чи інших завдань психолог служби психологічного забезпечення здійснює за допомогою основних напрямів професійної діяльності. Незважаючи на специфіку діяльності психологів ДСНС України, складність та значення поставлених перед ними завдань, у своїй роботі вони реалізують основні

Питання психології

напрями діяльності практичного психолога, а саме:

1. Психодіагностика – є одним із найважливіших видів діяльності психолога ДСНС України. Мета – збір психологічної інформації про людину або групу, «конкретних знань про конкретну людину, отримані на основі узагальненої теорії» [3]. Психологічне обстеження проводиться при визначенні придатності кандидатів до служби цивільного захисту та навчання у закладах вищої освіти ДСНС України; при виявленні осіб з асоціальними установками, осіб з нервово-психічною нестійкістю та у стані дезадаптації; при вивченні працівників, що переміщуються на вищі посади; при оцінці психологічної готовності працівника до дій в екстремальних ситуаціях та до виконання окремих видів оперативно-рятувальних робіт; при оцінці психічного стану фахівця, його особистісних ресурсів до відновлення, для вирішення питання щодо надання реабілітаційної допомоги.

2. Психопрофілактика направлена на виявлення працівників з ознаками дезадаптації, надання допомоги керівникам усіх рівнів з питань зміцнення дисципліни та законності, створення ефективної системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу, здійснення заходів щодо оптимізації соціально-психологічного клімату, на формування здорового способу життя.

3. Психологічна просвіта та пропаганда направлена на формування у фахівців знань з профілактики психічних розладів, які виникли в результаті втоми, напруження, психоемоційного перевантаження, з розв'язання конфліктних ситуацій на службі та побуті.

4. Психологічна підготовка особового складу служби цивільного захисту, направлена на забезпечення готовності працівників до виконання завдань за призначенням, особистої безпеки та формування професійно важливих якостей.

5. Психологічне консультування – надання психологічної допомоги персоналу служби цивільного захисту, керівникам

органів та підрозділів з оптимізації соціально-психологічного клімату у колективах, членам сімей персоналу ДСНС України з розв'язання побутових конфліктів, вирішення особистісних проблем.

6. Психологічна корекція спрямована на оптимізацію психічних та функціональних станів, які виникають в процесі професійної діяльності персоналу ОРСЦЗ (втома, перевтома, моногонія, стрес).

Поряд із загальними напрямками діяльності усіх відомчих психологічних служб, відмінним у діяльності психологів ДСНС України буде функція, що покладена на ДСНС Кодексом цивільного захисту, а саме: психологічний захист населення в умовах надзвичайної ситуації (ст. 38), такі завдання окрім працівників зазначеного складу більше не виконують жодні інші фахівці [5]. Саме тому фахівці психологічної служби ДСНС мають володіти специфічними компетенціями.

Згідно наказу ДСНС України №707 від 05.12.2018 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників у сфері цивільного захисту» [7] на посаду психолога ДСНС призначається особа з вищою освітою за освітнім ступенем бакалавра або магістра в галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» (спеціальність 053 «Психологія»)

Відповідно до кваліфікаційних вимог психолог повинен володіти знаннями законодавчих та нормативно-правових актів з питань цивільного захисту, наказів, положень, методичних та керівних документів, що регламентують організацію роботи служби психологічного забезпечення. Не менш важливими є знання про технічні засоби, які застосовуються в процесі вивчення умов праці фахівців ДСНС. Також особистість, яка перебуває на посаді психолога повинна вміти аналізувати передовий вітчизняний і світовий досвід роботи своїх колег, які працюють в даній сфері. Необхідними компонентами професійної діяльності психолога є форми та методи роботи із засобами масової інформації, правила ділового етикету та

Питання психології

норми професійної етики. У своїй роботі психолог повинен використовувати сучасні методи та технології психологічного впливу для нейтралізації негативних чинників надзвичайної та екстремальної ситуації.

Важливою складовою роботи психолога ДСНС України, є теоретичні знання з багатьох галузей психології: загальної, диференціальної, соціальної. Наприклад, знання із загальної психології надає психологу знаннями про методи вивчення особистості, особливості її психічних процесів, станів та властивостей. Використання вікової психології, надає можливість диференціювати індивідуально-психологічні особливості працівників залежно від їх віку, правильно організовувати соціально-виховну роботу з молоддю, працівниками передпенсійного і пенсійного віку. Знання соціальної психології необхідні для психологічної підтримки адаптації працівників до умов служби; вивчення соціально-психологічного клімату в органах та підрозділах цивільного захисту, розробка за його результатами відповідних рекомендацій; психологічне забезпечення комплектування спеціальних загонів, караулів, з урахуванням психологічної сумісності осіб, що належать до їх складу [18]. Водночас психолог, який здійснює професійні завдання, що пов'язані із психологічним супроводом працівників ризиконебезпечних професій, сам знаходиться в осередку надзвичайної ситуації та працює з постраждалими, як зазначає В.П. Садковий з авторами [12] має володіти спеціалізованими знаннями екстремальної та кризової психології з метою розуміння закономірностей функціонування психіки та життєдіяльності індивіда в зоні граничних можливостей організму, особистості, групи, соціуму, а також удосконалення управління та практичної діяльності підрозділів ДСНС України у надзвичайних ситуаціях.

Аналіз літературних джерел дав нам змогу поділити діяльність психолога ДСНС України на два основні періоди: діяльність в звичайних, повсякденних умовах та

діяльність в умовах надзвичайної ситуації [8, 12]. Кожен із цих періодів професійної діяльності характеризується своїми стресовими чинниками.

Повсякденний період роботи проходить в умовах монотонії, деривації, нечіткості окреслення функцій та завдань, перевантаження додатковими обов'язками та вплив низки несприятливих факторів, які можуть обумовити надмірне психічне та фізичне напруження. В умовах екстремальної діяльності напруженість праці психолога значно зростає. Це виявляється у напруженості центральної нервової системи та вимагає формування нового динамічного стереотипу, який не властивий для особистості в звичайних умовах. Основними стресовими чинниками, які висуває перед психологом діяльність в екстремальних умовах є загибель людей, робота з родичами постраждалих, непередбачуваність обставин, емоційне напруження, дефіцит часу для ухвалення рішень та постійна нервово-психічна напруга [12].

Фахівці служби психологічного забезпечення в режимі безперервної діяльності проводять комплексні заходи, направлені на ранню діагностику відхилень в психічному здоров'ї персоналу, залученого до виконання оперативних дій в осередку надзвичайної ситуації. Важкі умови праці і ненормальні психічні стани можуть сприяти виникненню у них нервово-психічних розладів, бути причиною захворювань, травматизму і загибелі. Крім цього, останнім часом відмічається тенденція до зростання суїцидальної активності серед персоналу ДСНС [4]. Висока ймовірність виникнення у працівників ДСНС, в силу складності і небезпеки їх праці, різних небажаних наслідків вимагає розробки і застосування спеціального психологічного комплексу заходів з попередження, корекції, а також мінімізації вищезазначених наслідків. Впровадження подібних заходів має важливе значення для підтримки оперативної готовності та підвищення ефективності функціонування підрозділів ОРСЦЗ ДСНС України.

Питання психології

З метою належної організації проведення психопрофілактичної роботи з особовим складом ОРСЦЗ, надання цій роботі системного характеру в підрозділах ОРСЦЗ діють кабінети психологічного розвантаження. Їхня діяльність регламентується наказом МНС України №103 від 10.04.2003 «Про затвердження Положення про кабінет психологічного розвантаження особового складу державної пожежної охорони» [11].

Нормативні документи визначають кабінет психологічного розвантаження як спеціально обладнане приміщення, де знаходиться: приміщення для групової або індивідуальної психокорекційної роботи та психологічного обстеження, апаратне приміщення для розміщення аудіо-, відео-, проекційної та іншої апаратури, яка використовується при проведенні психокорекційної роботи і психологічного тестування, та робоче місце психолога.

Завданнями кабінету психологічного розвантаження є: психологічна підготовка особового складу до службових психоемоційних навантажень; профілактика психоемоційного перенавантаження і розвитку психологічного стресу в процесі службової діяльності; корекція психоемоційного стану працівників, у випадках його порушення, підвищення ефективності їх службової діяльності, у тому числі в екстремальних умовах; профілактика і попередження міжособистісних конфліктів та підтримка психологічного клімату в колективі підрозділу; забезпечення психологічної адекватності при доборі та розстановці кадрів у підрозділі; надання екстреної психологічної допомоги особовому складу після перебування в екстремальних умовах; навчання особового складу застосуванню практичних психологічних навичок для розв'язання службових задач і прийомів психологічної саморегуляції; адаптація наявного практичного і теоретичного психологічного досвіду до особливостей діяльності конкретного підрозділу [11].

Технічні вимоги та інженерно-психологічні рішення щодо планування кабінету психологічного розвантаження персоналу ОРСЦЗ, форми та методи роботи психолога також чітко унормовані і з 2003 року не зазнали змін. При аналізі відповідного документу не складно помітити, що завдання кабінету, неповною мірою ролеватні завданням діяльності психологічної служби ДСНС України, що зазнали суттєвих змін виходячи із сучасних загроз та викликів, що долає персонал ДСНС України у ході оперативних дій, тобто мова йде про зміну змісту діяльності. Окрім цього і суб'єктність даного документу викликає багато запитань, оскільки сьогодні не існує таких фахівців як особовий склад державної пожежної охорони, як і власне пожежної охорони.

Тому з огляду на зміну організаційної структури, специфіки завдань підрозділів цивільного захисту, широкого спектру функційних обов'язків психологів ДСНС України, на часі перегляд форм і методів роботи, інженерно-технічних рішень відповідних кабінетів. Озброєння психологів новітніми технологіями психологічної підтримки та відновлення професійної працездатності, корекції психічних функцій персоналу ОРСЦЗ. Саме час впроваджувати нову систему функціонування кабінетів психологічного розвантаження, що базувалась би на сучасних досягненнях науки і практики психологічного забезпечення професійної діяльності персоналу ризиконебезпечних професій, використовувала б інноваційні форми роботи практичної психології.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що психологічна служба ДСНС України є однією із важливих сфер застосування практичної психології. Як загальновідомча служба, вона створена на підставі рішення Колегії МНС України, відповідно до Концепцією психологічного забезпечення службової діяльності працівників апаратів та підрозділів МНС України № 187 від 23.11.2004. Психологічна служба ДСНС України здійснює свою

Питання психології

діяльність у двох основних напрямках: психологічний захист населення в умовах надзвичайних ситуацій та психологічне супроводження професійної діяльності персоналу ОРСЦЗ. Виконання завдань щодо останнього сьогодні викликає певні труднощі, що пов'язані з однієї сторони – наявністю певної матеріальної та методичної бази для роботи та необхідністю її утримання, а з іншої – моральною її застарілістю, зокрема у частині роботи кабінета психологічного розвантаження. Нормативний документ, що визначає порядок його функціонування, застосування форм і методів роботи датований 2003 роком, відповідно нині ці норми є такими, які не

відповідають сучасному змісту діяльності персоналу ОРСЦЗ, рівню науки і практики психологічного забезпечення професійної діяльності персоналу ризиконебезпечних професій. Тому актуальними є завдання, що пов'язані із розробкою нових технічних та інженерно-психологічних рішень даних кабінетів, озброєнням психологів новітніми технологіями психологічної підтримки та відновлення професійної працездатності, корекції психічних функцій персоналу. Тобто мова йде про нову системи функціонування кабінетів психологічного розвантаження, де психологічна служба ДСНС України є суб'єктом впровадження інноваційних рішень і форм роботи.

Список використаних джерел

1. Алімов О.Ф. Психологічне забезпечення органів і підрозділів цивільного захисту: сучасний стан та шляхи вдосконалення [Електронний ресурс] / О.Ф. Алімов // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Випуск 3. Частина 1. – Режим доступу : https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol3_1/01.pdf.
2. Анненкова М.В. Кабинет психологической разгрузки – необходимость любого предприятия / М.В. Анненкова, Д.С. Иванов // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – 2010. – №4. – С. 226-228.
3. Горбенко Д.А. Організаційно-правові та методичні засади удосконалення діяльності психологічної служби МВС України : дис... на здобуття наук. ступеня канд. ю. наук за спеціальністю 19.00.06 / Д.А. Горбенко. – Київ: НАВС, 2018. – 307 с.
4. Довідка про стан психологічного забезпечення органів та підрозділів цивільного захисту у 2020 році. – К. : ДСНС України. – 5 с.
5. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.
6. Психологічна служба : підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.
7. Наказ ДСНС України від 05.12.2018 № 707 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників у сфері цивільного захисту» [Електронний ресурс] // ДСНС України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0707388-18>.
8. Наказ МВС України від 31.08.2017 № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс] // МВС України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>.
9. Наказ МНС України від 23.11.2004 № 187 «Про затвердження Концепції психологічного забезпечення службової діяльності працівників апаратів та підрозділів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій». – К. : МНС України, 2004. – 3 с.
10. Наказ МНС України від 03.12.2003 №466 «Про затвердження Інструкції про порядок поглибленого психологічного обстеження кандидатів на керівні посади територіальних органів управлінь МНС України та Методичних рекомендацій з вивчення соціально-психологічного клімату в колективах апаратів і підрозділів МНС України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://psy.dsns.gov.ua/files/2016/5/18/466.pdf>
11. Наказ МНС України від 10.04.2003 №103 «Про затвердження Положення про кабінет психологічного розвантаження особового складу державної пожежної охорони» [Електронний ресурс] // МНС України. – Режим доступу: <https://psy.dsns.gov.ua/files/2016/5/18/103.pdf>

Питання психології

12. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: підручник / [Ю.В. Александров, М. В. Болотських, О. П. Євсюков та ін.]. – Харків: Університет цивільного захисту України, 2009. – 256 с.

13. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»: постанова [Електронний ресурс] // КМУ України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF>

References

1. Alimov O.F. (2007). *Psykholohichne zabezpechennia orhaniv i pidrozdiliv tsyvilnoho zakhystu: suchasnyi stan ta shliakhy vdoskonalennia* [Psychological support of bodies and divisions of civil defense: the current state and ways to improve] Elektronnyi resurs / O.F. Alimov // *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. – Vypusk 3. Chastyna 1. – Rezhym dostupu : https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol3_1/01.pdf. (in Ukrainian).

2. Annenkova M.V. (2010). *Kabinet psihologicheskoi rozgruzki – neobhodimost' ljubogo predpriiatiia* [Psychological unloading room is a necessity for any enterprise] / M.V. Annenkova, D.S. Ivanov // *Visnyk Donbaskoi natsionalnoi akademii budivnytstva i arkhitektury*. – 2010. – №4. – S. 226-228. (in Russian).

3. Horbenko D.A. (2018). *Orhanizatsiino-pravovi ta metodychni zasady udoskonalennia diialnosti psykholohichnoi sluzhby MVS Ukrainy* [Organizational and methodological principles of improving the activities of the psychological service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]: dys... na zdobuttia nauk. stupenia kand. yu. nauk za spetsialnistiu 19.00.06 / D.A. Horbenko. – Kyiv: NAVS, 2018. – 307 s. (in Ukrainian).

4. *Dovidka pro stan psykholohichnogo zabezpechennia organiv ta pidrozdiliv cyvil'nogo zaxystu u 2020 roci* [Information on the state of psychological support of bodies and units of civil protection in 2020]. – K. : DSNS Ukrainy. – 5 s. (in Ukrainian).

5. *Kodeks cyvil'nogo zaxystu Ukrainy* [Code of Civil Protection of Ukraine] vid 2 zhovtnya 2012 roku № 5403-VI [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>. (in Ukrainian).

6. *Psykholohichna sluzhba* (2016) [Psychological service]: Pidruch. / [V.H.Panok (nauk. red.), A.H.Obukhivska, V.D.Ostrova ta in.]. – Kyiv : Nika-Tsentr, 2016. – 362 s. (in Ukrainian).

7. *Nakaz DSNS Ukrainy vid 05.12.2018 № 707 «Pro zatverdzhennia Dovidnyka kvalifikatsiinykh kharakterystyk profesii pratsivnykiv u sferi tsyvilnoho zakhystu»* [About the statement of the Handbook of qualification characteristics of professions of workers in the field of civil protection] Elektronnyi resurs // DSNS Ukrainy. – Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0707388-18>. (in Ukrainian).

8. *Nakaz MVS Ukrainy vid 31.08.2017 № 747 «Pro zatverdzhennia Poriadku psykholohichnoho zabezpechennia v Derzhavni sluzhbi Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii»* [On approval of the Procedure for psychological support in the Civil Service of Ukraine for Emergencies] Elektronnyi resurs // MVS Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. (in Ukrainian).

9. *Nakaz MNS Ukrainy vid 23.11.2004 № 187 «Pro zatverdzhennia Kontseptsii psykholohichnoho zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv aparativ ta pidrozdiliv Ministerstva Ukrainy z pytan nadzvychainykh sytuatsii»* [About the statement of the Concept of psychological maintenance of service activity of employees of devices and divisions of the Ministry of Ukraine concerning emergency situations]. – K. : MNS Ukrainy, 2004. – 3 s. (in Ukrainian).

10. *Nakaz MNS Ukrainy vid 03.12.2003 №466 «Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok pohlyblenoho psykholohichnoho obstezhennia kandydativ na kerivni posady terytorialnykh orhaniv upravlin MNS Ukrainy ta Metodychnykh rekomendatsii z vyvchennia sotsialno-psykholohichnoho klimatu v kolektyvakh aparativ i pidrozdiliv MNS Ukrainy»* [About approval of the Instruction on the order of in-depth psychological examination of candidates for leading positions of territorial bodies of management of the Ministry of Emergencies of Ukraine and Methodical recommendations on studying of social and psychological climate in collectives of devices and divisions of the Ministry of Emergencies of Ukraine] Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: <https://psy.dsns.gov.ua/files/2016/5/18/466.pdf>. (in Ukrainian).

11. *Nakaz MNS Ukrainy vid 10.04.2003 №103 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro kabinet psykholohichnoho rozvantazhennia osobovoho skladu derzhavnoi pozhezhnoi okhorony»* [About the statement of the Situation on an office of psychological unloading of personnel of the state fire protection] Elektronnyi resurs // MNS Ukrainy. – Rezhym dostupu: <https://psy.dsns.gov.ua/files/2016/5/18/103.pdf>. (in Ukrainian).

12. Osnovy psykholohichnoho zabezpechennia diialnosti MNS (2009). [Basics of psychological support of the Ministry of Emergencies]: pidruchnyk / [Iu. V. Aleksandrov, M. V. Bolotskykh, O. P. Yevsiukov ta in.]. – Kharkiv: Universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy, 2009. – 256 s. (in Ukrainian).

13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.12.2015 № 1052 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii» [On approval of the Regulations on the Civil Service of Ukraine for Emergencies]: postanova [Elektronnyi resurs] // KМУ Ukrainy. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF>. (in Ukrainian).

Резюме

Крышталі Н. А. кандидат психологічних наук, професор, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобыля НУГЗ України

Фомич Н. В. кандидат психологічних наук, доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобыля НУГЗ України

Дячкова О. М. кандидат педагогічних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобыля НУГЗ України

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА ГСЧС УКРАИНА КАК СУБЪЕКТ ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ РЕШЕНИЙ И ФОРМ РАБОТЫ КАБИНЕТА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗГРУЗКИ ПЕРСОНАЛА ОССГЗ

Рассмотрена деятельность психологической службы ГСЧС Украины как организационной формы практической психологии и субъекта внедрения инновационных решений и форм работы кабинета психологической разгрузки персонала ОССГЗ. Раскрыта организационную структуру, направления, задачи и функции Службы. Выявлены особенности функционирования кабинета психологической разгрузки персонала ОССГЗ. Установлено, что, учитывая современное содержание деятельности персонала, устарелость нормативно-правовой базы, регламентирующей порядок работы кабинета, актуальными являются задачи, связанные с разработкой новой системы ее функционирования, где психологическая служба является субъектом внедрения инновационных решений и форм работы.

Ключевые слова: практическая психология; психологическая служба ГСЧС. Украины; кабинет психологической разгрузки; персонал ОССГЗ; профессиональная деятельность; инновационные решения и формы работы психолога.

Summary

Kryshstal M. A. Ph. D. in Psychology, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

Fomych M. V. PhD in Psychology, associate professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

Diachkova O. M. PhD in Pedagogy, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

PSYCHOLOGICAL SERVICE OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF INTRODUCTION OF INNOVATIVE DECISIONS AND FORMS OF WORKING OF THE CABINET OF PSYCHOLOGICAL RELIEF OF THE STAFF OF RESCUE SERVICE OF CIVIL DEFENCE

Introduction. *The activity of the psychological service of the State Emergency Service of Ukraine as the organizational form of practical psychology and as the subject of introduction of innovative decisions and forms of working of the cabinet of psychological relief of the staff of the rescue service of civil defence is considered in the article. The organizational structure, directions, tasks and functions of the Service are researched. The peculiarities of work of the cabinet of psychological relief of the staff of the rescue service of civil defence are found out.*

Питання психології

The purpose of the research is to define the directions, tasks and functions of the activity of the psychological service of the State Emergency Service of Ukraine as the subject of introduction of innovative decisions and forms of working of the cabinet of psychological relief of staff of the rescue service of civil defence.

Methods. Such complex of methods were used: philosophical (dialectical method – while studying the basic concepts of research of practical psychology and one of its organizational forms – psychological service of the State Emergency of Ukraine; hermeneutic – while interpretation the law acts; axiological – for the analysis of law and psychological literary sources); general scientific (history and law approach – for the explanation of the genesis of the main stages of the formation and development of psychological services; system-structured approach – during the theoretical analysis of scientific sources).

Conclusion. The psychological service of the State Emergency Service of Ukraine is one of the important areas of practical psychology. As a departmental service, it is created on the basis of the decision of the Collegium of the Ministry of Emergencies of Ukraine, in accordance with the concept of psychological provision of official activities of the staff of the Ministry of Emergencies of Ukraine № 187 dated November 23, 2004. The psychological service of the State Emergency Service of Ukraine works in two main directions: psychological protection of the population in conditions of emergencies and psychological support of the professional activity of the staff of rescue service of civil defence. The implementation of tasks concerning the latter today causes some difficulties, especially, concerning the work of the cabinet of psychological relief, the work of which does not correspond to the modern content of the work of the staff of rescue service, the level of science and practice of psychological provision of professional activity of the staff of rescue services. Therefore, the tasks that are connected with the development of a new system of functioning of psychological relief cabinet, where the psychological service of the State Emergency Service of Ukraine is the subject of introduction of innovative decisions and forms of work.

Key words: practical psychology, psychological service of the State Emergency Service of Ukraine, cabinet of psychological relief, staff of rescue service of civil defence, professional activity, innovative decisions and forms of work of psychologist.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: : 16.09.21.

Кузьменко Ю. В. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та
соціальних наук Комунального закладу вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти»
<http://orcid.org/0000-00032055-7634>

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ КЕРІВНИКА ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ

У статті висвітлено сучасні підходи у психології щодо проблеми створення позитивного іміджу керівника педагогічного колективу. Зазначається, що він сам вибудовує власний індивідуально-особистісний і професійний імідж. Чим помітніше проявляються в іміджі керівника його самобутні характеристики, що сприяють досягненню стійкого товариського і ділового успіху, тим колоритніше з'являється він перед людьми як персону, що заслуговує на особливу увагу.

Ключові слова: позитивний імідж; керівник педагогічного колективу; індивідуально-особистісний імідж; професійний імідж; самобутні характеристики.

Вступ. Нові умови соціального розвитку українського суспільства актуалізують попит на сильного, яскравого, харизматичного керівника з вираженими моральними, інтелектуальними рисами і розвиненими управлінськими здібностями та вміннями, що свідомо містить усі ці показники у своєму іміджу. В умовах розвитку сучасної системи освіти необхідна наявність у керівника педагогічного колективу таких професійно значущих якостей, як вміння створювати ефективну команду, здатність бачити перспективи її розвитку, самостійність і винахідливість у прийнятті управлінських рішень, творча активність і здатність до нововведень, оригінальність розуму, швидке реагування на зміну ситуації, рішучість і динамічність у власних вчинках і думках та ін.

Теоретичне підґрунтя. На думку деяких авторів, залежно від того, у якому оточенні людині доводиться перебувати більшу кількість часу, створюється певний імідж, що підкреслює її приналежність до цього соціального кола [2; 4; 7; 11 та ін.]. Це дозволяє говорити про «професійний імідж», що створюється під впливом професії, соціальних ролей і є певним джерелом інформації про соціальний статус, матеріальний статус, запити й інтереси суб'єкта.

І.Нефедова і О.Я. Власова вважають, що імідж міняється у відповідності з тим, яку

соціальну або емоційну роль відіграє людина або збирається зіграти у цей момент, тобто які має ситуаційні впливи [10]. При цьому вони відзначають, що імідж - це не просто одяг або маска, які можна легко надягти або зняти. Добре, якщо обраний імідж відповідає уявленню людини про саму себе, якщо він враховує особливості її характеру. Але якщо створений образ починає суперечити особистості людини, відзначають автори, це породжує конфлікти, глибина яких залежить від того, наскільки розвиненими є особистісні структури, людина або стає рабом іміджу, або вміло використовує його у різних ситуаціях. Якщо людина здатна до рефлексії, до аналізу, оцінки і контролю власної діяльності, то, знаючи, що таке імідж і для чого він потрібний, вона не попадає у залежність від нього. Імідж не є застиглим поняттям, людина може бути різною залежно від обставин.

П.С. Гуревич вважає, що імідж є синонімічним феномену персоніфікації, але більш узагальнений, оскільки у ньому інтегровано природні властивості особистості і спеціально напрацьовані, створені штучно [4]. Людина сама по собі, поза інших, має достатньо розпливчате уявлення про те, хто вона така. Їй необхідно співвідносити власну поведінку із персоніфікованим образом. Ж.Тард зазначав,

що енергійна та авторитетна людина одержує над слабкими натурами абсолютну владу; вона дає їм те, чого їм не вистачає [15].

Серед українських дослідників проблему іміджу докладно вивчали В.І. Алещенко, С.П. Байда, О.Ковальова, Л.Новік, Т.В. Скрипаченко, О.Я. Чебикін, А.Шумейко та ін. [1; 3; 11; 14; 16 та ін.].

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення.

Аналіз наукової літератури із проблеми іміджу дозволяє виокремити декілька конструктивних психотехнологій, деякі з яких можна використовувати при формуванні позитивного іміджу керівника педагогічного колективу. Перша й найпоширеніша з них - формування іміджу з опорою на «ідеального кандидата». Друга технологія - «сценарний підхід», пов'язаний з формуванням «подійного ряду». Третя технологія заснована на використанні соціально-психологічних феноменів «контрасту», «ореола», «подоби». Четверта технологія заснована на застосуванні вербальних і лінгвістичних прийомів. П'ята - на застосуванні соціально-психологічних феноменів соціальної перцепції, зокрема, формування запрограмованого образу.

На думку П.С. Гуревича, створення іміджу - підкреслення якоїсь людської даності у сполученні зі здатністю до перетворення, лицедійства, свідомого вибору образу [4]. Підкреслення якоїсь людської даності - це прагнення людини до індивідуальності. Свідомий вибір образу залежить від ролі і статусу, які людина відіграє і виконує у суспільстві.

Імідж - категорія відносно постійна. Існує т. з. ядро іміджу, індивідуально-психологічні особливості особистості, закладені генетично і у ранньому дитинстві. При штучному структуруванні іміджу, якщо не береться до уваги це ядро, імідж не може бути стійким. Відбудеться відчуження людини від власної індивідуальності, втрата справжньої ідентифікації із самою собою. Людина неминує вступати на шлях помилкової ідентифікації. У критичній

ідентифікації сутність людини залишиться тією, котра була сформована генетично в процесі первинної соціалізації. Усе помилкове, наносне, що не відповідає особистості, виявиться у будь-який момент.

О.Б. Перелигіна вважає, що процес створення іміджу є способом подолання когнітивного дисонансу [13]. Так, відношення між прообразом іміджу, іміджем суб'єкта і реципієнтом (аудиторією) вона представляє як відношення між когнітивними елементами, між якими виникають транзитивні та антитранзитивні відносини. Якщо виникають дисонантні схеми сприйняття іміджу, які містять суперечливість між прообразом іміджу і самим іміджем суб'єкта, це означає, що суб'єкт незадоволений власним іміджем, і як би не ставилися до нього значущі для нього люди, когнітивний дисонанс зберігається і вимагає подолання. Авторка наочно демонструє особливий статус іміджу як елемента когнітивної структури, зазначаючи, що імідж є «змінною величиною» і саме його активна зміна, а не зміна відносин, є головним способом усунення когнітивного дисонансу.

На думку В.В. Бойка у діловому спілкуванні імідж виконує кілька функцій [3]. Основне завдання - викликати довіру у партнера. Здатність викликати довіру у партнера - предмет особливої турботи ділової людини, що розраховує на успіх. Якщо партнер по діловому спілкуванню викликає довіру, то його імідж виконує також додаткові функції: створює передумови для ефективної спільної діяльності.

Ф.Дейвіс називає інші функції, які виконує індивідуальний імідж:

- функція психічного захисту - імідж допомагає приховати від інших власні недоліки, вселити бажане уявлення про себе;
- функція соціального тренінгу - створюючи імідж, людина корегує власні прояви, пристосовуючи їх до виконання групових ролей;
- ілюзорно-компенсаторна функція - імідж дозволяє компенсувати стереотипність

звичайного життя, як би «пограти у несправжнє»;

функція соціально-символічного впізнавання - за допомогою іміджу людина демонструє членам групи свою готовність до виконання відповідних ролей, а інші члени групи завдяки іміджу пізнають у людині потенційного партнера [5].

Імідж може містити не лише природні властивості особистості, але і спеціально створені. Це дозволяє говорити про процес цілеспрямованого формування позитивного іміджу. Звідси можна зробити висновки, що будь-який процес створення іміджу, як споконвічно заданого образу, припускає деяку частку симуляції і маніпуляції. При цьому одні риси особистості підкреслюються, випинаються, інші, навпаки, згладжуються і камуфлюються.

О.Журавльова, говорячи про два шляхи формування іміджу, виокремлює стихійний образ, а також образ, заснований на цілеспрямованій подачі інформації [8]. Перша стратегія, де частка маніпуляцій є дуже високою, припускає формування іміджу-міфу або фантома, як правило, відірваного від свого власника [6]. Цей спосіб створення іміджу не припускає ніяких змін у самому власнику іміджу, а змінює лише уявлення про нього. При цьому людина помилково вважає, що робить самостійні висновки і формує свою власну незалежну думку, якій згодом довіряє.

Друга стратегія припускає значно більш низький рівень маніпуляції, тому що розрахована на близьке сприйняття у безпосередньому повсякденному спілкуванні на осі людина-людина, а не людина - аудиторія. Цей підхід робить ставку, насамперед, на реальну зміну (покращення) сукупності візових, поведінкових та індивідуально-особистісних характеристик конкретної людини. Людина прагне змінитися зовні і внутрішньо, щоб зробити більш комфортним своє повсякденне спілкування. Саме ця стратегія максимально відповідає завданням формування позитивного іміджу керівника педагогічного

колективу, який мають потребу у професійному високоефективному іміджі.

Ще однією важливою, але не вирішеною проблемою є оцінка результатів роботи зі створення або перетворення іміджу. Імідж принципово важко оцінити за якістю, за якими-небудь об'єктивними критеріями, тим часом як практична потреба в оцінці іміджу є дуже високою. У реальній оцінці іміджу використовуються такі групи критеріїв:

- самовідчуття клієнта. Вдалим вважається той імідж, що викликає у самого клієнта очікуваний спектр відчуттів - постачання, усвідомлення своєї краси і т. п.;

- поява планованих оцінок з боку навколишніх, причому ці оцінки не обов'язково повинні бути позитивними;

- практичне досягнення планованої інтеракції, при суб'єктивній упевненості, що вона досягається за допомогою іміджу.

В основу формування іміджу може бути покладено такі принципи: принцип повторення; принцип безперервного посилення впливу; принцип «подвійного виклику». Використання принципу повторення - це врахування того, що добре запам'ятовується інформація, що повторюється. Людям потрібен час, щоб зробити сприйняте повідомлення своїм, а багаторазове повторення сприяє цьому.

Використання принципу безперервного посилення впливу - це нарощування аргументів або емоційного обігу: «Це лише для Вас!» або «Усе - для Вас!» і т. п. Поступове нарощування впливу сприймається краще, ніж вибухове, тому що сенсорний апарат чинить опір сплескам інформації. Якщо інформація переходить поріг можливого, то відбувається блокування каналів сприйняття і переробки вступника інформаційного потоку. Використання принципу «подвійного виклику» засноване на тому, що повідомлення сприймається не лише розумом, але й підсвідомістю. Тому, щоб спонукати людину до чого-небудь, треба зробити йому «подвійний виклик», тобто звернутися до її свідомості і підсвідомості.

Усі люди мислять словами й образами. Слова повертають до картинок, відчуттів і

звуків, що входять у життєвий досвід. Але оскільки досвід в усіх є різним, то й звернені до слова люди розуміють по-різному. Кожна людина при взаємодії із навколишнім світом, по-перше, пред'являє щось своїй свідомості. Цей процес називається репрезентацією. По-друге, людина пред'являє власні думки іншим людям. Цей процес називається презентацією. Але перш ніж пред'явити інформацію іншому, її необхідно осмислити, отже, репрезентація передуює презентації.

Існує кілька каналів презентації - репрезентативні системи. Одержуючи яку-небудь інформацію, людина формує її образ. При цьому вона використовує подібні образи, що зберігаються в її пам'яті. Але щоб знайти подібний образ, людина використовує найбільш розвинену у неї систему аналізаторів. В однієї - це зорова система, в іншої - слухова, у третьої - нюхова, у четвертої - смакова, у п'ятої - тактильна, що активно використовується у техніках нейролінгвістичного програмування.

Після того, як вхідна інформація зрівняна з наявною у пам'яті, виникає образ «відповіді». Він представляється для оцінки своїй свідомості. Канал, по якому здійснюється безпосередня доставка образу з несвідомого у свідомість називається репрезентативною системою, якій надається перевага. Про те, яка основна характеристика (модальність) цієї системи, можна судити за предикатами - словами, що мають основне смислове навантаження. Ці слова, як правило, виокремлюються наголосом, паузами, повтореннями.

Оцінювання образу відповіді, підготовленого несвідомим, здійснюється у тому каналі інформації, що містить більше образів, особистісно значущих цінностей. Оскільки ж сам процес оцінювання несвідомого не усвідомлюється, то про його модальність можна судити по неусвідомлюваній дії спостережуваного (по відведеному погляду, подиху, зміні пози і т. п.). Сприйняття іміджу може бути представлене як сполучення діяльності провідної і референтної систем одержання та аналізу інформації. Знання стратегій

сприйняття дозволяє застосовувати спеціальні прийоми керуючого впливу на процес аналізу інформації при пред'явленні іміджу.

Здатність до сприйняття базується на повсякденній свідомості, що разом з теоретичною свідомістю забезпечує пізнання чого-небудь, але рівень розвитку теоретичної свідомості багато у чому залежить від рівня розвитку підсвідомості, а посередниками між ними є повсякденна свідомість [17]. Якщо теоретична свідомість здобувається, то повсякденна багато у чому є біологічно заданою. У ній беруть верх емоції і почуття. Тому вона є такою рефлексивною. Саме її й можна назвати опорою сприйняття або іміджу.

Користуючись повсякденною свідомістю, люди міркують так, як це у них виходить: їм легше розуміти те, що не вимагає знання законів логіки і наукових знань. Крім того, найважливіша властивість повсякденної свідомості - інерційність - і пояснює прихильність людей до звичного, сталого, інстинктивно та інтуїтивно ясного. Повсякденна свідомість кожної людини є індивідуальною, тому що біологічні і соціальні механізми її мають індивідуальні особливості. Але безсумнівно, люди легше розуміють одна одну на рівні повсякденної свідомості, ніж на рівні теоретичної. Повсякденна свідомість є звичайною і формує уявлення про імідж. Імідж є символом, інформаційним сигналом. І як сигнал (зоровий, слуховий), його насамперед сприймають нижчі поверхи психіки, викликаючи найпростіші емоції. В одних «символьна» інформація підживлює інтелект, в інших - формує лише враження, але чим вони яскравіші, тим менше зусиль, спрямованих на осмислення цієї інформації. І ці зусилля зводяться до нуля, коли людина здатна викликати в інших масу яскравих вражень.

Формуючи позитивний імідж, необхідно пам'ятати і про такий феномен, як емоційна пам'ять. У ній є генетична інформація, що є надзвичайно статичною, оскільки складається із зорових і звукових символів. І

Питання психології

той, хто заклад в емоційну пам'ять навколишніх свій привабливий образ, той потім легко закріплює про себе уявлення.

Чітке розуміння функцій іміджу допомагає керівникові педагогічного колективу серйозно займатися роботою над власним виглядом як повсякденно і самостійно, так і за допомогою залучених для цієї мети іміджмейкерів. Варто розрізняти дві групи функцій іміджу: ціннісні і технологічні.

До ціннісних функцій іміджу можна віднести:

- особистісного піднесення: завдяки позитивному іміджу створюється вигляд діяльності, що виразно підкреслює її духовне достоїнство, візуально опредмечує її кращі характеристики, а у цілому демонструє її індивідуальну неповторність;

- психотерапевтична: особистість, що володіє чарівністю, приречена на людську увагу і визнання, а в деяких випадках відновлює її біоенергетику, про що свідчить її стійкий моторний настрій, оптимізм у досягненні своїх цілей, упевненість у собі. Реалізація ціннісних функцій іміджу орієнтована насамперед на створення у самій особистості своєрідної піднімальної сили, завдяки якій вона з меншими психофізичними витратами спілкується з людьми і домагається життєвого успіху.

До технологічних функцій можна віднести такі:

- соціальної адаптації, тобто завдяки правильно обраному іміджу можливо швидке входження у конкретне соціальне середовище, розташування до себе людей, встановлення та зміцнення з ними доброзичливих контактів;

- що висвітлює кращі особистісно-ділові характеристики, тобто «напоказ» представити свої найбільш привабливі

якості, викликаючи у людей симпатію, звертаючи їхню увагу на свої професійні достоїнства;

- затінення негативних особистісних даних, тобто за допомогою макіяжу, зачіски, одягу, манер відволікти погляд людей від своїх недоліків;

- концентрації уваги людей на собі, іншими словами, вміння «світитися» людям мимоволі звертає їхню увагу до тому, хто випромінює приємність і неординарність, а тому вони на неї дивляться і слухають її;

- розширення вікового діапазону спілкування, тобто не замикаючи діяльності у своєму віковому іміджі, візуальна демонстрація сучасних манер спілкування і дотримання моди - усе це дозволяє розширити коло людських контактів, успішно займатися трудовою і суспільною діяльністю у різновікових соціумах.

Знаючи ці функції і вправляючись у їхній реалізації самостійно або за допомогою іміджмейкерів, керівник педагогічного колективу вибудовує власний індивідуально-особистісний і професійний імідж. Чим помітніше проявляються в іміджі керівника його самобутні характеристики, що сприяють досягненню стійкого товариського і ділового успіху, тим колоритніше з'являється він перед людьми як персону, що заслуговує на особливу увагу [12].

Висновки. Позитивний імідж керівника

- це прояв його розуму і вихованості. У цілому ж по відношенню керівника педагогічного колективу до іміджології можна судити про його моральну відповідальність як професійного керівника, ділові успіхи якого прямо пов'язані з підтримкою і щирим його шануванням тими, з ким він поділяє перемоги і поразки у спільній трудовій діяльності.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І., Шумейко А. Формування іміджевих характеристик в процесі професійної підготовки військових психологів. *Вісник Національного університету оборони України*. №1(54). 2020. С. 19-28.
2. Байда С.П. Психологічні чинники формування позитивного іміджу молодого викладача вищого педагогічного навчального закладу: дис. канд. психол. наук. Національна академія Державної прикордонної

Питання психології

служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2018. 149 с.

3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. М.: Информационно-издательский дом «Филинъ», 1997. 472 с.

4. Гуревич П.С. Приключения имиджа: Типология телевизионного образа и парадоксы его восприятия. М.: Искусство, 1991. 219 с.

5. Девис Ф. Ваш абсолютный имидж. Книга для политиков и бизнесменов, мужчин и женщин. М., 1997. 320 с.

6. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо, 2000. 288 с.

7. Ершов П. Изучение имиджа. М., 1990. 194 с.

8. Журавлева О.Л. Имидж как специфическое единство типичных признаков, управляющих индивидуальным, групповым и массовым сознанием. *Материалы 2-го международного симпозиума «Имиджелогия-2004»*. М., 2004. С.44-58.

9. Мангутов И.С. Организатор и организационная деятельность / И.С. Мангутов, Л.И. Уманский. Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. 312 с.

10. Нефедова И. Я и мой имидж / И.Нефедова, Е.Я. Власова. М.: ЭКСМО-Пресс, 1997. 208 с.

11. Новік Л. Психологічні складові іміджу психолога. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 173–176.

12. Панасюк А. Формирование имиджа: стратегия, психотехнологии, психотехники. М.: Деловая книга, 2008. 266 с.

13. Перельгина Е.Б. Психология имиджа. М.: Аспект Пресс, 2002. 223 с.

14. Скрипаченко Т.В. Соціально-психологічний імідж сучасного керівника: дис... канд. психол. наук. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 196 с.

15. Тард Ж. Законы подражания. СПб, 1892. 370 с.

16. Чебикин О., Ковальова О. Психологічні особливості формування основ професійного іміджу. Одеса, 2009. 223 с.

17. Яценко Т.С. Динамика развития глубины психокоррекции: теория и практика. Днепропетровск: Инновация, 2015. 567 с.

References

1. Aleshchenko V.I., Shumejko A. (2020) Formuvannya imidzhevyykh harakterystyk v procesi profesijnoi pidgotovky vijs'kovykh psihologiv [Formation of image characteristics in the process of professional training of military psychologists]. *Visnyk Nacional'nogo universytetu oborony Ukrainy*. №1(54). S. 19-28. (in Ukrainian)

2. Bajda S.P. Psihologichni chynnyky formuvannya pozytyvnoho imidzhu molodogo vykladacha vyshhogo pedagogichnogo navchal'nogo zakladu: dys. kand.. psyhol nauk. Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy imeni Bogdana Hmel'nyc'kogo, Hmel'nyc'kyj, 2018. 149 s.

3. Bojko V.V. (1997) Jenergiya jemocij v obshhenii: vzgljad na sebja i na drugih. M.: Informacionno-izdatel'skij dom «Filin#». 472 s. (in Russian)

4. Gurevich P.S. (1991) Prikljuchenija imidzha: Tipologija televizionnogo obraza i paradoksy ego vosprijatija. M.: Iskustvo. 219 s. (in Russian)

5. Devis F. (1997) Vash absoljutnyj imidzh. Kniga dlja politikov i biznesmenov, muzhchin i zhenshhin. M. 320 s. (in Russian)

6. Docenko E.L. (2000) Psihologija manipuljacji: fenomeny, mehanizmy i zashhita. M.: CheRo. 288 s. (in Russian)

7. Ershov P. (1990) Izuchenie imidzha. M. 194 s. (in Russian)

8. Zhuravleva O.L. (2004) Imidzh kak specificheskoe edinstvo tipichnyh priznakov, upravljajushhih individual'nym, gruppovym i massovym soznaniem. Materialy 2-go mezhdunarodnogo simpoziuma «Imidzhelogija-2004». M. S.44-58. (in Russian)

9. Mangutov I.S. (1975) Organizator i organizacionnaja dejatel'nost' / I.S. Mangutov, L.I. Umanskij. L.: Izd-vo LGU. 312 s. (in Russian)

10. Nefedova I. (1997) Ja i moj imidzh / I.Nefedova, E.Ja. Vlasova. M.: JeKSMO-Press, 1997. 208 s. (in Russian)

11. Novik L. (2015) Psihologichni skladovi imidzhu psihologa [Psychological components of the image of a psychologist]. *Psychologija: real'nist' i perspektyvy*. Vyp. 4. S. 173–176. (in Ukrainian)

12. Panasjuk A. (2008) Formirovanie imidzha: strategija, psihotehnologii, psihotehniki. M.: Delovaja kniga. 266 s. (in Russian)

13. Pereygina E.B. (2002) Psihologija imidzha. M.: Aspekt Press. 223 s. (in Russian)

Питання психології

14. Skrypachenko T.V. (2001) Social'no-psychologichnyj imidzh suchasnogo kerivnyka [Socio-psychological image of the modern leader]: dys... kand. psychol. nauk. Zaporiz'kyj derzh. un-t. Zaporizhzhja. 196 s. (in Ukrainian)
15. Tard Zh. (1892) Zakony podrazhanija. SPb. 370 s. (in Russian)
16. Chebykin O., Koval'ova O. (2009) Psychologichni osoblyvosti formuvannja osnov profesijnogo imidzhu [Psychological features of forming the foundations of professional image]. Odesa. 223 s. (in Ukrainian)
17. Jacenko T.S. (2015) Dynamyka razvytyja glubynoj psyhokorrekcyy: teoryja y praktyka [Dynamics of development of depth of psychocorrection: theory and practice]. Dnepropetrovsk: Ynnovacyja, 2015. 567 s. (in Ukrainian)

Резюме

Кузьменко Ю. В. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та
соціальних наук Комунального закладу вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ СОЗДАНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА РУКОВОДИТЕЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА

В статье освещены современные подходы в психологии по проблеме создания положительного имиджа руководителя педагогического коллектива. Отмечается, что он сам выстраивает собственный индивидуально-личностный и профессиональный имидж. Чем заметнее проявляются в имидже руководителя его самобытные характеристики, способствующие достижению устойчивого общительного и делового успеха, тем колоритнее появляется он перед людьми как лицо, заслуживающее особого внимания.

Ключевые слова: положительный имидж; руководитель педагогического коллектива; индивидуально-личностный имидж; профессиональный имидж; самобытные характеристики.

Summary

Kuzmenko Y. V. Municipal institution of higher education
«Vinnytsia Academy of Continuing Education»

PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF CREATING A POSITIVE IMAGE OF THE HEAD OF THE TEACHING STAFF

Introduction. New conditions for the social development of Ukrainian society actualize the demand for a strong, bright, charismatic leader with strong moral, intellectual traits and developed managerial abilities and skills, which consciously contains all these indicators in its image. In the development of the modern education system it is necessary for the head of the teaching staff to have such professionally significant qualities as the ability to create an effective team, the ability to see prospects for its development, independence and ingenuity in management decisions, creativity and innovation, originality, quick response to change of situation, determination and dynamism in one's own actions and thoughts, etc.

Purpose. To cover modern approaches in psychology on the problem of creating a positive image of the head of the teaching staff.

Methods. Theoretical analysis, synthesis, comparison, generalization.

Originality. The image can contain not only natural personality traits, but also specially created. This allows us to talk about the process of purposeful image formation. From this we can conclude that any process of creating an image, as a originally given image, involves some share of simulation and manipulation. In this case, some personality traits are emphasized, stand out, others, on the contrary, are smoothed and camouflaged.

The head of the teaching staff, he builds his own individual-personal and professional image. The more noticeable in the image of the leader of his original characteristics that contribute to the achievement of sustainable social and business success, the more colorful he appears to people as a person who deserves special attention.

Conclusion. A positive image of a leader is a manifestation of his intelligence and politeness. In general, the attitude of the head of the teaching staff to imageology can be judged on his moral responsibility as a professional leader, whose business success is directly related to the support and sincere respect for those with whom he shares victories and defeats in joint work.

Keywords: positive image; head of the teaching staff; individual-personal image; professional image; original characteristics.

Received/Поступила: 16.09. 21.

Мартиненко О. О. аспірантка кафедри психології
Київського національного торговельно-економічного університету
Корольчук М. С. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології Київського національного
торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7121-3474>
Корольчук В. М. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології Київського національного
торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0000-0002-1147-3095>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ І ФАКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ОБРАННЯ МОЛОДДЮ ПРОФЕСІЇ ЕКОНОМІСТА

У статті представлено дослідження соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста. На основі проведено системного аналізу отриманих даних, відповідно мети дослідження обстежуваних щодо обрання професії економіста за результатами емпіричного дослідження проведено кореляційний і факторний аналіз за 10 методиками з 71 показниками.

Визначено п'ять основних факторів соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста: F1 – мотиваційний; F2 – професійно-інтелектуальний; F3 – адаптаційно-комунікативний; F4 – індивідуально-психологічний; F5 – темперементальний.

Ключові слова: взаємозв'язки; фактори; соціально-психологічні; детермінанти; обрання; професія економіста.

Вступ. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в країні після переходу до ринкової економіки, призвели до того, що зменшилася частка зайнятого населення, а безробіття суттєво зросло. При цьому найбільш суттєво воно торкнулося саме молоді – громадян, що вступають на ринок праці вперше. Ринкова економіка докорінно змінила економічну й соціальну пріоритетність секторів економіки, галузей, підприємств, професій та вимоги роботодавців до фахівців.

Неправильний, випадковий вибір професії призводить у майбутньому до небажаних наслідків: низької продуктивності праці; помилок та браку в роботі; незадоволення і пригніченого стану людини; економічних втрат на перенавчання та перекваліфікацію. Натомість правильний і своєчасний вибір професії у подальшому в 2-2,5 рази зменшує плінність кадрів, на 10–15% підвищує продуктивність праці, у 1,5-2 рази знижує вартість підготовки кадрів (Л. Карамушка і О. Креденцер [3], М. Корольчук і В. Крайнюк [4]).

Вивчення суб'єктивних та об'єктивних факторів початку самостійного життя молоді, в першу чергу – обрання майбутньої професії, насамперед спрямоване на те, щоб допомогти молодим людям і суспільству в розв'язанні спірних питань, що виникають. А це надає як соціальний, так і економічний ефект: зменшується ймовірність помилок і розчарувань при виборі професії, скорочуються час та витрати на професійну підготовку, поліпшується трудова адаптація, молоді люди закріплюються на робочих місцях.

Відповідно до цього, актуальним є дослідження проблеми соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста.

Мета статті: на підставі емпіричного дослідження визначити рівень кореляційних зв'язків і факторних навантажень структурних компонентів соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста.

Теоретичне підґрунтя. Теоретичною основою дослідження взаємозв'язків і факторів дослідження соціально-

психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста стали фундаментальні принципи системності, детермінізму, цілісності, розвитку в психології, єдності психіки і діяльності (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, С. Максименко) [1; 5; 7]. Системно-структурний принцип вивчення особистості та аналізу її професійної діяльності (В. Бодров, Л. Карамушка, О. Леонтьєв, Г. Ложкін, С. Максименко [2; 3; 5; 6; 7]. Вагомими для розкриття особливостей психологічного забезпечення професійної діяльності в професіогенезі стали праці українських вчених Л. Карамушки, М. Корольчука, В. Крайнюк, Г. Ложкіна, С. Максименка [3; 4; 6; 7].

Як правило, методи психологічного дослідження поділяють на декілька основних груп – теоретичні, емпіричні, інтерпретаційні та ін. [1].

Зважаючи на ствердження багатьма науковцями про необхідність комплексного, системного, всебічного вивчення людини [1; 3; 5; 7], а також складність, багатогранність вивчення особистості в професіогенезі, як найбільш придатну для репрезентації систему дослідницьких методів, що використовувалися для розв'язання поставлених у нас завдань, була обрана класифікаційна система, запропонована Б. Ананьєвим [1, с. 296-311].

Ця схема включає чотири великі групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні. Кожну з цих груп методів можна розглядати як окремий етап цілісного психологічного дослідження. При вирішенні поставлених завдань нами використовувались:

- із групи *організаційних* методів – порівняльний (зіставлення різних контингентів (вибірок) досліджуваних), лонгітюдний (здійснення моніторингу психофізіологічного стану та комплексний (міждисциплінарний характер дослідження) методи.
- із групи *емпіричних* – обсерваційні, експериментальні, психодіагностичні, біографічні методи, методи аналізу процесів та продуктів діяльності;

- із групи *методів обробки даних* – кількісний (математико-статистичний аналіз: метод середніх величин, відсоткова статистика, порівняння середніх значень за t-критерієм Ст'юдента, кореляційний та факторний аналізи) та якісний (диференціація матеріалу за типами, групами, варіантами і т.ін.) методи;

- із групи *інтерпретаційних* – генетичний (інтерпретація матеріалу дослідження в характеристиках розвитку) і структурний (інтерпретація матеріалу дослідження у характеристиках систем та типів зв'язків між ними).

На підставі наукових підходів С. Максименко формулює такі *вимоги* до методів дослідження психічних явищ, а саме:

- психічні явища необхідно вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності;
- метод психологічного дослідження має бути адекватним предмету дослідження, розкривати суттєві, а не випадкові, не другорядні особливості психологічного процесу, стану чи якості, що досліджуються [7].

До *загальних принципів* наукового вивчення психічних явищ Б. Ананьєв відносить відображення об'єктивної істини, перевірку закономірностей, що вивчаються на практиці, сувору об'єктивність при вивченні психіки, дослідження психічних явищ у процесі діяльності людини, вивчення всіх психологічних феноменів у розвитку [1, 12]. *Головними принципами* психологічного дослідження автор вважає їх об'єктивність та системність.

Отже, теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали загальні принципи наукового вивчення психічних явищ, головними з яких є об'єктивність та системність, з дослідженням психічних явищ у професіогенезі в процесі їх розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності, для чого і використаний кореляційний і факторний аналіз дослідження соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження ми керувалися сучасними вимогами, які висуваються до методів, відібраних відповідно до мети

дослідження. Для досягнення окресленої мети було використано наступні методи дослідження: аналіз і узагальнення науково-методичної літератури та документів, що дозволило систематизувати, критично осмислити, порівняти наукову значущість спеціалізованої інформації з друкованих видань вітчизняних і зарубіжних авторів, емпіричні методи дослідження: методика «Смисложиттєві орієнтації» (В. Бодров); методика «Емоційна спрямованість» (В. Бодров); методика «Мотиви вибору професії» В. Семиченко; методика «Опитувальник відповідності типу особистості професійному середовищу» Дж. Холланда (В. Бодров); методика «Емоційний інтелект» Н. Холла (В. Бодров); тест «Аналітичне мислення» (Т. Пашукова); методика «Адаптаційна мобільність» (Л. Карамушка); методика «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні» (Г. Ложкін); методика Р. Кеттелла (В. Бодров); методика «Властивості темпераменту» Русалова (Т. Пашукова) [2; 3; 6; 9]. Вибір методів забезпечив достовірність отриманих результатів і висновків, які перевірялися за методами математичної статистики: t-критерій Ст'юдента, коефіцієнт кореляції Пірсона, факторний аналіз.

Отже, в емпіричному дослідженні ми використали комплекс інформативних методик, які спрямовано на дослідження показників соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста на мотиваційному, професійному, інтелектуальному, комунікативному, індивідуально-психологічному та типологічному рівнях.

Результати і обговорення. З метою виокремлення щільності взаємозв'язків показників методик дослідження обрання професії економіста проведено кореляційний і факторний аналіз за 10 методиками та 71 показником. Вибіркову сукупність склали 172 фахівці, які працюють в галузі економіки, зі стажем роботи за спеціальністю понад 5 років.

У відповідності до моделі дослідження за результатами анкетування встановлено інтегральний показник вибору професії економіста, який ми будемо корелювати з

показниками методик, змінні яких характеризують респондентів на мотиваційному, професійно-інтелектуальному, адаптаційному, комунікативному, індивідуально-психологічному та типологічному рівнях.

Так, за методикою смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) високий рівень кореляційних зв'язків інтегрального показника вибору професії економіста (ПОПЕ) встановлених з такими змінним, показники СЖО як спрямованість на результат ($r = 0,671$); спрямованість на мету ($r = 0,714$). Помітний рівень прямих кореляційних зв'язків спостерігається з показниками Локусу контролю життя ($r = 0,671$); спрямованого на процес ($r = 0,670$) і Локус-контролю «Я» ($r = 0,565$).

Таким чином, на основі аналізу отриманих результатів, визначено високий рівень зв'язків кореляції ПОПЕ зі змінними, що орієнтовані на результат і мету, та помітні з даними Локус контролю життя, контролю «Я» та спрямованістю на процес.

Зазначимо, що найбільш вираженими прямими кореляційними зв'язками ПОПЕ виявилися показники мотивації вибору професії. Високий рівень таких зв'язків визначено з показниками внутрішніх індивідуальних і соціально значущими та зовнішніми позитивними мотивами (відповідно $r = 0,839$ і $r = 0,819$), при зовнішніх негативних мотивах на помірному рівні $r = 0,425$.

Емоційна спрямованість особистості при виборі професії вказує на рівень внутрішніх показників емоційного характеру, які суттєво впливають на обрання професії економіста.

Високий рівень прямих кореляційних зв'язків ПОПЕ визначено з чотирма показниками, а саме: зі змінними практичної і акізитивної спрямованості ($r = 0,735$), комунікативної ($r = 0,722$), гностичної ($r = 0,702$). Окрім того на рівні помітних зв'язків виявлено показники глоричної спрямованості ($r = 0,621$), гедоністичної ($r = 0,576$), естетичної ($r = 0,531$) і помірно пугнічної ($r = 0,401$).

Таким чином, визначено, що високий рівень емоційного спрямування з ПОПЕ спостерігається за практичною

спрямованість з прагненням до матеріального благополуччя, комунікації і пізнавальної гармонії при помірних щодо самоствердження задоволеності і комфорту й гармонії світу і особистості. Водночас помірний рівень з'ясовано щодо подолання небезпеки і схильності до високих цілей і боротьби.

Отже, аналізуючи отримані показники кореляційної матриці мотиваційного компоненту з ПОПЕ можна зробити такі висновки: встановлено, що суттєве і провідне значення в обранні професії економіста мають внутрішні індивідуальні, соціально значущі мотиви та внутрішні позитивні поряд зі спрямованістю на результат і мету, а також практичною, акзитивною, комунікативною і емоційною спрямованістю; помітне значення в обранні професії економіста відіграють такі смисложиттєві орієнтації, як локус контролю життя, особистого «Я» і спрямованості на процесі, а також такі характеристики емоційної спрямованості, як глорична, гедоністична, естетична.

Аналіз кореляційної матриці професійно-інтелектуальних компонентів здійснювали за рівнем зв'язків інтегрального показника обрання професії економіста з показниками методики Дж. Холланда щодо відповідності типу особистості професійному середовищу, емоційного інтелекту і аналітичного мислення.

Щодо кореляційних зв'язків ПОПЕ зі змінними соціальної спрямованості особистості на привабливе професійне середовище (Методика Дж. Холланда), встановлено що три показники із шість мають високий рівень прямих кореляційних зв'язків. Обранню професії економіста, за нашими даними, найбільш відповідають такі психологічні типи особистості, як конвенційний ($r = 0,856$), реалістичний ($r = 0,855$), інтелектуальний ($r = 0,817$) і заповзятливий (підприємницький) $r = 0,701$.

Отже, встановлено, що високий рівень кореляційних зв'язків ПОПЕ спостерігається у осіб конвенційного, реалістичного та інтелектуального типів при помірному соціальному типу і помірному артистичного типу.

Професійно значущими для обрання професії економіста виявлено кореляційні зв'язки ПОПЕ з показниками «Емоційного інтелекту» Н. Холла, яка спрямована на діагностику здатності розуміння взаємодії особистості, що корелює з умінням керувати емоційною сферою.

Встановлено, що найвищий рівень прямого кореляційного зв'язку спостерігається з показником базової шкали методики емоційної обізнаності ($r = 0,843$), помітні кореляційні зв'язки відмічено з показниками шкал управління своїми емоціями ($r = 0,617$) і самомотивація ($r = 0,571$) з помірними – розпізнання емоцій інших ($r = 0,435$) і емпатія ($r = 0,434$).

Отже, показники емоційного інтелекту суттєво пов'язані з емоційною обізнаністю особистості, управлінням своїми емоціями у взаємодії та здатності до самомотивації, при помітних характеристиках емпатії, умінням розпізнавати емоції та впливати на інших.

Розвиток аналітичного мислення – це одна із професійно значущих компетенцій для економічної сфери діяльності. З'ясовано, що ПОПЕ має високий рівень прямих кореляційних зв'язків з показником рівня розвитку аналітичного мислення ($r = 0,748$) і коефіцієнтом успішності аналітичного мислення ($r = 0,741$) та помірний зв'язок з його швидкістю ($r = 0,633$).

На основі отриманих даних з'ясовано, що суттєве значення при обранні професії економіста мають такі параметри аналітичного мислення: як рівень його розвитку, коефіцієнт успішності, і швидкість аналітичного мислення.

Таким чином, за результатами аналізу показників кореляційних зв'язків професійно-інтелектуального компоненту визначено, що для обрання професії економіста першочергове значення мають такі характеристики як: конвенційний, реалістичний, інтелектуальний, підприємницький типи особистості, рівень емоційної обізнаності, рівень розвитку аналітичного мислення, та коефіцієнт успішності, з помірно вираженими особливостями швидкості аналітичного мислення, емпатії, розпізнавання емоцій інших, артистичності.

Питання психології

Наступний блок методик характеризує рівень розвитку адаптаційного потенціалу особистості, щодо компетентності, швидкого пристосування до змін, діяти у відповідності до обставин які змінюються та професійними компетентностями щодо здатності до комунікації, уміння переконувати, надавати професійну інформацію для професіоналів так і для осіб які не мають фахової підготовки.

Аналіз кореляційної матриці показників ПОПЕ з показниками за методиками «Адаптаційна мобільність», «Комунікативний контроль» показує наступне.

Встановлено, що із 12 змінних – у 7 з них спостерігаються на високому рівні кореляційні зв'язки з ПОПЕ ($r = 0,7845 - 0,721$). Це стосується у першу чергу щодо показника який вказує на легкість адаптації обстежуваних до усього нового ($r = 0,845$).

Отже, проаналізувавши отримані показники, можна зробити наступний висновок. Встановлено, що за результатами аналізу кореляційних зв'язків ПОПЕ зі змінними методики адаптаційної мобільності, щодо обрання професії економіста суттєве значення мають такі адаптаційно-комунікативні властивості обстежуваних як здатність легко адаптуватись до обставин і умов які змінюються, легко встановлювати контакти у взаємодії, здатність до інноваційних перетворень та брати відповідальність на себе за нововведення, що позитивно впливає на рівень розвитку загальних та спеціальних компетентностей які стосуються адаптаційних можливостей та комунікативної сфери.

За інтерпретацією Г. Ложкіна і Н. Пов'якель адаптованим варіантом теста М.Снайдера «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні» комунікативний контроль грає важливу роль в організації безконфліктної взаємодії і самореалізації [6, 197]. Окрім того, автори стверджують, що комунікативний контроль тісно пов'язано з комунікативними компетентностями, а тому включає не тільки оцінку іншого у певній ситуації, а й визначення сильних і слабких сторін, уміти встановлювати дружню

атмосферу при розв'язанні конфліктних ситуацій, зрозуміти проблеми і бажання іншого, стати на його позицію і підтримати, здатність контролювати партнерські, дружні взаємовідносини, прогнозувати розвиток інцидентів конфліктних ситуацій тощо [6, 198].

Встановлено, що рівень комунікативного контролю має тісний вищого рівня прямий зв'язок з ПОПЕ ($r = 0,845$), що свідчить про суттєве значення комунікативних компетентностей при обранні професії економіста.

Отже, за результатами аналізу кореляційних зв'язків показників обрання професії економіста встановлено суттєве значення адаптаційних і комунікативних компетентностей. Це підтверджується високим рівнем прямих кореляційних зв'язків ПОПЕ з такими властивостями адаптаційної мобільності як: легкість адаптації до нових умов і обставин, можливість встановлення контактів при взаємодії, інтерес, схильність до впровадження нових ідей при цьому здатність брати на себе відповідальність, швидко розв'язувати складні проблеми і у цілому притаманна спрямованість на успіх, перемогу.

Важливість комунікативної сфери підтверджується також і високим рівнем кореляційних зв'язків з індивідуально психологічними особливостями досліджуваних за допомогою показників 16 факторного особистісного опитування Р. Кеттела.

Так, за показниками кореляції інтелектуального блоку з ПОПЕ з'ясовано високий рівень зі змінними відповідно, інтелект ($r = 0,807$), практичне спрямування ($r = 0,818$), радикалізм ($r = 0,801$). У цілому це свідчить про високий рівень впливу на обрання професії економіста інтелектуальної сфери обстежуваних.

Отже, рівень кореляційних зв'язків з ПОПЕ з показником індивідуально-психологічних особливостей обстежуваних свідчить про важливість високого рівня кореляційних зв'язків у першу чергу з показником рівня інтелектуальної сфери ($r =$

0,808), комунікативної ($r = 0,709$) і емоційно-вольової ($r = 0,669$).

Аналіз результатів кореляційних зв'язків між ПОПЕ і властивостями темпераменту за методикою В. Русалова дає змогу охарактеризувати роль в обранні професії економіста психобіологічних властивостей індивіда. За інтерпретацією методики В. Русалова темпераментальні особливості обстежуваних відображаються у 4х блочній структурі функціональної системи людини. Так показник ергічності (1) відповідає функціям аферентного синтезу; пролонговане (2) зумовлене пластичністю; темп (3) відповідає за функції виконання і емоційну чутливість, (4) характеризує зворотній зв'язок [9, 122].

За результатами кореляційних зв'язків ПОПЕ і 9 шкалами властивостей темпераменту встановлено наступне: найбільш виражений високий рівень кореляційних зв'язків спостерігається за показниками ергічності ($r = 0,805$). На помітному рівні зафіксовано кореляційні зв'язки ($r = 0,863$), тобто високий кореляційних зв'язків, інші змінні кореляції з ПОПЕ з показниками соціальної пластичності ($r = 0,796$) і пластичності ($r = 0,735$) і на помірному рівні темп і соціальний темп (відповідно по $r = 0,544$ і $r = 0,539$), а також емоційність і соціальна емоційність (відповідно $r = 0,586$ і $r = 0,501$) і контроль соціальної бажаності (як показник щирості відповідно ($r = 0,527$)).

Отже, в процесі проведеного кореляційного аналізу, було визначено, що при обранні професії економіста суттєвого значення набувають такі властивості темпераменту як, предметна і соціальна ергічність, що характеризує жагу до діяльності, потреба у соціальних контактах; пластичність як показник легкості переключення з одного виду діяльності на інший, швидкості переключення мислення у процесі взаємодії з середовищем; схильність до комунікації, соціальних контактів; темп який вказує на швидкість виконання окремих операцій і соціальний темп, що зумовлює швидкісні особливості у процесі спілкування; емоційність яка стосується емоційної чутливості до невдач у роботі;

соціальна емоційність яка стосується чутливості у комунікаційній сфері.

За результатами аналізу факторних навантажень з усієї вибірки виокремлено групу факторів, які, на наш погляд, є тими детермінантами, що зумовлюють внутрішню структуру компонентів детермінант обрання професії економіста. Визначені рівні факторної ваги (не менше 0,4) величини дисперсії (до 27%) можуть бути визнаними як достатні для подальшої інтерпретації отриманих даних за гомогенністю, стійкістю, інформаційної надійності [4; 8; 10].

Отже, за результатами факторного навантаження встановлено, що компоненти (змінні), які увійшли до F1 доцільно розглядати як мотиваційні щодо внутрішньої структури детермінант обрання професії економіста за компонентами, що увійшли до нього. Тобто, найбільшу факторну вагу (у межах 0,7 – 0,85) визначено за показниками мотиваційної сфери, а саме: внутрішніми індивідуальними і соціально значущими мотивами, зовнішніми позитивними мотивами, смисложиттєвими орієнтаціями на мету і результат та комунікативну, акізиту, практичну і гностичну спрямованість, що дає підстави назвати цей фактор F1 як мотиваційний.

До другого фактору F2 із 13 змінними 6 спостерігаються за фактурною вагою у межах 0,801 – 0,855.

Таким чином, фактор F2 за фактурною вагою його змінних, з одного боку, характеризують професійно значущі спеціальні компетентності, які виявляються у таких властивостях, як конвеційність, реалістичність, підприємливість, а також суттєвих змінних які притаманні інтелектуальній сфері – інтелектуальний тип спрямування на професійне середовище, виражені вагомі показники емоційного інтелекту, емоційна обізнаність, самомотивація, управління своїми емоціями, рівень аналітичного мислення, коефіцієнт успішності та його швидкість. Такі компоненти (змінні), які увійшли до F2, на наш погляд, представляють професійно-інтелектуальний фактор.

Отже, за фактором F3 найбільш вагомими виявились компоненти, що

характеризують адаптаційні можливості особистості (легко адаптується до нового, легко переключається на іншу діяльність, швидко вирішує складні проблеми, спрямований на успіх, перемогу) а також комунікативна складова (високий рівень комунікативного контролю, легко вступають контакти у взаємодії). Окреслені змінні дають нам право назвати даний фактор як: адаптаційно-комунікативний (F3).

Відомо, що індивідуально-психологічні особливості (ІПО) устанавлюються внаслідок системного узагальнення індивідуальних біологічних і соціально набутих властивостей, які здійснюють функціонування поведінки, діяльності, спілкування і пов'язані з усіма психічними процесами (пізнавальними, мотиваційними, емоційно-вольовими, інтелектуальними, комунікаційними, функціонально-динамічними) [1; 4; 5].

У процесі проведення аналізу за методикою 16-ти факторного опитувальника Р. Кеттелла встановлено, що із 16 показників за фактором F4 – 10 спостерігаються у межах 0,719 – 0,843, із них 3 – з блоку інтелектуальної сфери, 3 – з блоку емоційно-вольової і 4 – з блоку комунікативної.

Таким чином, на основі отриманих результатів аналізу матриці факторних навантажень, було виокремлено фактор F4, який гармонійно поєднує інтелектуальну сферу, комунікативну, і емоційно-вольову, і свідчить про важливість таких індивідуально-психологічних властивостей обстежуваних при обранні професії економіста.

Фактор F5 поєднує за методикою дослідження властивостей темперамента В. Русалова 4 блока функціональної системи обстежуваних – афективного синтезу, програмування, виконання і зворотного зв'язку. Кожен вимір складається з двох підвимірів: об'єктивно орієнтованого; суб'єктивно орієнтованого (або комунікативного).

Встановлено, що найбільша фактурна вага на такі темпераментальні властивості як: ергічність (0,814) і соціальна ергічність (0,801), пластичність (0,736) і соціальна пластичність (0,796), соціальний темп (0,631)

і соціальна емоційність (0,601), емоційність (0,586), темп (0,544) і контроль соціальної бажаності (0,527).

Отже, за результатами аналізу матриці факторних навантажень, що для F5 найбільшими фактурними навантаженнями виявились ергічність, як жага до діяльності, розумової праці і соціальна ергічність, як потреба в соціальних контактах і засвоєння соціальних форм професійної діяльності, пластичність, як показник легкості, або труднощів переключення з одного предмета на інший, швидкості мисленевих процесів та соціальної практичності, що зумовлює легкість чи труднощі перекладання уваги у процесі взаємодії та схильності до різноманітних форм комунікацій; соціальний темп, що вказує на швидкісні характеристики у мовно рухових функцій спілкування і соціальна емоційність, що стосується емоційної чутливості у комунікаційній сфері – чутливості до невдач у спілкування і до оцінок оточення.

Таким чином, підсумовуючи результати аналізу показників факторних навантажень дослідження соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста встановлено п'ять факторів які є провідними у структурі чинників обрання професії економіста, а саме:

F1 – мотиваційний фактор (коефіцієнт варіації 12%)

F2 – професійно-інтелектуальний (коефіцієнт варіації 14%)

F3 – адаптаційно-комунікативний (коефіцієнт варіації 18%)

F4 – індивідуально-психологічний (коефіцієнт варіації 20%)

F5 – темпераментальний (коефіцієнт варіації 22%)

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, за результатами аналізу кореляційних матриць зв'язків ($R = 0,863$), тобто високих кореляційних зв'язків, інші змінні кореляції з ІПОПЕ з 71 показником 10 методик дослідження психологічних детермінант обрання професії економіста встановлено, що 38 з них мають високий рівень кореляційних зв'язків (0,717). А саме за методикою «Смисложиттєвих орієнтацій» спрямованість на результат – на

Питання психології

процес; за методикою «Емоційна спрямованість» – акізитивна, практична комунікативна спрямованість; за методикою «Мотиви вибору професії» В. Семиченко внутрішні індивідуальні і соціально значущі мотиви та зовнішні позитивні мотиви; за методикою «Опитувальник відповідності типу особистості професійному середовищу» Дж. Холланда – конвенційний, реалістичний, інтелектуальний та підприємницький типи обстежуваних; за методикою «Емоційний інтелект» Н. Холла – емоційна обізнаність і самомотивація; за тестом «Аналітичне мислення» – рівень розвитку і коефіцієнт успішності; за методикою «Адаптаційна мобільність» – легкість адаптації до нового, встановлення контактів у взаємодії і переключення на іншу діяльність, швидко вирішує складні питання, здатний до інноваційних перетворень їх впровадження і брати відповідальність за нововведення на себе; за методикою «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні – рівень комунікативного контролю; за інтелектуальним блоком методики Р. Кеттела – розвинений інтелект, практична спрямованість, радикалізм; за емоційно-вольовим блоком цієї ж методики – емоційна стабільність – упевненість, твердість (рішучість) і за комунікативним блоком – дипломатичність, домінантність, сміливість; за методикою «Властивості темпераменту» Русалова – ергічність, соціальна ергічність, пластичність і соціальна пластичність. Представлені результати свідчать про високий рівень залежності щодо обрання професії економіста обстежуваними від наведення змінних.

За результатами рівня кореляційних зв'язків і факторних навантажень дослідження соціально-психологічних детермінант обрання молоддю професії економіста виокремлено п'ять основних факторів: F1 – мотиваційний; F2 – професійно-інтелектуальний; F3 – адаптаційно-комунікативний; F4 – індивідуально-психологічний; F5 – темпераментальний.

При цьому з'ясовано, що найбільші факторні навантаження і найвищі кореляційні зв'язки за F1 спостерігаються за змінними методики «Мотиви вибору професії» В. Семиченко; за F2 – професійно-інтелектуальним за «Опитувальником відповідності типу особистості професійному середовищу» Дж. Холланда; за F3 – адаптаційно-комунікативним за показниками методик «Адаптаційна мобільність» (Л. Карамушка) і «Оцінка комунікативного контролю» (Г. Ложкін, Н.Пов'якель); за F4 – індивідуально-психологічним – за показниками інтелектуальної, комунікативної та емоційно-вольової сфер особистості, за 16 факторним опитувальником Р. Кеттелла; за F5 – темпераментальним за методикою «Дослідження властивостей темпераменту» В. Русалова. Такі результати дають підстави рекомендувати наведений комплекс методик для проведення емпіричного дослідження.

Дане дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. Актуальним в умовах сьогодення є використання запропонованого нами комплексу психологічних методик для дослідження інтегральної оцінки показників обрання молоддю професії економіста.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Бодров В. А. Практикум по дифференциальной психодиагностике профессиональной пригодности. М.: ПЕР СЭ. 2003. - 768 с.
3. Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В. Психологічні детермінанти розвитку організаційної культури : монографія. Київ: Педагогічна думка, 2015. 288 с.
4. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навч. посібник для слухачів та студ. вузів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 532 с.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Просвещение, 2004. – 318 с.
6. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навчальний посібник / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. – Київ : ВД «Професіонал», 2007. – 416 с.

Питання психології

7. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості. Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 7. С. 1–8.
8. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464с.
9. Практикум із загальної психології / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов; за ред. : Т. І. Пашукової. – К. : Знання, 2006. - 203 с.
10. Психологія професійного самовизначення особистості: монографія / М.С. Корольчук, Ю. В. Дроздова, В. М. Корольчук, В. І. Осюдло, А.М. Сипливий ; за заг. ред. М. С. Корольчука. – Київ : Київ. Нац. Торг.- екон. ун-т, 2018. – 280 с.

References

1. Anan'ev B. H. (2001) O problemakh sovremennoho chelovekoznan'ia. [On the problems of modern human science] – SPb.: Pyter. – 272 s. (in Russian)
2. Bodrov V. A. (2003) Praktikum po differentsialnoi psikhodiyagnostike professyonalnoi prihodnosti. [Workshop on differential psychodiagnostics of professional fitness] M.: PER SЭ. - 768 s. (in Russian)
3. Karamushka L. M., Kredentser O. V., Tereshchenko K. V. (2015) Psykholohichni determinanty rozvytku orhanizatsiinoi kultury [Psychological determinants of organizational culture development]: monohrafiia. Kyiv: Pedahohichna dumka. 288 s. (in Ukrainian)
4. Korolchuk M. S. (2010) *Teoriia i praktyka profesiinoho psykholohichnoho vidboru*. [Theory and practice of professional psychological selection]: textbook. guide for students and students. Universities. – K. : Nika-Center. (in Ukrainian)
5. Leontev, A. N. (2004) Deiatelnost. Soznanye. Lychnost. [Activity. Consciousness. Personality] – M.: Prosveshchenye. – 318 s. (in Russian)
6. Lozhkin H. V. (2007) *Psykhologhiia konfliktu: teoriia i suchasna praktyka* [Psychology of conflict: theory and modern practice]: textbook / G.V. Lozhkin, N. I. Povyakel. - Kyiv: VD "Professional". (in Ukrainian)
7. Maksymenko S. D. (2004) Metod doslidzhennia osobystosti. [Method of personality research] *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota*. № 7. S. 1–8. (in Ukrainian)
8. Morhun V. F., Titov I. H. (2009) *Osnovy psykhologichnoi diahnostryky*. [Fundamentals of psychological diagnosis]. Tutorial for for students. higher textbook lock / V. F. Morgun, I. T. Titov. - Kyiv: Slovo Publishing House. (in Ukrainian)
9. Praktikum iz zahalnoi psykhologhii (2006) [Workshop on general psychology] / T. I. Pashukova, A. I. Dopira, G. V. Dyakonov; for order. : T. I. Pashukova. - K. : Knowledge. (in Ukrainian)
10. Psykhologhiia profesiinoho samovyznachennia osobystosti (2018) [Psychology of professional self-determination of personality]: monograph / M. S. Korolchuk, Yu. V. Drozdova, V. M. Korolchuk, V. I. Osyodlo, A. M. Simplyvy; for general Ed. M. S. Korolchuk. - Kyiv. Nat. Trade and economy University. (in Ukrainian)

Резюме

Мартыненко А. А. аспирантка кафедры психологии
Киевского национального торгово-экономического университета
Корольчук М. С. доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры психологии Киевского национального
торгово-экономического университета
Корольчук В. М. доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры психологии Киевского национального
торгово-экономического университета

ВЗАИМОСВЯЗИ И ФАКТОРЫ ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ДЕТЕРМИНАНТ ИЗБРАНИЯ МОЛОДЕЖЬЮ ПРОФЕССИИ ЭКОНОМИСТА

В статье представлено исследование социально-психологических детерминант избрания молодежью профессии экономиста. На основе проведения системного анализа полученных данных, согласно цели исследования обследуемых об избрании профессии экономиста по результатам эмпирического исследования проведен корреляционный и факторный анализ по 10 методикам с 71 показателем.

Определены пять основных факторов социально-психологических детерминант избрания молодежью профессии экономиста: F1 - мотивационный; F2 - профессионально-интеллектуальный; F3 - адаптационно-коммуникативный; F4 - индивидуально-психологический; F5 - темпераментальный.

Ключевые слова: взаимосвязи; факторы; социально-психологические; детерминанты; избрание; профессия экономиста.

Summary

Martinenko O. O. graduate student of the Department of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics
Korolchuk M. S. Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics
Korolchuk V. M. Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics

RELATIONSHIPS AND FACTORS OF RESEARCH OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF YOUNG CHOICE OF THE ECONOMIST'S PROFESSION

Introduction. The conducted research does not fully reveal the socio-psychological determinants of young people's choice of the profession of economist. At the same time, the rational choice of the future profession determines the effectiveness of the professional activity of the economist, which depends on the level of severity of the determinants that contribute to the right choice.

Purpose. On the basis of empirical research to determine the correlations and factor loads of the structural components of the socio-psychological determinants of young people's choice of the profession of economist.

Methods. In the empirical study, we used a set of informative techniques aimed at studying the motivational, professional, intellectual, communicative, individual psychological and temperamental areas of personality.

Originality. According to the results of the empirical study, for the first time the correlations and factor loads of the indicators of the study of socio-psychological determinants of choosing the profession of economist were clarified. Summarizing the results of the analysis of indicators of factor loads of research of social and psychological determinants of youth choice of a profession of the economist five factors which are leading in structure of factors of a choice of a profession of the economist are established, namely:

- F1 - motivational factor (coefficient of variation 12%)
- F2 - professional-intellectual (coefficient of variation 14%)
- F3 - adaptive-communicative (coefficient of variation 18%)
- F4 - individual psychological (coefficient of variation 20%)
- F5 - temperamental (coefficient of variation 22%)

Conclusion. According to the results of the level of correlations and factor loads of the study of socio-psychological determinants of young people's choice of the profession of economist, five main factors have been identified: F1 - motivational; F2 - professional-intellectual; F3 - adaptive-communicative; F4 - individual psychological; F5 - temperamental.

It was found that the largest factor loads and the highest correlations for F1 are observed in the variables of the method "Motives for choosing a profession" V. Semichenko; according to F2 - professional-intellectual according to the "Questionnaire of conformity of personality type to professional environment" by J. Holland; according to F3 - adaptive-communicative according to the indicators of the methods "Adaptive mobility" (L. Karamushka) and "Assessment of communicative control" (G. Lozhkin); according to F4 - individual-psychological - according to the indicators of intellectual, communicative and emotional-volitional spheres of personality, according to the 16-factor questionnaire of R. Kettel; according to F5 - temperamental according to the method of studying the properties of V. Rusalov's temperament. Such results give grounds to recommend the given set of methods for conducting empirical research.

This study does not cover all aspects of this problem. Relevant in today's conditions is the use of our proposed set of psychological techniques to determine the integrated assessment of the choice of the profession of economist.

Keywords: relationships; factors; socio-psychological; determinants; election; profession economist.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 07.10.21.

Олійник А. В. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
ПППО, Національного університету «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-2543-4281>

ПРЕВЕНЦІЯ СУЇЦИДАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У СЕРЕДОВИЩІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У даній статті у ході поглибленого аналізу проблеми впливу віри в Бога на суїцидальність суб'єкта теоретично обґрунтовано та експериментально доведено значущий антисуїцидальний вплив релігійної віри на свідомість та поведінку сучасного українського студентства; емпірично встановлено гармонізуючий вплив віри в Бога на психіку студентської молоді: обґрунтовано особливості превенції суїцидальності та психокорекції суїцидально небезпечних станів засобами релігійної віри й відтак, необхідності формування ставлення до життя як до найвищої людської цінності й ставлення до самогубства як до зазіхання на найбільш цінне.

Ключові слова: аутодеструктивність; релігійна віра; суїцид; студентська молодь; превенція.

Актуальність теми. Зростання рівня суїцидальної активності у світі пояснює необхідність подальшого поглибленого дослідження проблеми, пошук ефективних шляхів протидії формуванню суїцидальних тенденцій, розширення системи превентивно-профілактичних заходів появи аутодеструктивності. З року в рік збільшується чисельність наукових праць, присвячених пошуку найбільш дієвих із них, але як засвідчують статистичні дані щодо рівня суїцидальності у світі, чисельність аутодеструктивних дій продовжує зростати, причому серед різних верств населення. Особливо турбує зростання суїцидальності у молодіжному середовищі.

Зрозуміло, що цілком позбавити суспільство суїцидальних тенденцій неможливо, враховуючи усі індивідуально-психологічні особливості та чинники їх формування, але з метою мінімізації аутодеструктивних дій у світі слід шукати найбільш ефективні шляхи гармонізації душевного стану людини, формування стійких життєствердних антисуїцидальних диспозицій.

Значущим життєствердним потенціалом володіє релігійна віра, яка сприяє гармонізації психіки індивіда, позбавляючи

мук переживання екзистенційного абсурду, вселяє сенс людського існування.

Мета статті полягають в обґрунтуванні ефективності життєствердного потенціалу релігійної віри у протидії суїцидальності у середовищі студентства, розширенні системи превентивно-профілактичних заходів появи аутодеструктивності.

Завдання статті: здійснити поглиблений теоретико-емпіричний аналіз проблеми впливу релігійної віри на суїцидальність суб'єкта та обґрунтувати особливості впливу релігійної віри в аспекті її протидії суїцидальним тенденціям у середовищі студентства.

Теоретичне підґрунтя. Теоретико-методологічною основою дослідження стали концепція тлумачення релігійної віри як «вершини свідомості» В.Г.Джемса; концепції Е.З.Фромма, представників гуманістичного підходу у психології (А.Х.Маслоу, Г.У.Оллпорта, К.Р.Роджерса) щодо значущого життєствердного потенціалу Віри в Бога; логотерапія В.Е.Франкла; психологія релігії В.П.Москальця (тлумачення релігійної віри як потужного чинники протидії суїцидальності).

Методи дослідження. У процесі теоретичного та емпіричного вивчення проблеми використовувались як

загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження: теоретичні: аналіз наукової літератури, комплексний, гіпотетико-дедуктивний та порівняльний методи, систематизація та узагальнення отриманої інформації, класифікація; емпіричні: спостереження, бесіда, діагностичні методи (Л. Собчик СМДО, методика диференціальної діагностики депресивних станів Зунге, опитувальник Б. Любан-Площа для визначення ризику суїциду, опитувальник Н. Пезешкіана для діагностики осіб із суїцидальними тенденціями, авторська анкета для виявлення взаємозв'язку релігійної віри з суїцидальними тенденціями в середовищі студентської молоді); математичної статистики: параметричні та непараметричні критерії розрізнення; експериментальні матеріали, отримані під час дослідження, піддавалися статистичній обробці за допомогою спеціалізованого пакету прикладних програм для психологічних досліджень.

Результати і обговорення. Нехтування духовно-моральними цінностями, руйнування ідеалів, які висвітлюють особистості життєву перспективу, сприяє зростанню суїцидонебезпечних настроїв у суспільстві. У сучасному суспільстві зростає чисельність самотніх, розчарованих людей, молодь не знаходить смислу життя, заповнюючи екзистенційний вакуум алкоголем та наркотиками. Життєві негаразди, безробіття, самотність, крах надій, усвідомлення безперспективності майбутнього, алкоголізм, наркоманія, зростання злочинності, меркантилізм на тлі бездуховності – така ситуація сьогодення перебуває у прямому зв'язку із суїцидальністю. Люди живуть без чітких критеріїв цінності життя. У сучасному індустріалізованому світі, де з кожним роком поглиблюється процес формалізації, раціоналізації, меркантилізації, відчуження стало звичним у людських взаємостосунках, й майже не залишилося нічого, що могло б утримати від падіння на самісіньке дно кризи: «хвороба» цивілізацією, перекинулася

в душах індивідів усе, що могло б зберегти їх віру у високий сенс життя.

Самогубство є своєрідним варіантом відповіді на екзистенційну кризу. Самогубство як явище індивідуальне існувало в усі часи, але іноді воно стає явищем соціальним, коли створюється сприятлива для нього суспільна атмосфера. Суїцидент – самоневдоволена людина, перебуває у конфлікті з діючими суспільними цінностями, які не приймає його власна природа. Суспільство завжди певним чином впливає на індивіда. Реалії світу (аморальність, цинізм, боротьба за виживання) суперечать істинній людській сутності, призводять до девальвації гуманістичних цінностей, розчарування, депресії, й відтак – до самогубства. Визначальним чинником такої ситуації у світі стало послаблення віри в Бога, орієнтації на високодуховні ідеали та цінності. Життя без ідеалів чи з бездуховними ідеалами й тяжкі розчарування є сприятливими щодо суїцидальності [9, 49].

Виникнення психологічних проблем індивіда, зокрема суїцидальних, перебуває у прямому зв'язку із зростанням суспільної бездуховності. У сучасному світі спостерігається жахлива асиметрія. Виявляється вона у тому, що основні зусилля особистості спрямовані на утилітарні цінності нестабільного зовнішнього світу, внаслідок чого її життя стає обмеженим і дисгармонійним через загрозу втрати значущих зв'язків, статусу, власності. Життя, позбавлене надособистісного смислу, спрямоване виключно на задоволення меркантильно-споживацьких цілей, пов'язане з відчаєм, розчаруванням та песимізмом.

Досліджуючи проблему суїциду, психологічного здоров'я особи та суспільства, З.Фрейд висловив припущення, що вимоги людської природи й суспільства можуть конфліктувати між собою в силу їх недосконалості; суспільство загалом може бути хворим. Обґрунтовуючи цю думку, ввів поняття «соціальний невроз» (нестача любові та уваги зі сторони інших, неможливість

досягти гармонії із соціальною структурою суспільства), як соціальну зумовленість поширених нервово-психічних розладів [9, 93].

На духовне падіння суспільства як основну причину поширення аутодеструктивних тенденцій у психіці індивідів вказував Е.Фромм. Він намагався довести, наскільки морально хворе суспільство зі спотвореними ідеалами небезпечне для індивіда, стаючи джерелом думок про смерть та самогубство. У світі, в якому, «мати» панує над «бути», володіння над буттям, «мертве», механічне – над живим, цивілізація замінила Бога. Любов до усього штучного, усього того, що не росте, не розвивається, стало основою сьогодення, замість любові до істинного, природного – того, що утверджує й піднімає цінність людського життя. Замість того, щоб цінити найпрекрасніший дар Бога, любити себе та інших, люди знецінюють життя, утверджуючи натомість хибні смисли існування [13, 461 – 483].

Про вплив суспільства на суїцидальні нахили молоді у роботі «Батьки і діти їх – самогубці» говорить В.Федоров, звинувачуючи цивілізацію у тому, що вона спричинила його (суспільства) моральне падіння [11].

Сучасна урбанізована культура робить людину самотньою, вона не персоналізується, а лише анонімізується, страждає, не витримує самотності як чи не єдиного середовища самоформування. Нестерпне почуття самотності, надмірний індивідуалізм, байдужість, глибокі особистісні розчарування призводять до формування депресивно-невропатичних деструкцій у психіці індивідів, які є психологічним базисом суїцидальності.

На всезагальну байдужість, відсутність моральних ідеалів, духовних орієнтирів буття як чинник зростання суїцидальності у суспільстві вказував і автор теорії еволюційного песимізму Е.Гартман: доводив, що еволюція світового процесу примножує суму болю: у світі сума болю більша, ніж сума задоволення [10, 49].

У концептуальному полі суспільно-бездуховної детермінації суїцидальності знаходиться й фрустраційна концепція М.Ельнера, побудована на потужній емпіричній базі. Вчений уперше співставив 22 змінні соціально-економічного, географічного та нозологічного значення з показниками суїцидальності у великій кількості країн. За допомогою факторного аналізу було зроблено висновок, що високі показники суїцидальності пов'язані з негативними тенденціями сучасного технократичного суспільства [10, 20].

Цей каузальний зв'язок переконливо постав у дослідженні російського науковця А.Ф.Коні, проведеного на початку ХХ ст. Узагальнивши дані, нагромаджені вітчизняною та світовою статистикою суїцидів за століття, він пов'язав основну причину суїцидальності з відсутністю високих суспільних ідеалів [10, 19 – 20].

Основною причиною зростання чисельності самогубств М.О.Бердяєв також вважав підміну власне людських потреб технократичними. Він був переконаний, що техніка, яка виробляє предмети та знаряддя нищення життя, влада речей та грошей створюють химери та фантазії й спрямовують людину на хибні фікції, які лише створюють враження реальності. Духовність, яка на думку мислителя, завжди пов'язана із Богом, є здобуттям внутрішньої сили, опірності, протидії владі світу та суспільства над людиною. Людський дух, за М.Бердяєвим, завжди повинен прагнути до трансцендентності – того, що перевищує людину, й лише за такої умови вона не «втратить» саму себе, а навпаки, досягне щастя і гармонії [2, 165 – 167].

Людська цивілізація, на думку М.О.Бердяєва, потребує глибокого духовного оновлення. Трагізм людського існування значною мірою залежить від закритості людей одне від одного, від слабкості тієї синтезувальної духовності, що веде до внутрішньої єдності особистості та єднання людини з людиною. Це – духовне єднання людей, яке є одним із шляхів у боротьбі проти гнітючих настроїв, що ведуть до

самогубства, а не єдність еротична, що, навпаки, роз'єднує, вороже налаштовує одне проти одного [1, 8].

Видатний французький соціолог Е.Дюркгайм зростання чисельності самогубств також пов'язував з «хворобою суспільства» – його неблагоустроєм, роз'єднаністю, духовно-моральним занепадом. Такий стан суспільства соціолог назвав аномією і довів, що він є потужним генератором самогубств [7, 261]. За обставин аномії індивід перебуває у стані невизначеності, не відчуває солідарності із соціумом, не має чітких орієнтирів, стандартів поведінки; суспільні деструкції у його психіці відображаються стражданнями, які трансформуються у розчарування, апатію, депресії, а відтак – у суїцидальність. Е.Дюркгайм підкреслював: «...якщо моральне середовище суспільства розклаталося, то його суб'єкти не можуть не зазнавати на собі цього стану, оскільки у ньому перебувають» [5, 479].

Одного лише економічного благополуччя для лікування хвороб суспільства, зниження рівня суїцидальності, на думку Е.Дюркгайма, недостатньо. Гармонізації суспільства, зниженню чисельності самогубств сприятиме підвищення рівня інтегрованості суспільства, солідаризація особи та групи. Значущим антисуїцидальним потенціалом, який, за Дюркгаймом, за силою перевершує вплив усіх інших чинників, володіє релігія, особливо конфесії зі стійкою, непохитною доктриною [5, 162 – 186].

Суспільство істотно впливає на суїцидальність індивідів. Будучи з ним у нерозривному зв'язку, людина не може не зазнавати його впливу: усі позитивні чи негативні суспільні процеси відображаються у її психіці. Деструктивність, яку несе сучасне суспільство, стає безпосередньою причиною відхилень у поведінці індивіда, зокрема його аутодеструктивності. Ціннісна система сучасного технократичного суспільства призвела до порушення внутрішньої гармонії багатьох людей. Втрата природної автентичності, бездуховність,

хибна система цінностей, дезінтеграція суспільства, відсутність визначених моральних орієнтирів поведінки – це наслідки утилітарно-технократичної цивілізації. Усе це поглиблює внутрішні протиріччя людини, спричиняючи глибокі депресії і розчарування, що перебувають у прямому зв'язку з суїцидальністю. Це переконує, що нагальною життєвою необхідністю є глибоке оновлення суспільства.

Аналіз мотивів суїцидальної поведінки у середовищі сучасної студентської молоді дає підстави стверджувати, що даний віковий період є чи не «найсприятливішим» для здійснення самогубства – час, коли особистість звертається до визначення сенсу життя, перегляду його цінностей.

На нашу думку, глибинні витоки кризових станів сучасної молоді – результат спотворених суспільних ідеалів та цінностей. Некрофільські тенденції світу суперечать утвердженню цінності людського життя. Надмірна міжособистісна конкуренція, психологічне та фізичне насилля в сім'ї, освітньому закладі, пропагування жорстокості на телеекранах, хибна ідентифікація з лідерами деструктивних культів і тоталітарних сект – корелює з поширенням агресії, формуванням суїцидальності.

Як неможливо дати універсальне пояснення причин суїциду, так і неможливо виокремити єдині чинники, що убезпечать людину від цієї думки. Серед антисуїцидальних чинників (установок і переживань, які перешкоджатимуть реалізації суїцидальних намірів) як соціально-психологічних орієнтирів, необхідних для вдоволеного життя людини у соціумі, позбавленого думок про самогубство, В.П.Москалець називає постійний пошук сенсу власного життя, орієнтацію на автентичні життєві цінності, ідеали, духовну активність, статусно-рольову відповідність, групове визнання, вияв комунікативних якостей, які забезпечують адекватне сприйняття реальності, знання власного комунікативного потенціалу та

Питання психології

вміння його використовувати. Особливо значущою у протидії самогубству, на думку В.Москальця, є роль духовності. Це обумовлюється тим, що у нестабільні історичні епохи міцність і стійкість людини визначається лише її духовним вкоріненням у вічність, вірою, надією та любов'ю [9, 143 – 144].

В.В.Рибалка до чинників, які протидіють суїцидальним тенденціям і створюють особливий імунітет антисуїцидальної міцності особистості відносить: формування сенсу життя, життєвої перспективи, міцних зв'язків із близькими, родиною, суспільством, природою, соціальну адаптованість, інтегрованість з людьми та суспільством; наявність особистісних рис, які сприяють спілкуванню, – щирості, доброзичливості, взаєморозуміння, приязні; віру в Бога, у божественні цінності Всесвіту; підвищення значущості особистості у кризових ситуаціях, інтелектуальний опір смерті, в тому числі і самогубству; підвищення цінності людини як вершини еволюційно-генетичного процесу і носія генетичного та культурного багатства людства і Всесвіту; піднесення цінності особистості як концентру історико-культурного процесу; піднесення цінності життя людини як невід'ємного елемента історико-культурного поступу людства [6, 12 – 13].

Ми погоджуємося з думкою науковців про те, що молоді вкрай необхідні цінності та ідеали, які б відкривали їм красу сенсу життя, були зорієнтованими на щось значно вище, ніж особистісні інтереси, обмежені власним егоїзмом, що суперечить думкам про самогубство.

Одним із найефективніших чинників протидії аутодеструктивності сучасної студентської молоді є віра в Бога з її потужним антисуїцидальним потенціалом.

У ході поглибленого теоретичного та емпіричного етапів дослідження нами було встановлено:

- серед віруючого студентства не було виявлено осіб з вираженою суїцидальністю;

виражені суїцидальні тенденції були виявлені близько в третини невіруючих осіб;

- практично всі досліджувані, які назвали себе віруючими, виявили негативне ставлення до феномену самогубства й усього того, що так чи інакше знецінює життя, й, навпаки, – чимало студентів, які назвали себе невіруючими, намагалися виправдати суїциди інших чи виявляли індиферентне ставлення до них;

- віруюча студентська молодь помітно менше розчаровується у різних, важливих для молоді людини, сферах життя;

- у віруючих студентів суттєво вищий рівень самоприйняття, вони зорієнтовані на чітко окреслені смисли життя; але практично в усіх віруючих (за винятком невеликого відсотка) та невіруючих превалюють матеріальні смисли буття;

- у невіруючого студентства істотно вищий рівень самокритичності, самозвинувачення, аутоагресивних проявів, емоційної невірноваженості;

- віруючі молоді люди оптимістичніше налаштовані на власне майбутнє;

- релігійна віра посідає вагоме місце у духовному житті сучасної української студентської молоді (враховуючи значну перевагу віруючих респондентів та їх ставлення до релігії), а це свідчить про те, що наше суспільство володіє потужним потенціалом протидії суїцидальності.

Звичайно, отримані результати не є підставою для тверджень, що релігійна віра являє собою абсолютну панацею від серйозних розчарувань, депресивності, екзистенційних переживань, суїцидальності (ці психологічні стани – результат складної взаємодії багатьох чинників, серед яких і ендогенні, що спричиняють різноманітні розлади психіки особистості) [9, 19 – 24, 162 – 210].

Однак, іудаїзм та світові релігії християнство та мусульманство, які розвинулись на його основі, протягом усієї своєї історії були і є потужним суспільно-культурним антисуїцидальним чинником. Іудейська релігія завжди категорично засуджувала і засуджує самогубство своїх

вірних, але наставляє, що єврейський воїн у випадку загрози полону, має вбити себе. Іудаїзм забороняє будь-які дії індивіда, спрямовані проти життя (контрацепцію, аборти, евтаназію, аутопсію).

Релігійна кара за вчинене самогубство серед мусульманських народів є настільки нещадною, що не тільки дане явище, але й власне сама думка про суїцид вважається тут неприйнятною (за винятком суїцидів як альтруїстичної самопожертви на користь держави) [9, 32].

Християнство, яке зародилось у лоні іудаїзму, також доволі швидко наклало жорстку заборону на добровільне позбавлення себе життя після хвилі самогубств перших християн-мучеників, що прагнули таким чином якомога швидше постати перед Всевишнім.

Попри неможливість наукового доведення релігійних догм, чимала кількість науковців (В. Г. Джемс, В. П. Москалець, Г. У. Олпорт, В. Е. Франкл, К. Г. Юнг та ін.) прагнула дати науково-психологічне пояснення впливу релігії на смислове сповнення життя людини.

Так, на великий психотерапевтичний потенціал релігії вказував В. Г. Джемс: загальним для усіх релігій є звільнення від душевного страждання [4]. Позитивний потенціал релігійних почуттів долає меланхолію, депресію, відчай, безнадію, емоційний дисбаланс, які є чинниками суїцидальності, надає людині душевної рівноваги, сповнює її життя сенсом. Релігія робить для людини легким і радісним те, що за інших обставин для неї є «ігом суворої необхідності» [4, 55]. Потужний емоційно-катарсичний ефект релігії є вершиною її психотерапевтичної ефективності. Катарсис звільняє від негативно забарвлених емоційних переживань та песимістичних думок, стимулюючи величезне душевне полегшення шляхом бурхливої розрядки гнітючого психічного напруження.

Г. У. Олпорт вважав, що релігія є вкрай потрібним людині інтегратором її психіки. За його спостереженнями, невротична особистість жалкує з приводу минулого,

ненавидить своє сьогодення і боїться майбутнього. Релігія ж пропонує прощення за гідне жалю минуле, прийнятний, сповнений, якщо не радістю існування, то принаймні душевним спокоєм смисл теперішнього й оптимістичне сподівання на майбутнє, й цим самим потужно протидіє суїцидальності [7, 112].

На важливість віри в Бога для психічного здоров'я особистості вказував і К. Г. Юнг. Він наголошував, що релігія є універсальною системою психотерапії, яка зцілює нестерпні душевні страждання людини, стабілізує її психіку, і смерть Бога в її душі неодмінно приведе до втрати людиною самої себе [14, 173].

Запоруку успішного психотерапевтичного функціонування релігії К. Г. Юнг вбачав у співробітництві психологів і теологів: психотерапевт не зможе ефективно лікувати, якщо не візьме на озброєння релігійні системи зцілення: «людина, яка виступає від імені медицини, завжди є для іншої водночас і священником, рятівником її душі, а релігії – це системи, що зцілюють душевні недуги» [7, 70].

Західна психологія давно ґрунтовно й ефективно використовує релігію (її життєдайні основи) у психотерапевтичній, психопрофілактичній діяльності. У США, західноєвропейських країнах сформувалась пасторська психологія – галузь знань, основною проблематикою якої є шляхи ефективного психорегулятивного впливу священнослужителів на психіку людей. Ґрунтуючись на знаннях закономірностей психіки, пасторська психологія розробляє ефективні методи впливу на віруючих [7, 237].

Взірцем ефективної психопрофілактики засобами релігії є логотерапія В. Е. Франкла. Немає жодної іншої такої психотерапевтичної концепції особистості, яка була б настільки особистісно вистраждана, в горнілі пекла нацистського табору. Випробувавши на собі усі жахи нацистських концтаборів, В. Е. Франкл виходив з того, що релігійна віра надавала в'язням сенсу життя навіть у жахливих

умовах Освенціма і Дахау. Він писав: «...чи не слід припустити, що над людським світом здійснюється перевершуючий її світ, чий надсмісл здатний надати смислу її стражданню» [12, 20]. Людина прагне віднайти сенс життя і переживає сприятливий для суїцидальності екзистенційний вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим.

За переконанням В. Е. Франкла, людське життя за будь-яких обставин сповнене смислом, і навіть самогубець вірить у смисл, якщо не життя, то смерті [12, 177-182]. Логотерапія шукає абсолютно життєдайний смисл, який не втрачає свого потенціалу за будь-яких обставин. Саме таким є життєвий смисл, який пропонує релігія.

Наведені аргументи переконують: особистість може щасливо та гідно існувати і вберегти себе від жаги самознищення, якщо матиме надособистісний (перевершуючий її) смисл, який пропагує релігія, житиме не лише заради себе. Життя, позбавлене такого надособистісного смислу, спрямоване виключно на химерні цінності нестабільного матеріального світу, не захищене від відчаю, нудьги та песимізму – чинників, які перебувають у прямому зв'язку із суїцидальністю. Релігійна віра протидіє формуванню суїцидальних настроїв: володіє потужним зцілюючим потенціалом, рятує більшість від мук переживання екзистенційного абсурду, тривоги, особистісних розчарувань. Будучи могутньою життєдайною силою, віра в Бога інтегрує психіку людини на основі високих екзистенційних смислів, вселяє почуття безпеки, спокій та оптимізм. Ідеали релігійної віри надають психіці людини стійкості та цілеспрямованості, забезпечують її психологічний комфорт, впевненість та внутрішню нездоланність [8, 436].

У цьому руслі, аналіз результатів нашого емпіричного дослідження засвідчує наявність стурбованості у середовищі сучасного студентства (причому як віруючого, так і невіруючого) падінням рівня гуманізму, толерантності, доброзичливості серед населення, зростанням рівня суїцидальності.

Невимушені, ненав'язливі бесіди зі студентами з приводу використання гуманістичного потенціалу релігійної віри у профілактиці аутодеструктивності показали підтримку більшості: 63% віруючих і 37% невіруючих студентів, присутніх під час таких бесід, погодилися з думкою, що глибинним джерелом аутодеструктивності сучасної молоді є наростання відчуженості, ворожості, агресії у міжособистісній взаємодії, надмірна егоїстична зосередженість більшості на меркантильних інтересах, й відтак – байдужості до проблем іншого, що суперечить релігійній етиці. Оскільки людина не може жити без любові, духовного спілкування з іншими – гордия, егоїзм та агресія «вбивають» її, – як стверджує Р. М. Грановська [3, 284]. 19,38% віруючих студентів безпосередньо пов'язують тенденцію зростання суїцидальності серед молоді з низьким рівнем духовності у сучасному суспільстві, серед них 2,23% наголошують на домінуванні меркантильності навіть у сучасних релігійних установах, на кшталт: «Сьогодні у церквах більше говорять про гроші, аніж про Бога».

В унісон усьому вищезазначеному, варто підкреслити: «врятувати» стражденню душу сучасної людини від деструктивності (й відтак, і від аутодеструктивності) спроможний вітальний гуманістичний потенціал релігійної віри шляхом пробудження її «гуманістичної совісті», що сприятиме моральному вдосконаленню особистості.

Відтак, проблема психопрофілактики суїцидальних тенденцій повинна розв'язуватись на рівні усього суспільства: шляхом прийняття та дотримання громадянами гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, «пробудження» гуманістичної суспільної свідомості. Залучення до розв'язання проблеми широкої громадськості, духовенства, створення міцних гуманістичних засад навчання та виховання підростаючого покоління, розвиток та заохочення їх соціально-благодійної

Питання психології

ініціативи, залучення до гуманістично спрямованих тренінгів, конференцій, семінарів, міжнародних духовно зорієнтованих проєктів сприятиме профілактиці жорстокості, поширення деструктивності у молодіжному середовищі, прилученню молоді до високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, виробленню у неї потужного антисуїцидального імунітету.

Висновки. Результати нашого емпіричного дослідження засвідчили, що

глибинним джерелом аутодеструктивності сучасної молоді є наростання відчуженості, агресії у міжособистісних взаємостосунках, надмірна егоїстична меркантильна зосередженість більшості, що суперечить релігійній етиці. Релігійна віра значуще протидіє формуванню суїцидальних тенденцій, володіючи потужним вітальним потенціалом, рятує від мук переживання екзистенційного абсурду, тривоги, особистісних розчарувань.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. О самоубийстве (психологический этюд) / Бердяев Н. – М.: МГУ, 1992. – С.3 –23
2. Бердяев Н.А. Философия свободы / Бердяев Н.А. – М.: Правда, 1989
3. Грановская Р.М. Психология веры / Грановская Р.М. – СПб.: Речь, 2004. – 576с.
4. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / Джемс В. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418с.
5. Дюркгайм Е. Самоубство: Соціологічне дослідження / Дюркгайм Е.; [пер. з фр.]. – К.: Основи, 1998. – 519с.
6. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівської молоді: метод. рекомендації / [В.В. Рибалка]. – К.: ППППО АПН України, КФ ВМУРоЛ «Україна», ПП Щербатих О.В., 2007. – 68с.
7. Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри: [монографія] / Предко О.І. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 278с.
8. Психологія релігії: посіб. / [В.П. Москалец]. – К.: Академвидав, 2004. – 240с. – (Альма-матер).
9. Психологія суїциду: посіб. / [ред. В.П. Москальця]. – К.: Академвидав, 2004. – 288с. – (Альма-матер).
10. Пурич-Пейякович Йу. Самоубийство подростков / Йу. Пурич-Пейякович, Душан Й. Дуньич; [пер. с сербск.]. – М.: Медицина, 2000. – 168с.
11. Федоров В.А. Родители и дети их – самоубийцы / Федоров В.А. – Саратов, 1911.
12. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / Франкл В. – СПб. Речь, 2000. – 286с.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – 672с. – (Классики зарубежной психологии).
14. Юнг К.Г. Бог и бессознательное / Юнг К.Г. – М.: Олимп, ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480с.

References

1. Berdiaev N. O samoubyistve (psykholohycheskyi etюд) [About suicide (psychological study)] / Berdiaev N. – М.: MHU, 1992. – S.3 –23 (in Russian)
2. Berdiaev N.A. Fylosofyia svobody [Philosophy of freedom] / Berdiaev N.A. – М.: Pravda, 1989 (in Russian)
3. Hranovskaia R.M. Psykholohyia very [Psychology of faith] / Hranovskaia R.M. – SPb.: Rech, 2004. – 576s. (in Russian)
4. Dzhehms V. Mnogoobrazye relyhyoznoho opyta [Diversity of religious experience] / Dzhehms V. – SPb.: Andreev y synovia, 1993. – 418s. (in Russian)
5. Diurkhaim E. Samohubstvo: Sotsiolohichne doslidzhennia [Suicide: Sociological research] / Diurkhaim E.; [per. z fr.]. – К.: Osnovy, 1998. – 519s. (in Ukrainian)
6. Psykholohichna profilaktyka suitsydalnykh tendentsii v uchnivskoi molodi: metod. rekomendatsii [Psychological prevention of suicidal tendencies in student youth: a method. recommendations] / [V.V.

Rybalka]. – K.: IPPPO APN Ukrainy, KF VMURoL «Ukraina», PP Shcherbatykh O.V., 2007. – 68s. (in Ukrainian)

7. Predko O.I. Psykholohiia relihii: istoriia, teoriia, relihiieznachnyi vymir [Psychology of religion: history, theory, religious dimensions]: monohrafiia / Predko O.I. – K.: Tsentri navchalnoi literatury, 2005. – 278s. (in Ukrainian)

8. Psykholohiia relihii [Psychology of religion]: posib. /V.P.Moskalets. – K.: Akademvydav, 2004. – 240s. –(Alma-mater). (in Ukrainian)

9. Psykholohiia suitsydu [Psychology of suicide]: posib. / [red. V.P.Moskaltsia]. – K.: Akademvydav, 2004. – 288s. –(Alma-mater). (in Ukrainian)

10. Purych-Peikovych Yu. Samoubystvo podrostkov [Adolescent suicide]/Yu. Purych-Peikovych, Dushan Y. Dunych; [per. s serbsk.]. – M.: Medytsyna, 2000. – 168s. (in Russian)

11. Fedorov V.A.Rodyteli y dety ykh – samoubyitsy [Parents and their children commit –suicide] / Fedorov V.A –Saratov, 1911. (in Russian)

12. Frankl V.Osnovy lohotherapy. Psykhoterapiia y relyhiia [Basics of logotherapy. Psychotherapy and religion] / Frankl V.– SPb. Rech, 2000. – 286s. (in Russian)

13. Fromm Э. Anatomia chelovecheskoi destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness] / Fromm Э. – M.: AST-LTD, 1998. – 672s. – (Klassyky zarubezhnoi psykholohyy). (in Russian)

14. Iunh K.H. Boh y bessoznatelnoe [God and the unconscious] / Yunh K.H.– M.: Olymp, OOO «Yzd-vo AST-LTD», 1998. – 480s. (in Russian)

Резюме

Олейник А. В. кандидат психологических наук,

Национальный университет «Львовская политехника»

ПРЕВЕНЦИЯ СУИЦИДАЛЬНОСТИ СРЕДСТВАМИ РЕЛИГИОЗНОЙ ВЕРЫ В СРЕДЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье в результате углубленного анализа проблемы влияния веры в Бога на суицидальность субъекта теоретически обосновано и экспериментально доказано значимое антисуицидальное влияние религиозной веры на сознание и поведение современного украинского студенчества; эмпирически установлено гармонизирующее влияние веры в Бога на психику студенческой молодежи; обоснованно особенности превенции суицидальности и психокоррекции суицидально опасных состояний средствами религиозной веры и, следовательно, формирование отношения к жизни как к наивысшей человеческой ценности и отношения к суициду как к посягательству на наиболее ценное.

Ключевые слова: аутодеструктивность; религиозная вера; суицид; студенческая молодежь; превенция.

Summary

Oliynyk A. V. Candidate of Psychological Sciences,

National University «Lviv Polytechnic»

PREVENTION OF SUICIDALITY BY MEANS OF RELIGION AMONG STUDENTS

Introduction. In article on the basis of the detailed analysis approaches to the problem in influence of religious faith on a suicide of subject (persons and group) in theory is reasonably and experimentally well-proven anti-suicidal influence of faith in God on consciousness and behavior of the modern Ukrainian student.

Purpose of article is to substantiate the effectiveness of the life-affirming potential of religious faith in combating suicide among students, expanding the system of preventive measures for the emergence of self-destructiveness.

Originality of obtained results is that the psychological features of the anti-suicidal influence of religious faith on the consciousness and behavior of students are substantiated, which are: in a viable religious solution to the basic human problem of finiteness of earthly existence, interpretation of life as the highest value and suicide as encroachment on the most valuable; the viability of the religious justification of the meaning of human suffering, the fallacy of the narrowly selfish utilitarian-mercantile way of life; focus on highly spiritual existential meanings.

Methods. In the course of solving the set tasks the methods of L. Sobchik SMDO (standardized method of personality research) were used; method of differential diagnosis of depressive states Zunge (adaptation of T.I.

Balashova), questionnaire of B. Luban-Plots (to determine the risk of suicide), questionnaire of N. Pezeshkian (to diagnose people with suicidal tendencies), author's questionnaire to identify the relationship of religious faith with suicidal tendencies among student youth.

Conclusion. *As a result of in-depth theoretical and empirical analysis of the problem is proved common harmonizing influence of faith is empiric educes in God on the psyche of student young people; the psychological features of anti-suicidal influence of religious faith are reasonable on consciousness and behavior of students that consists: in life-asserting religious decision of basic human problem of extremity of earthly existence, interpretation of life as the greatest value and suicide as encroachment on more valuable in all; life-givingness of religious ground of sense of the human suffering; fallaciousness of selfish, utilitarian-mercantile way of life, orientation on spiritual senses of existence. The problem of psychoprevention of suicidal tendencies should be solved at the level of the whole society. It can be done by means of adopting and adhering to humanistic and religious moral values by citizens, «awakening» humanistic social consciousness. Involving community, clergy, creating strong humanistic foundation of young peoples, educating and upbringing, developing and encouraging their social-charitable initiative, involving in training conferences, seminars, international spiritually oriented projects are sure to facilitate preventing cruelty, spreading destructiveness among young people and attracting them to high moral values, to producing a powerful antisuicidal immunity.*

It remains relevant to study the deep psychological anti-suicidal mechanisms of faith in God, confession, prayer and other spiritual practices in combating suicide, the establishment of specialized centers in schools, including training, which in case of predicted risk of suicide students will take into account the presence of her religious faith, to use its life-giving, anti-suicidal potential during the organization of psychoprophylactic and psychocorrectional work.

Key words: *self-destructiveness; religion; suicide; students; prevention.*

Received/Поступила: 23.10.21.

Онiщенко Н. В. доктор психологічних наук, професор,
Національний університет цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0003-3026-1650>

Платонов В. М. ад'юнкт
Національний університет цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0001-7013-8660>

ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДСНС УКРАЇНИ

Діяльність фахівця ДСНС України пов'язана з ризиком для життя та постійними стресовими ситуаціями. Щоб ефективно виконувати службові обов'язки, рятувальнику здебільшого приходится йти на ризиковані дії та приймати рішення в умовах обмеженого часу. Визначено, що схильність до ризику носить інтегральний характер, тобто включає в себе індивідуальні, професійні, психологічні та інші характеристики особистості. У дослідженні виділено зв'язок індивідуально-психологічних особливостей особистості та схильності до ризику у майбутніх фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: ризик; схильність до ризику; особистість фахівця; індивідуально-психологічні особливості; особистість рятувальника; професійно важливі якості; професійно-психологічний відбір.

Вступ. Діяльність фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) завжди була та залишається ризиконебезпечною. Виконання професійних обов'язків рятувальниками здійснюється, здебільшого, в умовах надзвичайних ситуацій під постійним впливом негативних стресових факторів та в умовах дефіциту часу. Головними особливостями подібних ситуацій є невизначеність моменту їх виникнення, характеру розвитку та наслідків. Крім того, фахівці рятувальних підрозділів, працюючи в умовах ліквідації наслідків тієї чи іншої надзвичайної ситуації, несуть відповідальність за життя та здоров'я постраждалих людей та своїх колег.

Всі зазначені особливості обумовлюють цілу низку спеціальних вимог до особистості фахівця та його здатності виконувати свої професійні обов'язки на високому рівні. В аспекті зазначеного, зокрема така якість як схильність до ризику, є особливо важливою для фахівця ДСНС при вирішенні задач, оцінки та формуванні професійної придатності. Сучасні дослідження, в межах досліджуваної проблеми, здебільшого стосуються вивчення багатоаспектності феномену схильності до ризику. Так, наприклад, є данні щодо вивчення

виправданості ризику Ю. Козелецьким; особливостей поведінки людини в ситуаціях, пов'язаних з ризиком (О. Деркач, В. Зазикін, Д. Кібельсберг, В. Третьяков, Р. Пісер) [3; 6]; здатності людини безпомилково діяти в надзвичайно ризикованих умовах діяльності (А. Долинкова М. Коган, М. Котик, Т. Корнілова) [8; 11]. Ми ж пропонуємо звернути увагу на феномен схильності до ризику як професійно важливу якість фахівця-рятувальника та дослідити особливості її прояву на різних етапах професійного становлення фахівця, зокрема – у майбутніх рятувальників.

Отже, **метою** нашого дослідження стало визначення взаємозв'язку схильності до ризику з індивідуально-психологічними особливостями майбутніх фахівців ДСНС.

Теоретичне підґрунтя. Дослідження психологічних аспектів ризику опинилися в центрі уваги психологів ще в 60-х роках ХХ сторіччя. Схильність до ризикованих дій розглядалася як прояв особистості, що виступав як професійно-важлива якість в професіях, пов'язаних з ризиком для життя, або як небажана якість в професіях, де потрібна обережність та обачливість [4].

Теоретико-методологічний аналіз літературних джерел говорить про існування

щонайменше трьох основних точок зору до розуміння категорії «ризик». В першому випадку мова йде про небезпечність ситуації в силу можливих збитків, вивчення сприймання або оцінки ризику. Тут ризик трактується як прогностично-оціночна категорія, яка безпосередньо залежить від ймовірності та масштабу можливого програшу, а також відображає баланс між удачею та невдачею. Формується цей феномен на стадії планування та організації дій (Д. Канеман, Т. Корнілова, В. Кочетков, І. Сотнікова, Г. Солнцева, А. Тверські) [5; 8; 12; 15].

В межах другої позиції ризик трактується як готовність до ризикованих рішень, вивчення переважного рівня ризику при виборі рішення. Тобто ризик – це своєрідна характеристика ситуації або дії, що відрізняється наявністю небезпеки або невизначеності й пов'язана з необхідністю прийняти рішення, здійснити вибір з ряду можливих альтернатив. При цьому, один з варіантів може мати небажаний результат [7].

В рамках третього підходу говориться про схильність до ризику як особистісну якість та розглядається її місце у загальній структурі особистості. Ризик, в даному випадку – це специфічна активність індивіда, спрямована на одержання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки, підвищення власного статусу в очах інших людей, або підвищення самооцінки, спроби розширення меж власних можливостей, досягнення поставленої мети або реалізації прагнення до одержання гострих відчуттів [6].

Існуючі на сьогодні дослідження дозволяють говорити про те, що здатність фахівця ефективно виконувати свої професійні обов'язки в умовах підвищеного ризику обумовлюється цілою низкою факторів, серед яких особливе місце займають індивідуально-психологічні якості суб'єкту діяльності. При цьому, оптимальний рівень схильності до ризику визначається ситуаційними, мотиваційними й особистісними детермінантами, а також власними уявленнями людини про ризик.

Ціла низка вчених говорять про схильність до ризику як особливу особистісну рису, яка дозволяє

диференціювати людей на тих, хто уникає ризику та тих, хто його прагне. Так Т. Рудігер і Г. Хан, стверджують, що схильність до ризику є достатньо стійким особистісним утворенням [4]. Однак не виключають, що схильність до ризику визначається не лише вродженими якостями, але й зовнішніми факторами середовища, в якому відбувається розвиток і становлення особистості.

Аналіз вітчизняних і закордонних досліджень дозволяє також припустити, що в психології відсутній єдиний погляд і на феномен схильності до ризику, як важливої характеристики поведінки фахівця в умовах екстремальної ситуації. Так, С. Богомоллова [2]; вважає схильність до ризику частиною потреби у відчуттях і стимуляції. Подібну позицію демонструють і Г. Айзенк зі співавторами, які вважають схильністю до ризику прояв готовності випробувати гострі відчуття та бажання людини опинитись в небезпечній ситуації [4].

Т.В. Корнілова визначає схильність до ризику як «готовність до самоконтролю дій за відсутності або недостатності необхідних орієнтирів, а також готовність покладатися на свій потенціал» [9 с. 102].

Такі вчені як В. Кочетков та І. Скотнікова говорять про три аспекти схильності до ризику: нерішучість, спрямованість на збір інформації (раціональність) та ризиковану поведінку [12].

Також існують припущення стосовно особистісних детермінант схильності до ризику – це самооцінка людини як факт визнання себе унікальною особистістю, що відрізняється від інших людей, та вміння поставити себе на місце іншого (Г. Солнцева) [14].

Зазначимо, що багато досліджень було спрямовано на вивчення зв'язку схильності до ризику з особистісними особливостями людини. Наприклад, Г. Айзенк зі співавторами, Х. Гейм, Т. Корнілова й А. Долинкова у своїх роботах виявили зв'язок схильності до ризику з екстраверсією [8; 9].

У роботах інших авторів йдеться про існування зв'язку між схильністю до ризику й тривожністю, між схильністю до ризику, та імпульсивністю і екстернальністю особистості, а також залежність між

схильністю до ризику й такими параметрами, як орієнтація на свої можливості та прагнення до пошуку нових відчуттів (В. Кочетков, С. Манічев, Т. Полянов, І. Скотникова) [12; 13].

У дослідженнях Г. Балла та М. Котика, ризикованість розглядалася у зв'язку з особистісними особливостями особистості та здатністю успішно діяти в ситуаціях, де потрібно йти на ризик [11]. Схожий погляд на дослідження схильності до ризику був у О. Деркача, В. Закикіна [3]. Вони розглядали схильність до ризику як особливість поведінки у ситуаціях, пов'язаних з ризиком. Д. Клебелсберг, Ю. Козелецький, Т. Савченко та інші розглядали схильність до ризику як особистісну якість у загальній структурі особистості [6].

Іншого підходу до вивчення схильності до ризику у своїх дослідженнях дотримувалися Є. Байт, Т. Корнилова, В. Кочетков, І. Скотнікова, Г. Солнцева [5; 9; 14]. Вони визначали рівень сприймання та особистісну оцінку ризику в небезпечній або стресовій ситуації. За думкою Є. Ільїна, схильність до ризику являється сталою, але вторинною характеристикою особистості [4]. Вона обумовлена наявністю у людини інших особистісних характеристик, які впливають на формування схильності до ризику. Ще один підхід до визначення схильності до ризику висував А. Альгін [1]. Він визначав схильність до ризику як поведінку людини у ситуаціях невизначеності, де людина повинна була неминуче зробити вибір, тобто йти на ризик у прийнятті рішень як діяти далі.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що схильність до ризику як здатність діяти в екстремальних умовах, носить інтегральний характер, тобто визначається сукупністю індивідуальних (професійних, психологічних і т.д.) якостей суб'єкта, а ступінь вираження і спрямованості схильності до ризику має індивідуальні розбіжності, тобто визначається, перш за все, індивідуально-психологічними характеристиками особистості фахівця.

Методи дослідження. В нашому дослідженні були використані наступні

методики: “Шкала схильності до ризику” О.Г. Шмельова – для визначення особистісного рівня схильності до ризику у майбутніх фахівців ДСНС. Методика “16-ФОО Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник” Р. Кетелла (Форма А) – для визначення індивідуально психологічних особливостей особистості. Зазначені методики, згідно Наказу МВС України від 31.08.2017, № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій», використовуються при професійно-психологічному відборі кандидатів на службу до лав ДСНС [16].

Результати і обговорення. В нашому дослідженні взяли участь 154 курсанти – випускники Національного університету цивільного захисту України, яких було розділено на групи згідно факультету навчання. Першу групу склали курсанти факультету оперативного рятувальних сил у кількості 35 чоловік. До другої групи увійшли курсанти факультету цивільного захисту у кількості 65 чоловік. У третю групу увійшли курсанти факультету пожежної безпеки у кількості 52 чоловік.

Для статистичної обробки отриманих результатів застосовано коефіцієнт кореляції r - Спірмена, t -критерій Стюдента для залежних вибірок, ϕ – кутове перетворення Фішера. Обробка даних проводилася у математично статистичному пакеті SPSS 16.0.

Вивчення особливостей виразності схильності до ризику у майбутніх фахівців-рятувальників показало, що у першій групі, середній показник схильності до ризику дорівнює 94,25%, а високі результати складають лише 5,71%. У другій групі середні результати схильності до ризику виявлено у 90,77%, а високі результати схильності до ризику у 9,23%. У третій групі середні показники шкали схильності до ризику склали 90,75%, високі показники 7,41%, низький результат виявлено у 1,85%. Розрахунок загального відсоткового відношення за критерієм ϕ - кутове перетворення Фішера, дозволив констатувати наступне: високі показники схильності до

Питання психології

ризиків склали 7,8%, низький показник 0,6%, середні показники схильності до ризику у 92,2% курсантів всіх факультетів.

У ході дослідження за допомогою методики “16-ФОО опитувальника” Р. Кетелла було отримано показники особистісних факторів, що утворюють індивідуальні особистісні профілі курсантів різних факультетів. За отриманими

показниками, які представлені в таблиці 1, статистично значущої різниці у виразності індивідуально психологічних характеристик в групах курсантів не виявлено. Можна припустити, що в даному випадку характеристика середньо групових індивідуально-психологічних профілів буде схожою.

Таблиця 1

Показники середньогрупового особистісного профілю випускників факультетів оперативного рятувальних сил, цивільного захисту та пожежної безпеки

Фактор	I гр. (M±m)	II гр. (M±m)	III гр. (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
A	6,53±0,41	6,35±0,28	6,84±0,36	0,72	0,87	0,84
B	4,64±0,27	4,22±0,36	4,54±0,24	0,87	0,71	0,86
C	6,65±0,36	6,67±0,34	6,85±0,21	0,22	0,21	0,22
E	5,87±0,34	5,95±0,31	5,84±0,36	0,35	0,36	0,36
F	5,42±0,35	4,86±0,32	4,73±0,38	1,35	1,21	0,71
G	5,51±0,36	5,17±0,28	5,94±0,36	0,81	0,73	0,75
H	7,37±0,34	6,64±0,26	7,29±0,31	1,32	0,25	0,97
I	5,79±0,32	6,26±0,37	5,18±0,34	1,21	0,65	1,34
L	5,25±0,27	5,46±0,27	5,15±0,33	0,74	0,74	0,87
M	4,94±0,35	4,97±0,28	5,62±0,25	0,45	1,23	1,24
N	4,57±0,29	5,27±0,33	4,23±0,26	1,15	0,54	1,35
O	5,01±0,26	5,78±0,36	5,34±0,34	0,87	0,66	0,65
Q1	6,64±0,35	6,15±0,26	6,87±0,36	0,89	0,65	0,82
Q2	4,76±0,34	4,84±0,36	4,95±0,27	0,74	0,85	0,64
Q3	7,05±0,36	7,01±0,34	7,35±0,36	0,22	0,34	0,23
Q4	4,45±0,35	5,16±0,28	4,46±0,27	1,34	0,62	1,36

Згідно балів, наведених в таблиці 1, можна сказати, що курсанти-випускники схильні до встановлення нових контактів, легкі в спілкуванні, критичні, стримані. У них переважає конкретне мислення, спостерігається здібність до навчання новому. Майбутні фахівці є емоційно стійкими, вони тверезо, та адекватно оцінюють ситуацію. При цьому в поведінці спостерігається імпульсивність, схильність до авантур, та соціальна свмилівість. Вони відповідальні, вірять в свої сили та реально оцінюють свої можливості. Згідно наведених даних, майбутні рятувальники відрізняються практичністю аналітичним поглядом, схильністю до експериментів. В дечому вони залежать від групової думки, можуть демонструвати сентиментальність. Також додамо, що випускники НУЦЗУ відкриті в міжособистісних контактах, активні, готові

до вступу у нові соціальні групи, розсудливі у виборі співрозмовників, схильні до екстраверсії, що дає насагу до самоактуалізації. Також вони врівноважені, стабільні, орієнтовані на успіх, раціональні практичні, спокійні, адекватні та врівноваженні в поведінці.

Наступним етапом нашого дослідження стало проведення кореляційного аналізу, метою якого стало визначення взаємозв'язку виразності схильності до ризику у майбутніх рятувальників з їх індивідуально психологічними характеристиками.

Зазначимо, що в першій групі курсантів факультету оперативного рятувальних сил у кореляції схильності до ризику зі шкалами “16-ФОО опитувальника” Р. Кетелла статистично значущих результатів не виявлено.

Питання психології

Визначення кореляції між показниками схильності до ризику та шкалами “16-ФОО опитувальника” Р. Кетелла у майбутніх фахівців, які навчалися за спеціальністю цивільний захист, вказує, що є зворотна кореляція між шкалою схильності до ризику

та фактором “Q4”, який визначає особистісний показник розслабленості або напруженості, ($r = -0,32^{**}$, при $p \leq 0,01$). Отриманий показник зворотної кореляції є низьким, але має високу статистичну значущість (таблиця 2).

Таблиця 2

Показники кореляцій методики «16-ФОО опитувальник» Р. Кетелла (Форма А) та «Шкали схильності до ризику» О.Г.Шмельова (II група)

Фактори методики 16-ФОО Р. Кетелла	Показник	R	p
Фактор Q4	0,0083	-0,32424**	$p \leq 0,01$

Визначення кореляції схильності до ризику між шкалам “16-ФОО опитувальника” у випробуваних третьої групи, які навчалися за спеціальністю пожежна безпека, показали, що є зворотна кореляція між шкалою схильності до ризику та фактором “Е” який визначає рівень підкорюваності та домінантності ($r = -0,26^*$ при $p \leq 0,05$). Отриманий показник кореляції вказує на те, що фахівці у яких виражена підкорюваність, менше схильні до ризику, ніж ті, в кого особистісна характеристика націлена на домінування.

За отриманим результатом за фактором “С” емоційної стабільності та рівнем схильності до ризику є позитивна кореляція,

що дорівнює $0,26^*$ при $p \leq 0,05$, особистісна характеристика емоційної стабільності впливає на контроль емоційного стану впевненості у собі та інші особливості, а також обумовлює виразність схильності до ризику.

Також відмічається, що фактор “G” позитивно корелює з показником схильності до ризику ($r = 0,27^*$ при $p \leq 0,05$), (див. табл.3). Зауважимо, що нормативність поведінки вказує на такі якості особистості, як наполегливість, відповідальність та надійність. Це, в свою чергу, впливає на тверезу оцінку ситуації та схильність ризикувати при виконанні своєї діяльності.

Таблиця 3

Показники кореляцій методики «16-ФОО опитувальник» Р. Кетелла (Форма А) та «Шкали схильності до ризику» О.Г.Шмельова (III група)

Фактори методики 16-ФОО Р. Кетелла	Показник	R	p
Фактор С	0,0011	0,259141*	$p \leq 0,05$
Фактор Е	0,0029	-0,26101*	$p \leq 0,05$
Фактор G	0,0014	0,269323*	$p \leq 0,05$

Проведення загального кореляційного аналізу між індивідуально-психологічними характеристиками курсантів всіх факультетів

та їх рівнем схильності до ризику дозволило отримати результати які представлені в таблиці 4

Таблиця 4

Показники кореляцій показників методики «16-ФОО опитувальник» Р. Кетелла (Форма А) та «Шкали схильності до ризику» О.Г.Шмельова у трьох групах досліджуваних

Фактори методики 16-ФОО Р. Кетелла	Показник	R	p
Фактор F	0,0642	-0,20345*	$p \leq 0,05$
Фактор Q2	0,0724	0,20371*	$p \leq 0,05$
Фактор Q4	0,0367	-0,17138*	$p \leq 0,05$

Згідно наведених даних фіксується взаємозв'язок між схильністю до ризику та наступними особистісними факторами: фактор "F" рівень стриманості – експресивності, ($r = -0,21^*$ при $p \leq 0,05$); фактор "Q2" ($r = 0,21^*$ при $p \leq 0,05$); фактор "Q4" ($r = -0,17^*$ при $p \leq 0,05$) вказує на зворотній зв'язок з показником розслабленості – напруженості.

Висновки: Таким чином, з представлених результатів можна зробити висновок, що у всіх групах досліджуваних основний рівень схильності до ризику представлений на середньому рівні. Визначено, що у курсантів 3 груп домінують показники таких індивідуально психологічних характеристик як відкритість в міжособистісних контактах, емоційна стійкість, адекватність оцінки ситуації, практичні, орієнтовані на успіх, що характерно для майбутніх фахівців ДСНС.

Визначення взаємозв'язку схильності до ризику та індивідуально-психологічних особливостей у групах майбутніх фахівців ДСНС показало наступні результати: за показниками кореляційного зв'язку в групі II курсантів визначено фактор "Q4" який виступає в зворотній зв'язок на рівні $p \leq 0,01$ із показником схильності до ризику $r = -0,32$; за показниками кореляційного зв'язку в III групі курсантів визначено фактор "C", який має зв'язок $r = 0,27$ зі шкалою схильності до ризику при $p \leq 0,05$. У факторі "E" простежується зворотній зв'язок при $p \leq 0,05$

із показником схильності до ризику $r = -0,26$; у факторі "G" простежується зв'язок $r = 0,27$ при $p \leq 0,05$ зі шкалою схильності до ризику. Також було виявлено статистично значущий зв'язок між особистісними характеристиками та схильністю до ризику: за фактором "F" рівень стриманості – експресивності, ($r = -0,21$ при $p \leq 0,05$); фактор "Q2" ($r = 0,21$ при $p \leq 0,05$) фактор "Q4" ($r = -0,17$ при $p \leq 0,05$).

Отже, ми можемо стверджувати, що за отриманими результатами у майбутніх фахівців факультету цивільного захисту простежується зворотній зв'язок шкали схильності до ризику з рівнем напруженості – розслабленості. У майбутніх фахівців, які склали третю групу виявлено зв'язок шкали схильності до ризику з фактором емоційної стабільності. При визначенні зв'язку схильності до ризику на загальній групі майбутніх фахівців отримано зв'язок з фактором конформізму та зворотній зв'язок фактором розслабленості та екстраверсію.

Виходячи з вищенаведеного ми можемо констатувати, що схильність до ризику є тією рисою, на яку в процесі професійно-психологічного відбору кандидата на службу до ДСНС, ми не маємо права не звертати уваги. Зазначене питання потребує подальшого вивчення, особливо в аспекті дослідження впливу схильності до ризику рятувальника на рівень ефективності його діяльності.

Список використаних джерел

1. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни. – М., 1989. – 188 с.
2. Богомолова С.Н. Индивидуальная восприимчивость к опасности // Психологические и эргономические вопросы безопасности деятельности: Тезисы докладов. – Таллин: Тарту, 1986. – С. 169 - 171.
3. Деркач А.А. Професионализм деятельности в особых и экстремальных условиях : (психолого-акмеологические основы) / Деркач А.А., Зазыкин В.Г. – М. : МААА, 1998. – 187 с.
4. Ильин Е.П. Психология риска. СПб., 2012 г. – 490 с.
5. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. Харьков: Издательство Института прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 632 с.
6. Козелецкий Ю. Психология теории решений Прогресс 1979 – 504 с.
7. Кондрацкий А. А. Диагностика отношения оператора к риску: Автореф. дис. канд. наук. Киев, 1987. – 133 с.
8. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений. – М., 2003. – 478 с.
9. Корнилова Т.В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений. //Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 99 – 109.

Питання психології

10. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навч. посіб. К. : Ніка-Центр, 2010. – 532 с.
11. Котик М.А. О понятии «защищенность от профессионально опасности» / М.А. Котик // Психологические и эргономические вопросы безопасности деятельности : / под ред. М.А. Котик. – Талин, 1986. – С. 24 – 28.
12. Кочетков В.В. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения / В.В. Кочетков, И.Г. Скотникова. – М. Наука, 1993. – 143 с.
13. Маничев С.А. Риск в трудовой деятельности человека / С.А.Маничев // Эргономика / под. ред.. А.А. Крылова, Г.В.Суходольский. – Л. : ЛГУ, 1988 – С. 140–148.
14. Солнцева Г. Н. Психологическое содержание понятия риск / Г. Н. Солнцева // Вестник МГУ. Серия 14. – 1999. – № 2. – С. 14–23.
15. Солнцева Г.Н. Актуальность проблемы оценки и управления рисками // Энергия. – 2001. – № 9. – С. 63–67.
16. Наказ МВС України від 31.08.2017, № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]: МВС України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. (дата звернення 10.09.2021)

Reference

1. Algin, A.P. (1989). Risk i ego rol v obshestvennojzhizni.[Risk and its role in public life]. Moscow, (in Russian).
2. Bogomolova, S.N. (1986). Indyvydualnaya vospriymchivosti k opasnosti [Individual susceptibility to danger] Psixologiyicheskiye i ergonomicheskiye voprosy bezopasnosti deyatel'nosti: Tezyisy dokladov. Tallin: Tartu, (in Russian).
3. Derkach, A.A., Zazykyin, V.G. (1998). Profesiynalizm deyatel'nosti v osobyh i ekstremal'nyh usloviyax [Professionalism of activity in special and extreme conditions]: (psixologo-akmeologiyicheskiye osnovy) Moscow : MAAA, (in Russian).
4. Ilin, E.P. (2012). Psihologiyariska [Psychology of the risk]. St. Petersburg (in Russian).
5. Kaneman, D., Slovyk P., Tversky A. (2005). Pryniatyie resheniy v neopredelennosti [Decision making in uncertainty]: Pravyly y predubezhdeniya. Kharkov: Yzdatel'stvo Yn'stututa prykladnoi psikhologiyi «Humanytarnyy Tsentr», (in Russian).
6. Kozeletskyi, Yu. (1979). Psikhologhiya teoriya resheniy [Psychology decision theory] Prohrrs. (in Russian).
7. Kondratskyi, A. A. (1987). Dyahnostyka otnosheniya operatora k ryzyku [Diagnosis of the operator's attitude to risk]: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv (In Ukrainian).
8. Korniyova, T. V. (2003). Psikhologhiya ryska y pryniatiya resheniy [Psychology of risk and decision making] Moscow. (in Russian).
9. Korniyova, T.V. (1994). Dyahnostyka «lychnostnykh faktorov» pryniatiya resheniy [Diagnosis of "personal factors" of decision making] Voprosy psikhologhiy, 6, 99–109. (in Russian).
10. Korolchuk, M.S., Krainiuk, V.M. (2010). Teoriia i praktyka profesiinoho psikhologichnogo vidboru [Theory and practice of professional psychological selection]: navch. posib. K. : Nika-Tsentr. (In Ukrainian).
11. Kotyky, M.A. (1986). O ponyatiyy «zashchyshchennost ot professyonalno opasnosti» [About the concept of "protection from occupational hazards"] Psikhologhiyeheskiye y erhonomiyeheskiye voprosy bezopasnosti deiatel'nosti Tallin, 24 – 28 (in Russian).
12. Kochetkov, V.V. Skotnykova, Y.H. (1993). Yndyvydualno-psikhologhiyeheskiye problemy pryniatiya resheniya [Individual psychological problems of decision-making]. Moscow. Nauka. (in Russian).
13. Manychev, S.A. (1988). Rysk v trudovoi deiatel'nosti cheloveka [Risk in a person's work activity] Yerhonomiyka pod. red.. A.A. Krilova, H.V.Sukhodolskiy. L. : LHU, 1, 140-148 (in Russian).
14. Solntseva, G. N. (1999). Psikhologiyeheskoe soderzhaniye ponyatiya rysk [Psychological content of the concept of risk] Vestny'k MGU, 2, 14-23. (in Russian).
15. Solntseva, H. N. (2001). Aktualnost problemy otsenki y upravleniya ryskami [Relevance of the problem of risk assessment and management] Enerhiya, 9, 63–67 (in Russian).
16. Nakaz MVS Ukrayini vid 31.08.2017, №747 «Pro zatverdzhennya Por yadku psihologichnogo zabezpechennya v Derzhavniysluzhbi Ukrayini z nadzvichaynihsituatsiy» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 31.08.2017, № 747 "On approval of the Procedure for psychological support in the Civil Defence of Ukraine for Emergencies"] MVS Ukrayini. Retreved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. (In Ukrainian).

Резюме

Онищенко Н. В. доктор психологических наук, профессор
Национальный университет гражданской защиты Украины
Платонов В. М. адъюнкт Национальный университет
гражданской защиты Украины

**ОСОБЕННОСТИ СКЛОННОСТИ К РИСКУ У БУДУЩИХ
СПЕЦИАЛИСТОВ ГСЧС УКРАИНЫ**

Деятельность специалиста ГСЧС Украины связана с риском для жизни и постоянными стрессовыми ситуациями. Чтобы эффективно выполнять служебные обязанности, спасателю в основном приходится идти на рискованные действия и принимать решения в условиях ограниченного времени. Определено, что склонность к риску носит интегральный характер, то есть включает в себя индивидуальные, профессиональные, психологические и другие характеристики личности. В исследовании выделена связь индивидуально-психологических особенностей личности и склонности к риску у будущих специалистов Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: риск; склонность к риску; личность специалиста; индивидуально-психологические особенности; личность спасателя; профессионально-психологический отбор.

Summary

Onishchenko N. V. Doctor of Psychological Sciences, Professor
National University of Civil Defenses of Ukraine
Platonov V. M. Postgraduate student National University
of Civil Defenses of Ukraine

**FEATURES OF RISK PROPENSITY IN THE FUTURE
SPECIALISTS OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE**

Introduction Risk-taking is one of the most important professional and psychological qualities of a lifeguard. In many studies, risk propensity has been considered multidimensional with the relationship of other personality characteristics. The conducted theoretical analysis allows us to assert that the predisposition to risk as the ability to act in extreme conditions, is integral in nature, that is, it is determined by the totality of individual professional, psychological qualities of the subject, and the degree of expression and orientation of the predisposition to risk has Individual Differences, that is, it is determined, first of all, by the individual psychological characteristics of the specialist's personality

Purpose We sought to investigate the relationship of individual psychological personal characteristics with risk propensity in future specialists of the state emergency service of Ukraine.

Methods The following methods are studied: "risk propensity scale" by O. G. Shmelev - to determine the personal level of risk propensity of future specialists of the state emergency service. The method "16PF Sixteen-factor personality questionnaire" by R. Catell (form a) - for determining individual psychological characteristics of the individual. These methods, according to the Order of the Ministry of internal affairs of Ukraine dated 31.08.2017, No. 747 "on approval of the procedure for psychological support in the state emergency service of Ukraine" are used in professional and psychological selection for service in the ranks of the State Emergency Service. The relationship between personal characteristics and risk propensity in future rescuers is explained

Originality The scientific novelty of the article is the development of ideas about the phenomenon of risk propensity as a professionally important quality of a rescue specialist, in particular, to study the features of its manifestation at different stages of professional development of a specialist, in particular, in future rescuers.

Conclusion Features of risk propensity are revealed through the features of individual psychological characteristics, which made it possible to identify a connection in a number of individual psychological characteristics of the individual that affect the level of risk propensity. This made it possible to outline the range of factors that determine the risk propensity of a lifeguard, although there is still a wide range of personal and professional characteristics that require further research.

Keywords: risk; propensity to risk; specialist's personality; individual psychological characteristics; rescuer's personality; professionally important qualities; professional psychological selection.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 26.09.21.

Романець З. О. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-5404-2471>

Бойко А. О. асистент, Національний університет
«Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-0543-4479>

ФАСИЛІТАЦІЙНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПСИХОГІГІЄНІЧНОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ТА ПРОФЕСІЙНО - РОЛЬОВИХ СТОСУНКІВ

У статті йдеться про феномени фасилітаційної взаємодії у міжособистісних стосунках психолого-педагогічного змісту – батьки-діти, викладач-студент, психотерапевт-клієнт, в результаті чого виникають можливості для підтримання системних характеристик психіки, пов'язаних із самоорганізацією, саморозвитком, саморегуляцією, а відтак – з формуванням і підтриманням саногенного потенціалу особистості, як кореляту психогігієнічності, що виявляється не тільки у стресостійкості особистості і здорових способах пристосування до реальності, але й у можливостях до ефективної пізнавальної, інтелектуальної діяльності, підвищенні рівня творчості, спонтанності, здатності до самореалізації, а у разі особистісних розладів – до коректування, певних деструктивних проявів особистості, підвищення рівня інтегрованості і функціональності психіки особистості загалом.

Ключові слова: стосунок батьки-діти; викладач-студент; психотерапевт-клієнт; фасилітаційна взаємодія; психогігієна; саногенний потенціал особистості; патогенний потенціал особистості; системні характеристики психіки; саморозвиток.

Вступ. Актуальність дослідження полягає в тому, що проблематика збереження психічного здоров'я посідає на сьогодні усе значніше місце у суспільстві. Виникає необхідність не тільки упереджувати, профілактувати виникнення психічних розладів у широкого загалу населення, але й сприяти зміцненню психічного здоров'я через фасилітаційний вплив (від англ. facilitate – полегшувати) та взаємодію індивідів у різного роду міжособистісних стосунках, враховуючи природні закономірності функціонування людської психіки як системи, однією з найважливіших серед яких є здатність до самоорганізації і саморозвитку, останній же стає можливим за особливого характеру міжособистісної взаємодії – фасилітаційної. Тому видається доцільним розглянути особливості і феномени фасилітації у міжособистісних батьківсько-дитячих стосунках та професійно-рольових стосунках: викладач-студент, психотерапевт-клієнт, стосунках як засобу підтримки і сприяння функціонуванню психіки суб'єктів

спілкування, завдяки підтриманню системних характеристик психіки, пов'язаних із здатністю до самоорганізації, саморозвитку, саморегуляції психіки як відкритої динамічної біологічної системи із зворотнім зв'язком.

Важливим є глибше зрозуміння особливостей явища педагогічної фасилітації, актуальність якого полягає у тому, що реформування сучасної освіти передбачає її гуманізацію, вибудовування стосунків партнерства між педагогами і студентами, а також забезпечення для тих, хто навчається, комфортних психологічних умов для творчого розвитку та сприяння розкриттю їх внутрішнього потенціалу.

Теоретичне підґрунтя. На теперішній момент, вивченням явища фасилітації займається численна кількість вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, дослідженнями особливостей впровадження фасилітаційної комунікації у вищій школі займалися такі дослідники, Е. Волошина, О. Галіцян, Е. Скібіцький, І. Скібіцька.

Авторське розуміння змісту термінів «фасилітація» та «фасилітаційні вміння» викладене у наукових працях А. Абдурашидова, О. Гнатишиної, Т. Гури, М. Казанжи, О. Козлової, С. Коломійченко, О. Майер, С. Ромашиної О. Шахматової.

Вітчизняним автором П.М. Лушиним розробляється поняття «екофасилітації», що передбачає розуміння і врахування глибинних процесів психіки людини, пов'язаних із нейробіологічними процесами головного мозку як органу психіки, що відбуваються під впливом факторів середовища, зокрема соціального, в якому важливу роль відіграє міжособистісне спілкування, в тому числі і навчально-виховного змісту.

Дотичним до феномену соціальної фасилітації є поняття материнської тонкочуттєвості, про яку йдеться у контексті теорії прив'язаності Дж.Боулбі, і сучасних вчених, таких, як К.Бріш, М.Мейн, П.Кріттенден, К.Бейм, Т.Моррісон та інші, що здійснюють творчі напрацювання теорії прив'язаності для опрацювання і корекції проблематики порушень прив'язаності у дорослих.

Напрацювання соціально-психологічної науки і практики, а також сучасні здобутки нейробіології, нейрофізіології, нейropsychології також слугують теоретичним підґрунтям для розуміння процесів і феноменів фасилітативної взаємодії у міжособистісних стосунках.

Щодо соціально-психологічних витоків фасилітаційності чи інгібіційності впливу інших людей на індивіда слід зазначити, що філогенетичний процес розвитку психіки людини як соціальної істоти призвів до явища соціабельності, феномену соціальної психіки[11,с.22], тобто здатності людської психіки піддаватися психологічному впливу інших людей. Такого роду властивість або такого роду феномен виник як і інші адаптаційні феномени, до прикладу, у генетиці, і пов'язані із необхідністю виживання у оточуючому середовищі. Для людини можливість вижити у довіллі із багатьма загрозливими для неї факторами

природи, полягала у об'єднанні людей у суспільство, в якому виробились властивості соціальної єдності, яку важливо було зберігати, якою необхідно було керувати, і, яку необхідно було відтворювати у кожному наступному поколінні. Відповідно до такого роду завдань виживання у властивостях психіки як інформаційної системи, відкритої біологічної динамічної системи із здатністю відображати світ на рівні свідомості, тобто на рівні абстрактних понять, що дозволяють узагальнювати досвід, фіксувати і ущільнювати інформацію про досвід, передавати його наступним поколінням, виникла, утворилась, набулась здатність до самосвідомості як частина психічного апарату для свідомої саморегуляції. Так людська психіка набула властивостей системи, що самоорганізовується, самопрограмується, а відтак, - саморозвивається [8].

Можна зазначити діалектичну єдність двох протилежних властивостей, яких набула людська психіка у своєму філогенетичному розвитку: з одного боку – залежність від інформаційно-психологічного впливу інших людей, а з іншого – здатність до психічної саморегуляції, тобто здатність свідомо, до певної міри, незалежно від зовнішнього впливу керувати реаліями власного внутрішнього світу: думками, емоціями, мотивами, відтак - власною доцільною активністю. Спеціальним психічним інструментарієм для здійснення саморегуляції є: рефлексія як інструмент відображення змісту власної психіки, а не тільки довілля; менталізація як здатність розуміти не тільки зовнішні поведінкові прояви інших людей, але й їх внутрішні психічні процеси – мотиви, потяги, джерела спонукань тощо; символізація власного досвіду як вищий психічний ментальний процес, який дозволяє «стиснути» власний досвід переживань до певного символу, образу, умовисновку тощо, надавши йому певного змісту і значення, «запакувавши» у нього інтегровану сукупність переживань, думок, відчуттів тощо, створивши власне інформаційну модель пережитого досвіду і

низки епізодів досвіду, вписуючи його у загальну картину світу, яка містить також і усвідомлення власного Я в його актуалізації і взаємодії з іншими людьми.

Логічним є висновок, що у взаємодії з іншими людьми психіка особистості водночас піддається їх впливу і здійснює саморегуляцію із підтриманням внутрішнього системного психічного процесу саморегуляції, самоорганізації і саморозвитку, що в інтегральному сенсі може бути означено як підтримання психологічного гомеостазу, Я-гомеостазу.

Нейробіологічним підґрунтям саморозвитку вважається притаманна нейронам здатність до пластичності, здатність утворювати нові міжнейронні зв'язки, нейронні мережі, у будь-якому віці, що корелює, згідно з О.Соловйовим [14] із глибинним, іманентно притаманним людській істоті прагненням до свободи, і у такого роду здатності нейронних мереж до постійної розбудови, є його вираженням, реалізацією. Доречно згадати про ментальну, духовну здатність людини уявляти, мріяти, проектувати реальність у своїй уяві, в думці, долаючи обмеження реальної дійсності, тілесні обмеження тощо.

В результаті формулюється висновок стосовно того, що залежність особистості від самого народження від впливу інших людей повинна бути використана для спонукання і налагоджування саморегуляторних програм психіки. як системи, тобто налагоджування, підтримання, сприяння її здатності до саморозвитку через самоорганізацію і самопрограмування.

Доречним є зазначити, що смислотворення як здатність психіки людини, тобто психіки, рівня свідомості, відбувається, у значній мірі, на аксіологічній основі, тобто здатності людської психіки створювати, передавати і засвоювати цінності, які постають як «скрижалі змістоутворення» [13], які відіграють роль саморегуляторних мотиваційно-поведінкових чинників у структурі особистості.

Сучасний цивілізаційний і культурний розвиток суспільства з його тенденцією і проголошеною метою гуманізації передбачає проникнення гуманістичних принципів у практично усі сфери людської практики. Цінності сприяння розвитку і саморозвитку особистості, її прагненню до самореалізації як глибинне притаманне прагненню до свободи, збігаються із феноменом фасилітації, що проникає в різні сфери соціальних взаємодій, а особливо, у сферу освіти як інституту соціалізації особистості. Звичайно ж у сім'ї як первинному і базовому інституту соціалізації особистості фасилітаційні принципи взаємодії з дітьми повинні стати підґрунтям батьківсько-дитячих стосунків у сім'ї.

Видається доречним зупинитись на поглядах П.В. Лушина, Б.Й.Цуканова, які відсилають до конкретизації і специфіки нейропроцесів із саккадичними ритмами руху очей під час перецептивних процесів, а також ритмами саморозбудови нейронних зв'язків і мереж, порушення яких відбувається при травматизації, інтенсивній стресогенності впливу на психіку людини [9].

З огляду на зазначене, феномени соціальної інгібіції та соціальної фасилітації набувають свого нейробіологічного, нейрофізіологічного змісту і підтвердження, що дозволяє глибше розуміти, організовувати, здійснювати фасилітаційну взаємодію між різними суб'єктами.

Суть питання зводиться до набуття знань щодо фасилітаційних методів, способів, прийомів, - здебільшого йдеться про комунікативно-інформаційні, вербальні, невербальні засоби взаємовпливу, формування навичок і їх застосування в різного роду міжособистісних взаємодіях – батьківсько-дитячих, партнерських, управлінських, педагогічних, психотерапевтичних та інших. У кожному типі соціально-психологічних взаємодій відбувається вплив на психіку кожного із суб'єктів, і він з необхідністю буде мати або фасилітаційний, тобто підтримуючий, стимулюючий психічну активність характер,

або інгібіційний, тобто пригнічуючий, знижуючий, блокуючий активність зміст більшого чи меншого ступеня інтенсивності на кожного із учасників взаємодії. І, оскільки психіка – це відкрита динамічна біологічна система із зворотнім зв'язком, кожна ситуація зустрічі із впливом, що надходить із довкілля, в першу чергу, - соціального, буде запускати відповідні процеси, механізми, програми психічного апарату особистості, спрямовані на втримування психічної цілісності, єдності, інтегрованості, тобто на втримування психологічного гомеостазу, як рівноваги із довкіллям, коли забезпечується водночас системна функціональність психіки особистості і системна єдність «Я-Інші».

Метою статті постає завдання проаналізувати можливості і перешкоди застосування методів, способів, прийомів фасилітації для забезпечення психогігієнічності міжособистісних стосунків, формування, підтримання, збереження психічного здоров'я суб'єктів взаємодії, з метою формування і підтримання саногенного потенціалу особистості, що виявляється не тільки в охороні і збереженні психічного здоров'я, а також у здатності до самореалізації, творчості, саморозвитку, саморегуляції тощо, водночас із високою стресостійкістю і здатністю до адаптації щодо різних життєвих обставин. Мета даної статті конкретизується в аналізі і описі феноменів фасилітації міжособистісних стосунків між учасниками соціально-психологічної взаємодії, коли один із них знаходиться у позиції суб'єкта впливу, а інший – об'єкта впливу. До такого роду стосунків відносяться стосунки: батьки - діти, викладач-студент, психотерапевт-клієнт тощо, а напрямком підвищення фасилітаційності яких буде набуття кожним із учасників взаємодії більшої суб'єктності, тобто підвищення їх активності, з врахуванням специфіки психічного статусу і психічних особливостей кожного із учасників взаємодії, точніше, у більшій мірі, йдеться про надання більшої суб'єктності саме залежному учаснику взаємодії – дитині, студенту, клієнту, завдяки набуттю більшої

комунікативної компетентності фасилітаційного змісту тим учасником взаємодії, хто має вищу за статусом роль, хто виконує більш керівну і відповідальну роль у стосунку.

Методи дослідження. Провідними методами дослідження є аналіз та синтез теоретичних концепцій, сучасних напрацювань практичної психології та психотерапії, наукових напрацювань щодо теорії прив'язаності, матеріалів супервізій із фактологічним, емпіричним матеріалом, вебінарів та презентацій сучасних провідних фахівців світового рівня із травматерапії, психодрамотерапії, теорії прив'язаності з метою поглибленого розгляду феноменів психіки, онтогенезу, міжособистісної взаємодії і впливу. Також методом дослідження є спостереження, герменевтичне тлумачення феноменологічних випадків, систематизація, узагальнення емпіричного досвіду, загальнонауковий аналіз з метою подальшого синтезу напрацювань різних науково – практичних напрямів психологічної науки, світоглядно-ціннісних філософських підходів тощо.

Результати і обговорення. Психогігієнічність стосунків пов'язана із завданням сприяння функціонуванню психіки учасників взаємодії у контексті виконання психікою певного виду діяльності, в якій як правило, або практично завжди присутнє завдання диференціації та інтеграції відображеного інформаційного змісту на основі когнітивно-емоційної взаємодії як внутрішнього психологічного інструментарію, сприяння процесам менталізації і символізації досвіду, загалом – інтелектуальній розумовій діяльності. Можна стверджувати, що одним із засобів психогігієнічності у міжособистісних стосунках є фасилітаційність як сукупність прийомів, способів сприяння, полегшення здорового, ефективного функціонування психіки обидвох чи більшої кількості суб'єктів соціально-психологічної взаємодії, суб'єктів комунікації.

Зміст і суть фасилітаційного впливу, а скоріше, - взаємовпливу суб'єктів соціально-

психологічної взаємодії може бути описана феноменологічно, на конкретних прикладах взаємодії батьки-діти, викладач-студент, психотерапевт-клієнт, керівник-підлеглий та інших.

У стосунках батьки-діти окреслення батьківських ролей є складним і вимагає багатомірного погляду на явище батьківства, тим більше непростим є окреслення змісту їх саме фасилітаційної ролі у впливі на розвиток дитини. Видається слушним обґрунтування фасилітаційної ролі батьків як протиставлення іншим батьківським ролям.

Головна батьківська роль полягає у забезпеченні всебічного розвитку дитини. Згідно з Декларацією прав дитини, йдеться про вільний розвиток усіх сторін особистості дитини – фізичний, психічний, духовний аспекти розвитку [15]. Принцип 2 Декларації:

«Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [15].

У даному контексті ставиться акцент на психічному здоров'ї дитини, хоча, звичайно, у психогієнічному контексті йдеться про гармонійний розвиток особистості дитини із формуванням у неї саногенного потенціалу, зміст якого полягає у формуванні стресостійкості, гармонійності, здатності до саморегуляції щодо збереження фізичного і психічного здоров'я. [6 с.62].

Можна було би розглядати батьківські ролі як керівників розвитку дитини. Однак управління як феномен суспільного, соціального розвитку має свої принципи, закономірності, методи тощо, хоча ґрунтується на спільних з педагогічною проблематикою навчання і виховання, біхевіористських принципах «заохочення» і «покарання» («батога» і «пряника»). Однак, як сказав А.Молодорич, директор тренінго-

консультаційного центру (ТКЦ) «SCRIPTUM» (м.Київ), бізнес-консультант, тренер із, особистісного зростання, психотерапевт, - «батьківська роль відрізняється від ролі керівника тим, що працівника можна звільнити, а стосунки з дитиною назавжди перервати неможливо!. адже стосунки суб'єктів управлінської діяльності є функціональними, тобто особистісні якості учасників взаємодій є підпорядкованими меті і завданню організації, а не розвитку кожного працівника, хоча розвиток фахівця, набуття ним більшої компетентності в організації постає як умова, засіб процвітання організації.

У сім'ї як організації, соціальному інституті, по суті, метою є розвиток і виховання дітей, підготовка їх до життя у суспільстві, надання їм можливості набути таких особистісних властивостей, характеристик, здатностей, щоб вони могли адаптуватися до життя у суспільстві, відповідати вимогам суспільства, реалізувати себе в ньому, - навчатися, працювати, побудувати сім'ю виростити своїх власних дітей тощо.

На жаль, у стосунках «батьки-діти» навіть у пересічних функціональних сім'ях стресогенність є неминуче присутньою, оскільки:

- батьки не мають достатньої тонко чутливості до потреб власних дітей [1.с.42-43.].

- існують об'єктивні/зовнішні причини (економічне та матеріальне становище сім'ї, їх соціальний статус, тощо), що позбавляють батьків можливостей бути належну кількість часу з дітьми.

- стосунки між батьками (конфлікти, недоброзичливість, психологічна залежність у подружжі, нездорова модель стосунків та недостатній рівень комунікативної компетентності)

- досвід дитинства кожного з батьків (особливості їх виховання, травматичний, стресовий досвід тощо).

- недостатність умінь та навичок у батьків щодо керування власними емоціями

станами, відреаговування на дитині власних переживань.

У фасилітаційному процесі сприяння розвитку дітей, батькам важливо навчити дитину та допомогти їй долати складні обставини, навчити ефективних коупінг-стратегій та навичок емоційної регуляції у станах фрустрації, у обставинах підвищеної стресогенності, несприятливих життєвих умовах і ситуаціях, різного роду несправедливості, жорстокості світу тощо.

Однак, незнання батьками природи психіки, закономірностей психічного розвитку, неволодіння психолого-педагогічними вміннями та навичками щодо фасилітаційної взаємодії з дітьми, яка сприяє їх розвитку, набуттю адаптаційних здатностей, формуванню саногенного потенціалу особистості, а також власні обмеження саморегуляції і адаптаційних стресостійких властивостей призводять до негативних наслідків у психічному розвитку дітей, що виявляється у їх агресивності, зниженні мотивації до навчання, схильності до аддиктивної поведінки, - йдеться про раннє узалежнення від алкоголю, наркотиків, комп'ютерних ігор, інтернету тощо.

Тому проблематика сприяння розвитку дитини через засвоєння адекватних психолого-педагогічних принципів, знань закономірностей розвитку і функціонування психіки, набуття навичок у застосування емпатійних, фасилітаційних прийомів, завдяки яким діти отримують необхідний їм вияв безумовної любові і прийняття [5], а не формальну систему заохочень і покарань, що застосовується у дресируванні тварин та й в управлінні людьми, де вимагається виконання чітко окреслених функціональних обов'язків.

Сучасний рівень розвитку організаційної культури також тяжіє до відмови або, принаймні, до зниження ваги управлінської системи заохочень і покарань в структурі управлінських методів роботи з персоналом організацій.

Осмилюється, окреслюється і формулюється завдання створення таких

батьківсько-дитячих стосунків і впливу в родині, які, при усвідомленні батьками значущості власного впливу на глибинні процеси становлення дитячої психіки, належним чином будували б фасилітаційні умови для становлення здорових системних характеристик психіки, що забезпечать набуття нею саногенного психічного потенціалу, а не тенденцій до патогенних проявів, пов'язаних із набуттям адиктивного [7] психопатичного чи навіть суїцидального потенціалів особистості.

Повертаючись до завдань педагогічної фасилітації, у викладанні будь-яких дисциплін студентам третього рівня вищої освіти видається доцільним застосування, свого роду, прикладного методичного підходу, який полягає у конкретизації структурування начального змісту дисципліни, що викладається аспіранту, під кутом їх актуальних ролей у даній соціальній ситуації їх становлення як особистостей і фахівців. Так, при розробленні навчальної програми дисциплін слід враховувати наступні ролі аспіранта спеціальності психологія:

1) науковця-дослідника, 2) викладача, 3) практичного психолога з елементами психотерапії як фахівця у своїй галузі, і зрештою, 4) як молодого людини із необхідністю розв'язання завдань соціальної ситуації особистісного розвитку, відповідно віковому етапу життя – йдеться про побудову власних міжособистісних стосунків, сім'ї, кар'єри тощо.

Згідно з думкою А.О. Зоткіна, для впровадження і засвоєння нових освітніх технологій педагогами, в тому числі і фасилітаційних необхідною є спеціальна підготовка і перепідготовка викладачів. Доля інновацій безпосередньо залежить від становлення суб'єктності педагога, оскільки «особа учителя і його світоглядні установки є безпосереднім змістом освіти» [4, с.4].

Слушним є навести деякі положення щодо умов забезпечення виконання такого роду викладацького завдання у контексті зростання педагогічної компетентності:

Питання психології

- осмислення складових, тобто системоутворюючих компонентів навчального процесу технологічного типу;

- осмислення, аналіз і усунення неефективних і непродуктивних прийомів роботи у своїй діяльності;

- використання у практичній роботі форм, методів і засобів інноваційних технологій;

- самоаналіз якості навчання, установка на подолання відсталих і рутинних прийомів роботи із студентською аудиторією;

- зміна ціннісних орієнтацій, усвідомлення і подолання стереотипів професійної діяльності[4,с.4-5.].

Згідно з В.С. Ледньовим, конкретизація завдань розвитку педагогічної фасилітації полягає у: формуванні вмінь та навичок міжособистісного спілкування, розробці індивідуального освітнього маршруту; здатності провокувати зміни у студентів через низку біфуркацій, підштовхуючи до біфуркації, створюючи для цього умови інтерактивної взаємодії, різноманітних зворотних зв'язків між суб'єктами навчання - взаємні опитування, діалог, співбесіду, групові форми спілкування і навчання; організація процесу навчання в діадах, групах вільного спілкування тощо. Загалом, йдеться про створення умов для формування осмисленого навчання і особистісного розвитку в цілому.

Реалізація поставленої мети здійснюється крізь призму практичного досвіду щодо побудови професійно-рольових стосунків «викладач-студент» у часі занять із двома категоріями суб'єктів – студентами першого курсу у процесі вивчення дисципліни «Соціальна психологія» та аспірантами, під час вивчення дисципліни «Фасилітація та ненасильницькі методи взаємодії», а також стосунків психотерапевт-клієнт, які аналізувались як практичне втілення аспірантом фасилітаційних навичок практичного психолога у процесі психотерапевтичної взаємодії з клієнтом.

Так, з досвіду проведення практичних занять з дисципліни «Соціальна психологія» для студентів 1-го курсу в умовах онлайн

навчання було застосовано наступні інтерактивні методи:

- привітання кожного студента з усіма, що полегшувало студентам налаштування на спільну роботу, створювало відчуття єдності, причетності, знімало відчуженість, почуття відірваності і самотності, а також нехоті до навчання за онлайн умов. Імовірно, на нейрофізіологічному рівні відбувалось підвищення окситоцину, серотоніну, дофаміну, - гормонів, що активізують психічну і мозкову діяльність людини.

- після міні-викладу теоретичного матеріалу, необхідного для виконання практичних завдань студентів спонукали до зворотного зв'язку, в якому з'ясувався індивідуально-психологічний відгук кожного студента в сенсі пригадування матеріалу та суб'єктивного емоційно-мотиваційного ставлення до матеріалу, тобто здійснювалось сприяння інтегральному, цілісному сприйняттю матеріалу, тим самим здійснювалось сприяння інтегративній роботі психіки, де поєднувались когнітивна, емоційна та мотиваційно-регуляторна сфери психіки студентів. В їх відгуках було свідчення щодо підвищення мотивації, активності, готовності до роботи на занятті.

- для виконання практичного завдання, студенти об'єднувались в групи по 3-4 людей, яким необхідно було поділитись знаннями теоретичного матеріалу, а також виконати творче завдання, із необхідністю звертання до власного досвіду, спостережень, обміну думками, проектування і формулювання результату їхньої спільної роботи, що стимулювало розумову активність, творче самовираження студентів, сприяючи їх суб'єктивному відчуттю свободи, спонтанності, творчості, задоволеності співпрацею і собою.

- презентація результатів спільно виконаного завдання кожною групою студентів, що структурувало, узагальнювало їх розумову інтелектуальну діяльність, підкріплену позитивним емоційним фоном, оскільки кожен із учасників групи мав можливість вільно висловити свої міркування, припущення, переконання тощо,

Питання психології

завдяки чому у студентів формувались і закріплювались знання з певної теми навчальної дисципліни. як структуровані когнітивні утворення, оскільки в кінці і у процесі презентації викладачем задавались уточнюючі, з'ясовуючі питання, давались наукові коментарі, відбувались міні дискусії як ще один рівень зворотного зв'язку.

- Інтерактивність заняття, активний обмін інформацією між студентами, с також між студентами та викладачем створювали загальну атмосферу активності мислення як для студентів, так і для викладача, сприяючи формуванню і закріпленню знань, а також створенню мотивації до пізнання, розумування та пошуку нових знань.

Емоційний відгук студентів на такого роду заняття став спонуканням до написання ними тез на студентську конференцію, в яких студенти виклали свої рефлексії та осмислення такого роду практичних занять, їх ефективності та фасилітаційного спрямування.

Ще один приклад застосування педагогічної фасилітації та його результатів при проведенні занять з аспірантами з навчальної дисципліни «Фасилітація та ненасильницькі методи взаємодії» свідчить про феномени синергії, спільної стимуляції думки як студента і викладача, коли у процесі нашої взаємодії народжувалось нове знання, бачення, поглиблене розуміння завдань навчально-професійної діяльності аспіранта.

Постає свого роду подвійне завдання при викладанні дисципліни «Фасилітація та ненасильницькі методи взаємодії» - побудувати її програму, згідно з зазначеною метою викладення матеріалу дисципліни аспірантам у прикладному аспекті щодо його ролей як слухача, а також безпосередньо застосувати фасилітаційний метод роботи викладача і аспірантів при вивченні зазначеної дисципліни.

На практиці було зосереджено увагу на актуальних зацікавленнях аспіранта у контексті його особистісних та професійних інтересів, тому розглядались, зокрема, тематика професійної роботи аспіранта з

клієнтами як реалізації його фахової ролі практичного психолога. Тому лекційний матеріал ґрунтувався на напрацюваннях із практичної сфери роботи з клієнтами фахівців світового рівня, зокрема, на роботах Отто Кернберга, К. Бейма, П. Кріттенден, сучасних напрацюваннях Американської асоціації психологів із формування навичок психологічного відновлення тощо .

У часі практичних заняття відбувався інтерактивний процес фасилітаційного спрямування, що сприяв процесам саморозвитку аспіранта, а також викладача, оскільки феноменом фасилітації у професійній комунікації є розвиток обох учасників процесу. Так, К. Роджерс говорить про те, що клієнт у роботі з психотерапевтом може просунутись так далеко, наскільки просунутим є сам психотерапевт.

Доречним є поділитися конкретикою змістових здобутків інтерактивного фасилітаційного процесу викладач-аспірант щодо опрацювання тематики ефективної емпатійної фасилітаційної роботи з клієнтом, побудови з ним довірливих психотерапевтичних стосунків з метою корекції його дезадаптивних поведінково-комунікативних проявів.

Як органічне продовження інтерактивної взаємодії фасилітаційного характеру викладач-аспірант, уявляється доцільним навести опис процесу і результату психотерапевтичної роботи з клієнтом, де аспірант виступав в ролі практичного психолога, оскільки з наведеного прикладу можна побачити труднощі психотерапевтичної роботи з клієнтом із нарцисичним розладом особистості, які вдалось подолати, завдяки фасилітаційним методам роботи з клієнтом, спрямованим на сприяння інтеграційним процесам його психіки.

Йдеться про роботу із нарцисичним розладом у клієнта, за класифікацією Н. Мак-Вільямс[3,10 с.219] або помірно інтегрованим, згідно з класифікацією ОПД-2, розробленою сучасними фахівцями в галузі психічного здоров'я - психологами,

психіатрами, психотерапевтами, медиками та іншими фахівцями[12].

Не вдаючись у опис проблематики нарцисичного розладу особистості, для ілюстрації фасилітативної сторони взаємодії психолога з клієнтом доцільно зупинитись на роботі з одним із захистів нарцисичного клієнта - проєктивній ідентифікації, що є одним із найважливіших особистісно-професійних випробувань для психолога, оскільки на нього проєктуються і йому приписуються витіснені негативні потяги, мотиви, властивості, бажання клієнта, і специфікою такого роду актів проєктивної ідентифікації є те, що партнеру по спілкуванню, в тому числі, і психологу, важко протистояти такого роду впливу і не ідентифікуватись із негативними проєкціями клієнта на себе. Від психолога вимагається висока професійна майстерність, толерантність, стресостійкість, володіння навичками психічної саморегуляції, провадження професійної психотерапевтичної діяльності з клієнтом, яка буде сприяти його психокорекції, а не деструктивним взаємодіям і відреагуванням негативних переживань один на одного.

Уявляється доцільним навести кроки, які були здійснені психологом у роботі із захистом клієнта «проєктивна ідентифікація»:

- Нормалізація і легалізація захисту клієнта, що за своєю суттю є актом прийняття і емпатійності, і, яка має фасилітаційний вплив на особистість клієнта. Зверненням до клієнта є фрази, які дозволяють клієнтові толерувати конфронтацію із своїм захистом «проєктивна ідентифікація». Отже, психолог говорить: «Це нормально. Так буває, що інколи ми є нечутливими до інших, маніпулюємо іншими, захищаємось заради збереження власного комфорту тощо», що спрямована на прийняття та інтеграцію особистості клієнта.

- Визнання права на потребу в любові, потребу у визнанні іншими, виконання іншими бажань і волі клієнта, а також визнання реальності болючих нестерпних переживань в разі фрустрації такого роду

потреб. Фразами психолога можуть бути наступні: «Коли тобі не дають співчуття і підтримки, це може бути дуже боляче, і я поділяю твої переживання, я їх розумію і приймаю, вони є, і від них не так просто позбутись».

- «Нормалізація», «легалізація» зневіри в тому, що інші можуть і здатні любити, підтримувати, захищати як це відбувається у особистостей з нарцисичним розладом. Слова психолога, звернені до клієнта: «Дитина або підліток можуть більше ніколи не чекати співчуття і зневірися в тому, що хтось може щиро хотіти його проявити», які спрямовані на підвищення толерантності клієнта щодо власної нездатності створювати близькі довірливі, емоційно насичені стосунки. Психолог доносить до клієнта інформацію про такого роду феномен, який стається з психікою за умов масивної нестачі, дефіциту безпеки, захисту від споріднених осіб у близьких стосунках. Відомо, що надлишкова опіка, підтримка і захоплення також можуть призводити до нарцисичних порушень особистості, оскільки позбавляють дитину, підлітка досвіду витримувати ситуації байдужого або негативного ставлення інших людей, що також трапляється у життєвих ситуаціях і обставинах.

Таким чином, у процесі психотерапевтичного спілкування з клієнтом підкреслюється, що в житті трапляється різне у стосунках з різними людьми, моменти, коли ми проявляємо «поганість», а також бувають ситуації, коли погано поведуться з нами, але усі такі моменти ми можемо, здатні переживати і витримувати, зберігаючи свою цілісність, інтегрованість, функціональність без застосування захистів, маніпуляцій та патологічних проявів стосовно себе та інших людей.

У даному конкретному випадку психологу у взаємодії з клієнтом, коли він застосував неусвідомлене маніпулювання психологом через психологічний захист «проєктивна ідентифікація» вдалось втриматись у своїй позиції і на власному прикладі показати, як важливо залучити

Питання психології

рефлексування, усвідомлення власних емоцій, вміння вчасно переключитися з них на переживання іншої людини, - партнера по спілкуванню -, залишатись у зв'язку з ним, з'ясовуючи і проговорюючи свої та партнера переживання, що дасть можливість залишитись у зв'язку і продовжити взаємодію, зберегти контакт, поглибити взаєморозуміння, а відтак, зберегти стосунок.

Слід зазначити, що такого роду можливості взаємодії психолога з клієнтом виникли і реалізувались в результаті обговорення нарцисичної проблематики у взаємодії викладач-аспірант, коли на фоні їх фасилітаційного стосунку зародились ідеї глибшого розуміння і кроки практичної корекції особистісної проблематики нарцисичного клієнта. Іншими словами, фасилітаційність стосунку викладач-аспірант сприяла створенню фасилітаційного стосунку психолог-клієнт.

Висновки. У фасилітаційних взаємодіях викладач-студент виникали феномени позитивного суб'єктивного почуття комфорту, розкнутості, творчої активності, розширення свідомості загалом із продукуванням нових думок, поглядів, формуванням і засвоєнням нових знань тощо у обох учасників комунікативної взаємодії, -

і у студентів, і у викладача. Фасилітаційна взаємодія аспіранта як фахівця-психолога із клієнтом, була реалізована, завдяки глибоко емпатійному проникненню у внутрішній світ клієнта із нарцисичним розладом і ефективній професійно грамотній роботі. Подальшою перспективою досліджень постає завдання поширення досвіду фасилітаційної взаємодії для різних типів міжособистісних стосунків, розроблення програм і методичного забезпечення для цілеспрямованого організованого навчання методам, способам, прийомам фасилітації як засобу дотримання психогігієнічності різного роду міжособистісних стосунків. Описані особливості взаємодії викладача із аспірантами можуть слугувати для подальшого використання такого роду досвіду у проектуванні навчальних курсів із застосуванням психолого-педагогічної фасилітації, що сприятиме розвитку наукового мислення, професійних компетентностей фахівців третього рівня вищої освіти, а також сприятиме розвитку їх особистісних якостей, пов'язаних із здатністю до саморозвитку, творчого самовираження, самореалізації, життєтворчості загалом.

Список використаних джерел

- 1.Бріш К.Г.Розлади прив'язаності від теорії до терапії/ Посібник. . – Львів:2012. –314 с.
- 2.Бройнинг Л. Гормоны счастья.Как приучить мозг вырабатывать серотонин, дофамин, эндорфин и окситоцин [The hormones of happiness. How to train brains to produce serotonin, dopamine, endorphins and oxytocin]. – Кишинев,ООО «BBDO», 232 (in Russian).
- 3.Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии. – М.: Независимая фирма "Класс", 2000. – 464с.
- 4.Кирыкова А.В, Каргапольцева Н.А., Ольхова Т.А., Комарова И.В. Технология фасилитации в компетентностно-ориентированном образовании: учебно-методическое пособие / А.В. Кирыкова, Н.А. Каргапольцева, Т.А. Ольхова, И.В. Комарова; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург: ОГУ, 2011. – 103 с.
- 5.Кон А. Любви без умов. Від нагород і покарань до турботи й порозуміння / Алфі Кон; пер.з англ. В.Колодій – Х.:Віват, 2021. – 320 с.
- 6.Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2004. — 464 с.
- 7.Лещинська О.А. Феноменологія психологічної залежності в деструктивних культах релігійного типу: монографія/О.А.Лещинська – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. – 216 с.
- 8.Либин А.В. Дифференциальная психология на пересечении европейских, российских и американских традиций М.:Смысл, 1999–532 с.

Питання психології

9. Лушин П. В. Екологічна допомога особистості в перехідний період: екофасилітація [Текст] : Монографія / Лушин П. В. - Київ, 2013. – 296 с. – (Серія «Жива книга»; Т.2). 6 10. Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика / Пер. с англ. – : Класс, 1998. – 438 с.
11. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-е – К.: Центр учбової літератури 2008 – 688 с..
12. Операционализиованная Психодинамическая Диагностика (ОПД)-2. Руководство по диагностике и планированию терапии. Перевод: М.А. Гончаров, И.О. Кириллов, П.А. Фролов "Академический Проект" 2015 - 464 с.
13. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. М.: СФЕРА, 2002 г. 510 с.
14. Соловйов О.В. Від фізичного детермінізму до «з-середини-себе-причинності»: свобода вибору як атрибут переробки інформації в нейронних мережах мозку. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Феномен свободи у контексті цивілізаційних викликів століття». Львів. 23-24.05.2019. С.287-299.
15. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

References

1. Brish K.H. (2012) Rozlady pryv'язanosti vid teorii do terapii. [Attachment disorders from theory to therapy] / Posibnyk. – Lviv, 314 (in Ukrainian).
2. Broining L. (2016) Hormony schast'ia. Kak priuchit mozg vyrabatyvat serotonin, dofamin, endorfin i oksitotsin. [The hormones of happiness. How to train brains to produce serotonin, dopamine, endorphins and oxytocin]. – Kishinev, ООО «BBDO», 232 (in Russian).
3. Kernberg O. Tyazhelye lichnostnye rasstroystva: strategii psihoterapii. – M.: Nezavisimaya firma "Klass", 2000. – 464 s.
4. Kiryakova A.V., Kargapol'tseva N.A., Olhovaya T.A., Komarova I.V. Tehnologiya fasilitatsii v kompetentnostno-orientirovannom obrazovanii: uchebno-metodicheskoe posobie / A.V. Kiryakova, N.A. Kargapol'tseva, T.A. Olhovaya, I.V. Komarova; Orenburgskiy gos. un-t. – Orenburg: OGU, 2011. – 103 s.
5. Kon A. Liubov bez umov. Vid nahorod i pokaran do turboty y porozuminnia / Alfi Kon; per.z anhl. V. Kolodii – Kh.: Vivat, 2021. – 320 s.
6. Kulikov L.V. (2004) Psikhohihiiena lichnosti. Voprosy psikhologichieskoi ustoichivosti i psikhoprofilaktiki: uchebnoie posobie. [Psychohygiene of the individual. Questions of psychological stability and psychoprophylaxis: A textbook]. — SPb.: Piter, 464 (in Russian).
7. Leshchynska O. A. (2019) Fenomenolohiia psyholohichnoii zalezhnosti v destruktivnykh kultakh relihiinoho typu: monohrafiia. [Phenomenology of psychological dependence in destructive cults of religious type: monograph] – Ivano-Frankivsk: Symphonia forte, 216 (in Ukrainian).
8. Lybyn A.V. Dyfferentsyalnaia psikhologhiia na peresecheny evropeiskikh, rossyiskikh y amerykanskykh tradytsii M.: Smysl, 1999–532 s.
9. Lushyn P. V. Ekologichna dopomoha osobystosti v perekhidnyi period: ekofasylitatsiia [Текст] : Monohrafiia / Lushyn P. V. - Kyiv, 2013. – 296 s. – (Serii «Zhyva knyha»; T.2).
10. Mak-Williams (1998) H. Psikhоanaliticheskаia diagnostika [Psychoanalytic diagnosis] – Klass, 438 (in Russian).
11. Moskalenko V.V. Sotsialna psikhologhiia. Pidruchnyk. Vydannia 2-e – K.: Tsentr uchbovoi literaturyiu 2008 – 688 s..
12. Operatsyonalizyrovannаia Psikhodynamicheskаia Dyahnostyka (OPD)-2. Rukovodstvo po dyahnostyke y planyrovaniyu terapiy. Perevod: M.A. Honcharov, Y.O. Kyryllov, P.A. Frolov "Akademycheskyi Proekt" 2015 - 464 s.
13. Osipova A.A. Obschaya psihokorreksiya. Uchebnoe posobie. M.: SFERA, 2002 g. 510 s.
14. Soloviov O.V. Vid fizychnoho determinizmu do «z-seredyny-sebe-prychynnosti»: svoboda vyboru yak atrybut pererobky informatsii v neironnykh merezhakh mozku. Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Fenomen svobody u konteksti tsyvilizatsiinykh vyklykiv stolittia». Lviv. 23-24.05.2019. S.287-299.
15. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

Резюме

Романець З. А. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»

Бойко А. А. асистент Національний університет
«Львівська політехніка»

**ФАСИЛИТАЦИОННОСТЬ КАК СРЕДСТВО ПСИХОГИГИЕНИЧНОСТИ
МЕЖЛИЧНОСТНЫХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО-РОЛЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ**

В статье говорится о феноменах фасилитационного взаимодействия в межличностных отношениях психолого-педагогического смысла - родители-дети, преподаватель-студент, психотерапевт-клиент, в результате чего возникают возможности для поддержания системных характеристик психики, связанных с самоорганизацией, саморазвитием, саморегуляцией, а значит - с формированием и поддержанием саногенного потенциала личности, как коррелята психогигиеничности, что проявляется не только в стрессостойкости личности и здоровых способах приспособления к реальности, но и в возможностях к эффективной познавательной, интеллектуальной деятельности, повышению уровня творчества, спонтанности, способности к самореализации, а при личностных расстройствах - к корректированию, определенных деструктивных проявлений личности, повышению уровня интегрированности и функциональности психики личности в целом.

Ключевые слова: отношение родители-дети; преподаватель-студент; психотерапевт-клиент; фасилитационное взаимодействие; психогигиена; саногенный потенциал личности; патогенный потенциал личности; системные характеристики психики; самоорганизация.

Summary

Romanets Z. O. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Lviv Polytechnic National University

Boyko A. O. assistant Lviv Polytechnic National University

**THE FACILITATION AS MEANS OF THE MENTAL HYGIENE OF INTERPERSONAL AND
PROFESSIONAL-ROLE RELATIONSHIPS**

Introduction. The relevance of the study consists in the issue of maintaining mental health, which occupies an increasingly important place in the context of the humanization of society nowadays. There is a necessity not only to prevent the occurrence of mental disorders in the general population but also to promote mental health through the facilitation and interaction of individuals in various interpersonal relationships. Considering the natural laws of the human psyche as a system with the abilities of self-organization and self-development, facilitation becomes possible due to the special nature of interpersonal interaction. Therefore, it is appropriate to consider the features and phenomena of facilitation in interpersonal parent-child relationships and professional-role relationships: teacher-student, psychotherapist-client, the relationships as means of supporting and promoting the functioning of the communicator psyche, maintaining its systemic characteristics as an open dynamic biological system with a feedback feature.

Purpose of the article is to analyze the possibilities and obstacles of using methods and techniques of facilitation to ensure the mental hygiene of interpersonal relationships; to present facilitation as the ability to form, maintain, preserve the mental health of communication subjects; to consider facilitation as means to form sanogenic potential of personality, which is manifested not only in the protection and preservation of mental health but also in the ability to self-realization, creativity, self-development, self-regulation, etc., as well as in high-stress resistance and the ability to adapt to different life circumstances.

It is about interpersonal relations between participants of social and psychological interaction where one of them is the subject of influence, and the other is the object of influence: parent-child, teacher-student, psychotherapist-client, etc.

Methods. Leading research methods are analysis and synthesis of theoretical concepts, modern developments in practical psychology and psychotherapy, scientific developments on the phenomenon of facilitation in interpersonal relationships, including pedagogical facilitation, materials of supervisions with factual, empirical materials, webinars, and presentations of modern leading experts in the theory of object relationships, trauma therapy, psychodrama therapy, for in-depth consideration of psyche phenomena, its systemic properties, and characteristics of the functioning laws, ontogenesis, interpersonal interaction, and influence.

Originality. *The scientific originality and practical significance of the study lie in the fact that interpersonal relationships are considered from the angle of their facilitation, focusing on maintaining and forming a healthy functioning of the individual's psyche with emphasis on its natural systemic qualities associated with self-programming, self-organization, self-development. It demonstrates the high responsibility of participants of interpersonal interactions, such as parent-child, teacher-student, psychotherapist-client relationships because of impact on the mental activity of the subject's personality, which leads to distortions in self-adjusting, self-regulatory mechanisms of the psyche in case of wrong, stressful, nonhygienic influence.*

In case of insufficient subtle sensitivity of the mother in the mother-child relationships, when there is a high level of the child's needs frustration and a lot of stressful situations, the mental tools of the psyche, which include correlation and interactions between cognitive-emotional, motivational-regulatory processes, reflection, mentalization, the symbolization of experience, the image of itself and other people, could be distorted. It leads to the distortion of self-other relationships, as in the case of narcissistic personality disorders, the interpretation and understanding of which is presented from the angle of the problem of attachment and protective mechanisms violation, developmental traumas.

The article presents an understanding of the theoretical justifications for the facilitation of interpersonal relationships, neurobiological, neurophysiological correlates with the phenomena of facilitation and inhibition in interpersonal relationships. The practical results of the facilitation application are described through the interaction of the teacher with students during classes and the interaction of psychotherapists and clients during consultations.

Conclusion prospects for further research. *In the facilitation interactions of teacher-student were phenomena of positive subjective feeling of comfort, freedom, creative activity, expansion of consciousness in general with the production of new thoughts, views, formation and assimilation of new knowledge, etc. in both participants of communicative interaction – students and teacher. The facilitation interaction of the Ph.D. student as a specialist-psychologist with the client was realized due to deep empathic penetration into the inner world of the client with narcissistic disorder and effective professional work. A further perspective of research is the task of disseminating the experience of facilitation interaction for different types of interpersonal relationships, developing programs and methodological support for purposefully organized training in methods and techniques of facilitation as a means of maintaining the hygienic nature of various interpersonal relationships.*

Key words: *parent-child relationships, teacher-student relationships, psychotherapist-client relationships, facilitation interaction, mental hygiene, sanogenic potential of personality, the psychological potential of personality, system characteristics of the psyche, resilience of personality, psychological homeostasis of personality, psychohomeostatic characteristics of the psyche*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 16.10.21.

Романишин А. М. кандидат педагогічних наук,
доцент, Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0003-3115-5999>

Неурова А. Б. кандидат психологічних наук,
доцент Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0002-1220-8613>

ДІАГНОСТУВАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІСЛЯ УЧАСТІ В ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

У статті розкриваються закономірності прояву психіки і поведінки воїнів в бою. Досліджено поняття ПТСР та основні принципи та критерії його діагностики. Представлений Алгоритм діагностування ПТСР у військовослужбовців після участі в ООС та визначені шляхи досягнення ефективності якісної діагностики у учасників бойових дій наявність психічних проблем. Наведений матеріал сприятиме розумінню проблем у сфері психічного здоров'я тих військовослужбовців, які на своєму життєвому шляху опинилися у важких стресових умовах.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад; особовий склад; військовослужбовці; алгоритм; діагностика.

Вступ. У зв'язку з тим, що на даний час, у ЗС України немає керівного документу у якому б був чітко прописаний алгоритм діагностування ПТСР у військовослужбовців після участі в Операції об'єднаних сил (далі – ООС) саме із врахуванням пролонгованості у часі проявів ПТСР. Проблему посттравматичного стресового розладу на сьогоднішній день актуалізувала війна в Україні. Він розвивається в осіб, які пережили травмуючі події, найчастіше в бойових умовах та накладає істотний відбиток на психіку військовослужбовця так як в бойових умовах вони підпадають під вплив потужних психотравмуючих факторів, що призводять до вкорочення життєвої перспективи, постійну активізацію бойового стресу.

Наказ ГШ ЗС України від 27.12.2018 року №462 «Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців ЗС України» визначає порядок організації та проведення психологічної декомпресії військовослужбовців після повернення із зони проведення Операції об'єднаних сил. Згідно цієї Інструкції на проведення психологічної декомпресії відводиться три доби. Інструкція визначає основні елементи психологічної

декомпресії, серед яких є й психологічне діагностування (скринінг) [1].

На нашу думку, за такий короткий термін, що пройшов після закінчення впливу психотравмуючих чинників бойових дій, дуже складно виявити ознаки ПТСР. У зв'язку з цим, ми пропонуємо свій «Алгоритм діагностування посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців після участі в ООС» (далі – Алгоритм), згідно якого процес діагностики ПТСР триває від двох до трьох місяців, що, на нашу думку, буде сприяти кращому виявленню у військовослужбовців ознак розладу психіки та поведінки.

Теоретичне підґрунтя. Проблеми особистості на війні, профілактики розвитку та діагностики ПТСР вивчали фахівці з військової психології та педагогіки, такі як: Агаєв Н.А., Блінов О.А., Ковальчук О.М., Кокун О.М., Крайнюк В.М., Неурова А.Б., Осьодло В.І., Остапчук В.В., Пішко І.О., Романишин А.М., Титаренко Т.М., Ткаченко В.В., Циганенко Л.В. та ін.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що на даний час у наукових дослідженнях не знайшла достатньо повного відображення проблема покращення процесу діагностування посттравматичних стресових розладів особового складу після участі в

Операції об'єднаних сил, із врахуванням часової динаміки його розвитку.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань дослідження ми використали аналіз науково-педагогічних джерел, порівняння, узагальнення, систематизацію, опитування, статистичні методи якісної та кількісної обробки отриманих даних.

Результати і обговорення. Успіх в бою залежить від сукупного впливу на особовий склад об'єктивних умов та суб'єктивних чинників бойової обстановки. До числа таких чинників відносяться фізичний стан та психологічна втома особового складу. Так, наприклад, після двох діб інтенсивних бойових дій у особового складу значно знижуються: фізична працездатність – на 28%, статична витривалість м'язів – на 51%, слухова чутливість – на 32%, ефективність враження об'єктів противника (попадання в ціль) – на 40%. Після бойових дій 40-80% військовослужбовців потребують психофізіологічної корекції (відпочинку) [2]. Інтенсивність такого впливу може бути настільки значною, що наслідком можуть стати не тільки негативні психічні стани, гострий стресовий розлад, але й ПТСР.

Незважаючи на те, що ПТСР є більшою мірою проблемою медичного характеру, тим не менш, фахівці з МПЗ все частіше у своїй практичній діяльності мають справу з військовослужбовцями, у яких проявляються ознаки ПТСР, або вони потребують більш глибокого психологічного вивчення. І на перший план тут виходить проблема ранньої діагностики ПТСР особового складу після участі в Операції об'єднаних сил.

Як відомо, ПТСР – це комплексний розлад, який передбачає порушення в основних чотирьох сферах психотравмованої особистості: фізіологічній, емоційній, інтелектуальній і поведінковій. На психічний стан людини найбільш важкий вплив справляють посттравматичні події, викликані умисними діями людей [3].

У наш час наявність значної кількості військовослужбовців з симптомами ПТСР в Україні спонукає до диференційної діагностики ПТСР. Така необхідність виникає і через наявність впливу цих розладів на

соціальні процеси і працездатність; великої кількості матеріалів і досліджень, що не систематизовані і не узгоджені між собою, а подекуди й викликають протиріччя у визначенні алгоритму діагностики.

Як відомо, ПТСР проявляється не одразу після психотравмуючої події. Це відстрочена або затяжна реакція психіки людини на кризову подію чи ситуацію загрозливого, або катастрофічного характеру [3].

Як ми вже вказували, згідно наказу ГШ ЗС України від 27.12.2018 року №462 «Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців ЗС України», що визначає порядок організації та проведення психологічної декомпресії військовослужбовців після повернення із зони проведення Операції об'єднаних сил, на проведення психологічної декомпресії відводиться три доби. Інструкція визначає основні елементи психологічної декомпресії, серед яких є й психологічне діагностування (скринінг) [1].

Ми вважаємо, що за такий короткий термін, дуже складно виявити ознаки ПТСР. Існують підтипи ПТСР: гострий (протікає 1-3 місяці); хронічний – симптоми ПТСР наявні більше 3 місяців; з затриманим початком – симптоми з'являються через 6 місяців після травми [4].

Ми пропонуємо свій «Алгоритм діагностування посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців після участі в ООС» (далі – Алгоритм), згідно якого процес діагностики ПТСР триває від двох до трьох місяців, що, на нашу думку, буде сприяти кращому виявленню у військовослужбовців ознак розладу психіки та поведінки і дозволить більш якісно здійснювати заходи їх реабілітації.

Запропонований нами Алгоритм складається з чотирьох етапів.

I-й етап, тривалістю три доби проводиться в ході заходів психологічної декомпресії згідно вимог наказу ГШ ЗС України від 27.12.2018 року №462 «Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців ЗС України».

Після виведення з району проведення ООС для відновлення бойової готовності

Питання психології

(боездатності) військової частини (підрозділу) розпочинається етап психофізіологічної діагностики військовослужбовців. На цьому етапі особовий склад проходить обов'язкове психодіагностичне обстеження, яке проводиться штатними посадовими особами та силами позаштатних (спеціалізованих) груп [5].

Під час проведення психологічного діагностування актуального психічного стану та індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, які прибули із зони проведення ООС, застосовуються методики визначені Інструкцією з організації психологічної декомпресії військовослужбовців Збройних Сил України [1].

Наша пропозиція полягає в тому, що б проводити психологічну діагностику не в один (перший) день проведення декомпресії, а протягом трьох діб. На нашу думку, це дозволить:

- не «напрягати» військовослужбовців змушуючи їх відповідати на велику кількість запитань та викликаючи їх невдоволення чи агресію;
- психологам більш якісно обробити результати опитувань та опрацювати відповідні рекомендації, як для військовослужбовців, так і для їх командирів (начальників);
- більше часу приділити військовослужбовцям, які висловлять скарги на психічне самопочуття.

Таким чином, ми пропонуємо у 1-й день провести:

- медичний огляд особового складу (у т.ч. психіатром та невропатологом);
- вивчення рівня психологічної травмованості підрозділу та виявлення чинників, що негативно впливають на психічний стан військовослужбовців – «Опитувальник первинного психологічного скринінгу» [6];
- виявлення ознак ПТСР або проблем пов'язаних з травмою – опитувальник «Первинний скринінг ПТСР Primary Care PTSD Screen PC-PTSD»;
- індивідуальні бесіди з метою діагностики у військовослужбовців проблемних питань.

Діагностика явищ фізичної і розумової перевтоми, вираженої астенизації, психічної дезадаптації у військовослужбовців здійснюється за допомогою:

- аналізу скарг військовослужбовців;
- спостереження за станом військовослужбовців у процесі їх службової діяльності.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

У 2-й день ми пропонуємо провести:

- діагностику ПТСР за допомогою «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» [6];
- індивідуальні бесіди з метою діагностики у військовослужбовців проблемних питань.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

У 3-й день І-го етапу ми пропонуємо провести:

- оцінку впливу травматичної події з метою виявлення симптомів ПТСР і оцінки ступеня їх вираженості – «Шкала оцінки впливу травматичної події» [6];
- індивідуальні бесіди з метою діагностики у військовослужбовців проблемних питань;
- відпрацювання рекомендацій щодо:
- направлення на лікування (за медичними показниками або з ознаками психічних розладів);
- кожного військовослужбовця за результатами психологічного скринінгу;
- черговості надання відпусток у підрозділі.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

Якщо ж у військовослужбовців в ході проведення психологічного діагностування визначається наявність ознак ПТСР або

Питання психології

гострих проблем, пов'язаних із психічною травмою, то вони скеровуються на консультацію лікаря-психіатра.

Первинними показниками наявності у військовослужбовця БПГ та необхідності направлення його до закладу охорони здоров'я є:

- неможливість виконання військовослужбовцем службових обов'язків;
- необ'єктивна оцінка військовослужбовцем рівня небезпеки;
- неадекватні поведінкові реакції;
- деморалізуючий вплив військовослужбовця на особовий склад;
- створення військовослужбовцем загрози для оточуючих [5].

II-й етап відпрацьованого нами Алгоритму пропонується проводити одразу після повернення військовослужбовців з відпустки. Мета цього етапу – оцінити психічний стан, самопочуття, активність, настрій військовослужбовців та стан їх адаптації до цивільного середовища.

Таким чином, в ході проведення II-го етапу ми пропонуємо проводити:

- опитування з метою оперативної оцінки самопочуття, активності і настрою – опитувальник САН[6];
- оцінювання психічного стану за допомогою проективних методик («Конструктивний малюнок людини з геометричних фігур», «Вільний малюнок», «Автопортрет», «Неіснуюча тварина», «Дім-дерево-людина», «Людина під дощем» та ін.) [6];
- індивідуальні бесіди з метою діагностики у військовослужбовців проблемних питань;
- відпрацювання рекомендацій щодо:
- направлення на лікування (за медичними показниками або з ознаками психічних розладів);
- кожного військовослужбовця за результатами психологічного скринінгу;
- рекомендованих заходів щодо подальшого відновлення фізичного та психічного стану;
- можливої зміни роду діяльності або підрозділу, де буде мінімізовано подальший негативний психологічний вплив.

Ми вважаємо, що проективні методи дають можливість військовослужбовцю самому проєциувати реальність і по своєму її інтерпретувати. Тому, отриманий результат у значній мірі несе на собі відбиток особистості: її настрою, стану, почуттів, особливостей уявлення, відношення тощо.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

Якщо ж у військовослужбовців в ході проведення психологічного діагностування визначається наявність ознак ПТСР або гострих проблем, пов'язаних із психічною травмою, то вони скеровуються на консультацію лікаря-психіатра.

III-й етап діагностування ПТСР ми пропонуємо проводити під час бойового злагодження в ході підготовки до виконання завдань за призначенням.

Зміст заходів III-го етапу ідентичний змісту I-го етапу. Це дозволить провести аналіз динаміки змін у психічному стані та проявів ПТСР.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

Якщо ж у військовослужбовців в ході проведення психологічного діагностування визначається наявність ознак ПТСР або гострих проблем, пов'язаних із психічною травмою, то вони скеровуються на консультацію лікаря-психіатра.

В ході IV-го етапу запропонованого нами Алгоритму, який пропонується проводити безпосередньо перед виїздом у район виконання завдань за призначенням, ми пропонуємо провести:

- функціональні проби з метою оцінки наявного психофізіологічного стану та адаптаційних можливостей організму до стресу – «Проба Генча», «Проба Штанге»;
- індивідуальні бесіди з метою діагностики у військовослужбовців проблемних питань;
- відпрацювання рекомендацій щодо:

Питання психології

- направлення на лікування (за медичними показниками або з ознаками психічних розладів);

- кожного військовослужбовця за результатами психологічного скринінгу;

- можливої зміни роду діяльності або підрозділу, де буде мінімізовано подальший негативний психологічний вплив.

Основні завдання психологічної декомпресії військовослужбовців, що вирішуються на цьому етапі:

- оцінювання рівня бойової готовності (боездатності) військових частин (підрозділів);

- виявлення військовослужбовців, які мають хворобливий характер психічних реакцій (стресові розлади у формі БПТ), та направлення їх до закладів охорони здоров'я;

- діагностика індивідуальних психофізіологічних станів військовослужбовців із виявленням гострих реакцій на стрес;

- виявлення військовослужбовців з ознаками фізичної і розумової перевтоми, вираженої астенизації, психічної дезадаптації тощо;

- оцінка наявних адаптаційних резервів військовослужбовців для визначення їх подальшої придатності до виконання поставлених завдань [1].

Суть функціональної діагностики полягає в аналізі механізмів, які зумовлюють зміни в функціонуванні органів і систем під впливом різних чинників. Саме тому, щоб об'єктивно і достовірно оцінити функціональні можливості людини, слід вивчити реакцію органів і систем її організму на будь-який вплив. З цією метою під час функціонального обстеження використовують функціональні проби або тести.

Функціональні проби – це точно дозований вплив на організм різних факторів, який дозволяє вивчити реакцію фізіологічних систем на той чи інший вплив і дає змогу отримати уявлення про стан організму в умовах активної життєдіяльності [7].

Основними завданнями функціонального дослідження є:

1. Визначення і оцінка ступеня і характеру реакції органів та систем на фактор, який впливає.

2. Виявлення механізмів адаптації (приспособлення) організму до умов, що змінюються.

3. Виявлення рівня функціональних резервів військовослужбовця.

Функціональні проби використовуються для оцінки переважно реакції якоїсь окремої системи у відповідь на вплив.

Якщо у військовослужбовців діагностується наявність проблем пов'язаних із психічною травматизацією, з ними проводиться психологічне консультування з метою визначення рівня травмованості.

Якщо ж у військовослужбовців в ході проведення психологічного діагностування визначається наявність ознак ПТСР або гострих проблем, пов'язаних із психічною травмою, то вони скеровуються на консультацію лікаря-психіатра.

Висновки. Отже, на нашу думку, застосування запропонованого Алгоритму діагностування посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців після участі в ООС дозволить більш якісно діагностувати у учасників бойових дій наявність психічних проблем.

А також:

по-перше, офіцери структур з МПЗ, медичні працівники, психологи і інші посадовці, що залучаються до проведення реабілітаційних заходів, зобов'язані мати необхідні знання, навички і досвід діагностування ПТСР у військовослужбовців після участі в ООС.

по-друге, ефективність психологічної діагностики визначатиметься своєчасністю, послідовністю спадкоємністю діагностичних заходів;

по-третє, урахування особливостей запропонованих методик для діагностування ПТСР, що виникли в наслідок посттравматичних подій надасть можливість організувати своєчасну і дієву психологічну допомогу постраждалому особовому складу.

Перспективними напрямками дослідження порушених питань можуть бути: подальший розвиток та обґрунтування інноваційних форм і методів діагностування посттравматичних стресових розладів в особового складу після участі в ООС.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Наказ Генерального штабу ЗС України від 27.12.18 р. №462 “Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)”.
2. Блінов О.А. Бойова психічна травма: монографія / О.А. Блінов. – К.: Талком, 2019. – 700 с.
3. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. – К.: НДЦ ГПЗ СУ, 2017. – 282 с.
4. Михайлов Б.В., Семикопна Т.В., Лупей-Ткач С.І., Сердюк О.І., Зінченко О.М., Вязьмітінова С.О., Лемко І.С., Гайсак М.О., Галаченко О.О., Сичевський А.С. Медико-психологічна реабілітація учасників АТО в санаторно-курортних установах (клінічна настанова) / Під заг. ред. проф. Б.В. Михайлова. – Харків-Київ: ВАФК.
5. Наказ Міністерства оборони України від 09.12.15 р. №702 “Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців ЗС України”.
6. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей та якостей особистості: Навчально-методичний посібник / А.Б. Неурова, О.С. Капінус, Т.Л. Грицевич. – Львів: НАСВ, 2016. – 181 с.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B0

References

1. Nakaz Heneralnoho shtabu ZS Ukrainy vid 27.12.18 r. №462 “Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichnu reabilitatsiiu viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy, yaki braly uchast v antyterorystychnii operatsii, pid chas vidnovlennia boiezdatnosti viiskovykh chastyn (pidrozdiliv)” [Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine dated 27.12.18 №462 “On approval of the Regulations on psychological rehabilitation of servicemen of the Armed Forces of Ukraine who took part in the anti-terrorist operation during the restoration of combat capability of military units (units)] (in Ukrainian).
2. Blinov O.A. Boiova psykhična travma [Combat mental trauma]: monohrafiia / O.A. Blinov. – K.: Talkom, 2019. – S.700 (in Ukrainian).
3. Kokun O.M., Ahaiev N.A., Pishko I.O. Psykholohichna robota z viiskovosluzhbovtiamy [Psychological work with servicemen - participants of anti-terrorist operation at a recovery stage] – uchasnykamy ATO na etapi vidnovlennia: Metodychnyi posibnyk. – K.: NDTs HPZ SU, 2017. – 282 s.(in Ukrainian).
4. Mykhailov B.V., Semykopna T.V., Lupei-Tkach S.I., Serdiuk O.I., Zinchenko O.M., Viazmitinova S.O., Lemko I.S., Haisak M.O., Halachenko O.O., Sychevskiy A.S. Medyko-psykholohichna reabilitatsiia uchasnykiv ATO v sanatornukurortnykh ustanovakh (klinichna nastanova) [Medical and psychological rehabilitation of anti-terrorist operation participants in sanatoriums (clinical guidelines)] / Pid zah. red. prof. B.V. Mykhailova. – Kharkiv-Kyiv: VAFK (in Ukrainian).
5. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 09.12.15 r. №702 “Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii psykholohichnoi dekompresii viiskovosluzhbovtiv ZS Ukrainy” [Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 09.12.15 №702 “On approval of the Instruction on the organization of psychological decompression of servicemen of the Armed Forces of Ukraine”] (in Ukrainian).
6. Diahnostyka indyvidualno-psykholohichnykh vlastyvostei ta yakostei osobystosti: [Diagnosis of individual psychological properties and personality traits] Navchalno-metodychnyi posibnyk / A.B. Neurova, O.S. Kapinus, T.L. Hrytsevyh. – Lviv: NASV, 2016. – 181 s. (in Ukrainian).
7. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B0

Резюме

Романишин А. кандидат педагогических наук, доцент
Национальная академия сухопутных войск
Неурова А. кандидат психологических наук, доцент
Национальная академия сухопутных войск

ДИАГНОСТИКА ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА ЛИЧНОГО СОСТАВА ПОСЛЕ УЧАСТИЯ В ОПЕРАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ СИЛ

В статье раскрываются закономерности проявления психики и поведения воинов в бою. Исследовано понятие посттравматического стрессового расстройства основные принципы и критерии его диагностики.

Представленный метод диагностирования посттравматических стрессовых расстройств у военнослужащих после участия в ООС и определены пути достижения эффективности качественной диагностики у участников боевых действий наличие психических проблем. Приведенный материал будет способствовать пониманию проблем в сфере психического здоровья тех военнослужащих, которые на своем жизненном пути оказались в тяжелых стрессовых условиях. Даны рекомендации помогут военнослужащим вернуться к нормальной жизни, поверят в силу выздоровления без медикаментозного вмешательства.

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство; личный состав; военнослужащие; алгоритм; диагностика.

Summary

Romanishin A. Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor Hetman Petro Sahaidachnyi
National Army Academy

Neurova A. Ph.D., Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Hetman Petro Sahaidachnyi
National Army Academy

DIAGNOSIS OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDERS OF PERSONNEL AFTER PARTICIPATION IN JOINT FORCE OPERATION

Introduction. The problem of post-traumatic stress disorder has been raised by the war in Ukraine. It develops in people who have survived traumatic events, most often in combat and has a significant impact on the psyche of the serviceman as in combat they are affected by powerful traumatic factors that lead to shortening life prospects, constant intensification of combat stress.

Unfortunately, at present, the Armed Forces of Ukraine does not have a guiding document that clearly spells out the algorithm for diagnosing PTSD in servicemen after participating in Operation Allied Forces (hereinafter - Joint Forces), taking into account the prolongation of PTSD.

Purpose. Carry out a theoretical analysis of scientific sources on the research problem, generalize the experience of organizing and diagnosing post-traumatic stress disorder in servicemen after returning from the area of environmental protection and develop "Algorithm for diagnosing post-traumatic stress disorder in military.

Methods. To perform the objectives of the study, we used the analysis of scientific and pedagogical sources, comparisons, generalizations, systematization, surveys, statistical methods of qualitative and quantitative processing of the data.

Originality. The scientific novelty lies in the theoretical substantiation of the algorithm for the diagnosis of post-traumatic stress disorder in servicemen after returning from the area of the Joint Forces Operation, taking into account the time dynamics of PTSD.

Conclusion. Thus, in our opinion, the application of the proposed Algorithm for diagnosing post-traumatic stress disorders in servicemen after participation in environmental protection will allow to better diagnose the presence of mental problems in combatants.

Summing up, we can draw the following conclusions:

- first, officers of the Ministry of Internal Affairs, medical workers, psychologists and other officials involved in rehabilitation activities must have the necessary knowledge, skills and experience in diagnosing PTSD in servicemen after participating in environmental protection.

- secondly, the effectiveness of psychological diagnosis will be determined by the timeliness, consistency and succession of diagnostic measures;

- thirdly, taking into account the peculiarities of the proposed methods for diagnosing PTSD, which arose as a result of post-traumatic events will provide an opportunity to organize timely and effective psychological assistance to the affected personnel.

Promising areas of research on the issues raised may be: further development and justification of innovative forms and methods for diagnosing post-traumatic stress disorders in personnel after participation in environmental protection.

Key words: post-traumatic stress disorder; personnel; military; algorithm; diagnostics.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: : 26.09.21.

Софієва Х. Р. начальник відділу організації медичної та психологічної допомоги Головного Управління Організації Ліквідації Наслідків Надзвичайних Ситуацій МНС Азербайджану
<http://orcid.org/0000-0002-3267-8209>

ПРОГНОЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРИДАТНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ СЛУЖБИ ПОРЯТКУ ОСОБЛИВОГО РИЗИКУ МНС АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті розглядається питання необхідності проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в МНС Азербайджанської Республіки з метою визначення достовірного прогнозу професійної придатності рятувальників Служби Порятунку Особливого Ризику, обґрунтовується необхідність зміни формату проведення професійного відбору, спираючись на сучасний досвід ДСНС України.

Ключові слова: професійно-психологічний відбір; професійна придатність; рятувальник; підрозділи Служби Порятунку Особливого Ризику МНС Азербайджанської Республіки.

Вступ. Останнім часом в Азербайджанській Республіці об'єктивно підвищуються вимоги до особистості та діяльності рятувальників. Проте, незважаючи на комплекс правових, медичних та кадрових заходів із відбору кандидатів на службу, в підрозділи Служби Порятунку Особливого Ризику (СПОР МНС) часто призначаються особи, які у подальшому не відповідають очікуванням та вимогам суспільства до сучасного працівника МНС. Тому назріла необхідність змінення формату організації та проведення професійного відбору, включення до нього комплексу психологічних заходів, метою яких повинен стати якісний і достовірний прогноз придатності кандидата на службу до професійної діяльності рятувальником СПОР МНС Азербайджанської Республіки.

Мета та завдання статті – на підставі теоретико-емпіричного вивчення проблеми прогнозування професійної придатності та практики проведення професійно-психологічного відбору в підрозділи сектору безпеки та оборони України визначити та обґрунтувати можливість здійснення прогнозу придатності кандидатів на службу в підрозділи СПОР МНС Азербайджанської Республіки.

Теоретичне підґрунтя. Знайомство з досвідом проведення професійно-психологічного відбору в підрозділи сектора безпеки та оборони України засвідчує, що

для прогнозування професійної придатності кандидата на службу використовується як оперативний (від декількох годин – до місяця), так і довгостроковий (на період до 15 років) прогнози [1; 2; 3; 4; 5]. Останній, за переконанням фахівців навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, є більш бажаним та відповідно більш складним [6].

Досвід українських колег засвідчує, що:

✓ по-перше, у якості змістовних підструктур об'єкта прогнозування виступають змінні параметри, прогнозні тенденції;

✓ по-друге, одним з основних етапів при розробці прогнозу є його верифікація, що забезпечує здійснення оцінки вірогідності й точності прогнозу або перевірки його обґрунтування;

✓ по-третє, достовірний прогноз не може бути отриманий до тих пір, поки обстежуваний не виявиться в ситуації, в якій можна прогнозувати його діяльність і поведінку [7].

В сучасному українському суспільстві наукове вивчення проблеми професійно-психологічного відбору та професійної придатності фахівців екстремальних видів діяльності відображено в наукових працях В.В. Барка, О.П. Євсюкова, В.О. Лефтерова, В.С. Медведєва, О.О. Назарова, Н.В. Оніщенко, В.І. Осьодла,

Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, О.В. Тімченка, В.Є. Христенка, С.І. Яковенка та ін. [8].

На сьогодні українськими науковцями визначені загальні принципи професійно-психологічного відбору, серед яких, у першу чергу, виділяються: наукова обґрунтованість; актуальність відбору; системність підходу; особистісний підхід; діяльний підхід; динамічний, пролонгований відбір; комплексність, активність відбору; диференційність прогнозування; практичність відбору; динамічність та адаптивність критеріїв відбору [9]. Вказані принципи, за нашим переконанням, охоплюють всі основні етапи організації процесу професійного відбору та забезпечують їх взаємозв'язок.

Висновок про придатність або не придатність того чи іншого кандидата на службу в ДСНС України виноситься на підставі короточасного тестового випробування, тобто на сьогодні у наших колег – українських психологів, – на жаль, повністю відсутня можливість індивідуального підходу до кожного з кандидатів та бракує часу для їх поглибленого вивчення (адже, на теперішній час, тривалість психологічного тестування в ДСНС України складає приблизно 1 годину 30 хвилин, протягом яких кандидати заповнюють 5 тестових методик. І більше фахівець, який проводив професійно-психологічний відбір, та кандидат на службу до ДСНС України не зустрічаються).

У результаті поза діагностикою залишаються багато рис особистості, які проявляються у сумісній діяльності, спілкуванні, під час виконання службових обов'язків і впливають на успішність професійної діяльності рятувальника. Про такі психологічні особливості особистості, як відповідальність, наполегливість, обов'язковість, готовність до співпраці, працьовитість, незалежність, самовладання, особиста дисциплінованість, соціальна благонадійність, самооцінка та самоконтроль шляхом тестування дізнатися неможливо.

Крім того, на сьогодні відсутній чіткий перелік важливих та необхідних для різноманітних спеціальностей оперативно-рятувальної служби ДСНС України ділових,

особистісних і професійних якостей фахівця [9].

Вивчення досвіду організації та проведення професійно-психологічного відбору в ДСНС України переконало нас у тому, що вимоги до рятувальника не повинні бути стабільними, вони повинні змінюватися у процесі зміни змісту і характеру праці та під впливом науково-технічного прогресу. Складання переліку таких якостей і перевірка їх наявності у ході професійно-психологічного відбору надасть можливість зробити не тільки прогноз придатності кандидата на службу, а і його успішності та надійності у подальшій професійній діяльності.

Адже проблема професійної придатності тісно пов'язана з проблемою довгострокового прогнозування успішності, хоча ці дві категорії (придатність та успішність) не є тотожними. Для вивчення довгострокового прогнозу професійної успішності є доцільним також робити аналіз чинників і складових професійної неуспішності рятувальників, які можна вважати та прогнозувати, як передумови незадовільної службової діяльності.

Крім того, ми переконані, що психологічна придатність рятувальника, визначена за результатами бланкового тестування, не може бути повноцінним прогнозом успішності, а є лише ситуативним показником потенційної готовності людини до службової діяльності. Такі важливі показники, як ефективність, надійність та успішність за допомогою лише тестів дослідити неможливо [10].

Поза увагою фахівців, які здійснюють відбір кандидатів на службу в підрозділи сектору безпеки та оборони України, на жаль, залишаються і такі якості, як соціальна благонадійність, покликання до професії рятувальника, дисциплінованість, орієнтація на реалізацію суспільних норм і цінностей, світоглядні й моральні принципи тощо.

Отже, професійну придатність кандидата на службу через довгостроковий прогноз його професійної успішності (яку можна охарактеризувати, як досягнення особистістю високих службових результатів на основі розвинутих професійно-важливих

якостей та адекватної професійної мотивації), визначити, використовуючи лише наявні психологічні методики професійно-психологічного відбору рятувальників, не надається можливим. Треба враховувати і питання схильності кандидата до професійної неспішності (на яку вказуватимуть у майбутньому низька ефективність службової діяльності, схильність до професійних девіацій, службового травматизму тощо).

Крім того, розробці шляхів і засобів підвищення ефективності й достовірності довгострокового прогнозу придатності кандидата до професійної діяльності в підрозділах СПОР МНС Азербайджанської Республіки сприятиме урахування соціально-економічного і морального розвитку суспільства, науково-технічного прогресу, досвіду проведення професійно-психологічного відбору в розвинених країнах, а також різноманітних психологічних особливостей довгострокового прогнозування.

Важливість визначення та конкретизації психологічних особливостей в контексті довгострокового прогнозу придатності до професійної діяльності рятувальників СПОР МНС Азербайджанської Республіки полягатиме у наявності константних і змінних поведінкових та особистісних характеристик, міри їх вираженості і проявів, виявлення і врахування яких надасть змогу якісно проводити довгостроковий прогноз успішності, ефективності та надійності професійної діяльності працівників Служби порятунку особливого ризику.

Методи дослідження. Для проведення власного дослідження нами був використаний методичний алгоритм, до якого увійшли теоретичні, емпіричні та практичні методи, зокрема: теоретичний аналіз літератури і документів, порівняння, систематизація отриманої інформації, інтерпретація даних спостереження, бесіда, анкетування, метод експертних оцінок, психодіагностичні тестові методики.

При виборі психодіагностичних методик враховувалися, насамперед, літературні дані про їх валідність, надійність та диференційність. Однак, нам прийшлося

ураховувати і той факт, що за 30 років незалежності Азербайджану досить великий відсоток наших молодих людей, розуміючи та досить часто вільно володіючи турецькою та англійською мовами, слабо, а то і зовсім не розуміють російську мову, на якій і досі в нашій країні використовується більшість психодіагностичних методик. Саме тому, використаний у нашому дослідженні психодіагностичний інструментарій треба було валідизувати з урахуванням мови та культуральних особливостей нашої країни.

З цією метою для проведення подальших власних досліджень нами були проведені наступні відповідні роботи:

1. Підготовлено робочий варіант чотирьох методик («16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла», «Характерологічний опитувальник Г. Шмішека», «Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман), Методика «Інтелектуальна лабільність» (О. Лурія), які були переведені з російської на азербайджанську мову.

2. Проведена редакція психологічних термінів кожної з виділених нами психодіагностичних методик.

3. Методики розглянуті з точки зору мови, часу, простору і культури.

4. Проведена адаптація ключів методик з метою їх подальшої обробки.

5. В умовах карантину була розроблена і застосована особлива дистанційна форма методик.

6. По кожній методиці проведено передтестування в фокус-групі з 20 осіб.

7. Після обробки результатів в фокус-групі методики були відредаговані.

Кількість учасників основного процесу тестування було наступним:

✓ 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла – 98 осіб;

✓ Характерологічний опитувальник Г. Шмішека – 103 особи;

✓ Діагностика мотиваційної структури особистості (В. Мільман) – 73 особи;

✓ Методика «Інтелектуальна лабільність» (О.Р.Лурія) – 93 особи.

У подальшому нами була проведена обробка результатів, які ми отримали в процесі адаптації вищезазначених методик,

Питання психології

експертних оцінок, кількісного та якісного аналізу.

Математико-статистична обробка даних проводилася з використанням пакета прикладних програм SPSS 23.0, що забезпечило розрахунок варіаційних статистичних показників t-критерію Стюдента та критичного значення коефіцієнта кореляції Пірсона.

Результати і обговорення.

На першому етапі дослідження для визначення груп успішних і неуспішних рятувальників нами були складені дві анкети (анкета № 1 і анкета № 2). Анкета № 1 складалася з 57 індивідуально-психологічних і професійних якостей, необхідних для успішної діяльності працівника СПОР МНС Азербайджану, які були визначені нами в ході попередніх досліджень. Групі експертів, до складу якої увійшли 20 фахівців (командири військових частин і рятувальники з великим стажем роботи і досвідом ліквідації великих надзвичайних ситуацій) було запропоновано вибрати не менше 10 індивідуально-психологічних і

професійних якостей, які повинні бути у успішного рятувальника.

Далі на основі оцінки даної анкети з використанням професіографічного опитувальника А. Ліпмана, було визначено рейтинг якостей і складена Анкета № 2, що складається з 24 якостей. Для визначення успішних і відстаючих за багатьма показниками (неуспішних) рятувальників військових частин, експертами була заповнена Анкета № 2 за 5-ти бальною шкалою. За підсумками анкетування було складено групу № 1 - успішні рятувальники, які набрали понад 100 з максимальних 120 балів. З рятувальників, які набрали нижче 60 з максимальних 120 балів, виділили тих, у яких були дисциплінарні стягнення протягом останніх 5-и років. Ці рятувальники увійшли до групи № 2 - неуспішні рятувальники.

У дослідженні прийняли участь 145 рятувальників різних спеціальностей з 4-х військових частин та Управління Оперативного Реагування СПОР МНС Азербайджану, які знаходяться у м. Баку та на Апшеронському півострові (див. табл. 1).

Таблиця 1

Соціально-демографічна характеристика досліджуваних

	Група №1	Група №2
Загальна кількість досліджуваних	84	61
Жінки	2	9
Чоловіки	82	52
<i>Освіта (у %)</i>		
середня освіта	25	25
середнє-спеціальна освіта	14	21
незакінчена вища освіта	1	3
вища професійна освіта	60	51
<i>Вік</i>		
мінімальний	23	21
максимальний	48	55
середній	34	30

Подальше дослідження з використанням 16-ти факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела не виявило статистично значущих показників у виділених нами групах досліджуваних (див. табл. 2). Однак, результати, отримані за даною методикою, дозволили побудувати усереднений «портрет» сучасного працівника

підрозділу СПОР МНС Азербайджанської Республіки. Так, працівнику підрозділу СПОР МНС Азербайджану властива стриманість у встановленні міжособистісних контактів, вузьке коло друзів і знайомих. У характері проявляється сором'язливість і зовнішня активність, схильність до індивідуальної діяльності.

Таблиця 2

Питання психології

Статистичний аналіз порівняння середніх за t-критерієм Стьюдента за 16-ти факторним особистісним опитувальником Р. Кеттела для двох груп досліджуваних

Середнє			t-критерій рівності середніх	
Фактори	Група № 1	Група № 2	T	P
MD	8,15	8,20	-,177	,860
A	3,25	3,74	-1,375	,171
B	5,54	4,93	1,552	,123
C	6,34	6,51	-,488	,626
E	5,77	6,04	-,840	,402
F	5,97	5,82	,372	,712
G	8,10	8,14	-,168	,867
H	5,18	5,33	-,473	,637
I	3,80	3,68	,451	,652
L	5,69	5,36	,762	,447
M	5,44	5,06	1,011	,314
N	5,54	4,89	1,962	,052
O	4,15	4,26	-,317	,751
Q1	5,46	5,81	-,879	,381
Q2	4,97	4,46	1,410	,161
Q3	6,07	6,08	-,061	,951
Q4	4,28	4,13	,481	,631

Здебільшого працівники підрозділу СПОР МНС Азербайджанської Республіки схильні до інтроверсії. Працівник підрозділу СПОР МНС Азербайджану взаємин з людьми не уникає, але власна активність у встановленні і збереженні контактів є невисокою. Ініціатором спілкування стає лише в тому випадку, якщо зачіпаються його власні інтереси або проблема може вирішитися тільки за допомогою спілкування.

Середні значення за факторами «Безпечність», «Сміливість» відображають прагнення людини знаходити позитивне в житті. Перш ніж ризикнути, ці люди схильні аналізувати ситуацію декілька разів. Ризикують лише в тому випадку, коли ризик виправданий і успіх реально досяжний.

Довірчі відносини встановлюють лише з тими, хто близький за інтересами, з ким підтримуються давні стосунки. Розуміють проблеми інших, але власні проблеми воліють за краще зберігати в таємниці і вирішувати самостійно.

Середні значення за факторами «Незалежність», «Свідомість» характеризують

помірний прояв лідерських якостей. Лідерська активність можлива лише тоді, коли ситуація глибоко зачіпає власні інтереси. Думку оточуючих поважають, свою думку можуть змінити під тиском групи.

Середні показники за факторами «Розвинуте мислення», «Мрійливість» відображають здатність досягти успіху у вирішенні нескладних проблем. Найчастіше їм легше досягти бажаного результату у вирішенні практичних завдань.

Середні значення факторів «Витонченість» та «Радикалізм» говорять про здатність швидко справлятися з проблемними ситуаціями. Поєднання цих факторів відображає гнучкість і оперативність мислення особистості.

В емоційній сфері спостерігаються високі показники за фактором «Емоційна стабільність» і низькі показники за фактором «Чуттєвість». Особи, які володіють такими якостями, відрізняються реалістичним сприйняттям всього, що відбувається навколо. В екстремальних умовах проявляють природні якості, що забезпечують стійкість до стресів і

Питання психології

достатню врівноваженість поведінки. Вони відчують здатність впоратися з різними труднощами. У спілкуванні орієнтуються на раціональне мислення, емоційно-почуттєва сфера переважає в рідкісних випадках.

Особи, у яких спостерігаються середні показники за факторами «Схильність до почуття провини», «Внутрішня напруженість»,

прагнуть об'єктивно сприймати те, що відбувається навколо та оточуючих їх людей. Характерною якістю для них є самокритичність.

Надалі ми запропонували нашим досліджуваним пройти психодіагностичне обстеження за методикою «Характерологічний опитувальник Г. Шмішека» (див. табл. 3).

Таблиця 3

Статистичний аналіз порівняння середніх за t-критерієм Стьюдента в групах досліджуваних за методикою «Акцентуації характеру та темпераменту» Г. Шмішека та К. Леонгарда

Середнє			t-критерій рівності середніх	
Типи акцентуацій характеру	Група № 1	Група № 2	T	Рівень значущості (p)
Демонстративний тип	11,24	12,49	1,814	,072
Застрягаючий тип	10,10	8,26	-2,640	,009
Педантичний тип	10,79	10,36	-,664	,507
Збудливий тип	8,07	8,51	,492	,623
Гіпертимний тип	19,14	17,56	-2,297	,023
Дистимічний тип	7,52	6,93	-,834	,406
Тривожно-боязливий тип	4,07	4,77	,904	,368
Циклотимний тип	14,21	14,51	,399	,690
Афективно-екзальтований тип	15,43	15,25	-,207	,837
Емотивний тип	13,21	14,61	2,003	,047

Статистично достовірні відмінності з високим рівнем значущості виявлено у застрягаючого ($p = 0,009$), гіпертимного ($p = 0,023$) і емотивного ($p = 0,047$) типів акцентуацій характеру, переважаючих в групі «успішних рятувальників».

Досліджуваним групи № 1 з застрягаючим типом акцентуації характеру характерна самовпевненість, твердість установок і поглядів, наполегливе твердження своїх інтересів, прагнення домогтися високих показників у будь-якій справі.

Досліджувані групи № 1 з гіпертимним типом акцентуації характеру відрізняються великою рухливістю, товариськістю, енергійністю, діяльністю і винахідливістю.

Для людей з емотивний типом акцентуації характеру характерна гуманність,

співпереживання іншим людям, чуйність. Їм властиве загострене почуття обов'язку, старанність.

В інших типах акцентуації характеру не було виявлено статистично значущих відмінностей. Однак слід зауважити, що в групі № 2 відзначалися показники по екзальтованому типу акцентуації характеру, яскравою рисою якого є емоційна лабільність. Ці люди схильні до миттєвих змін настрою, поривчасті, конфліктні. Вищезазначені якості є бар'єром до успішної роботи рятувальника.

Якщо подивитися таблицю 4, можна помітити, що у групі № 2 не спостерігається застрягаючого типу акцентуації характеру, що говорить про повну відсутність у досліджуваних цієї групи прагнення домогтися успіху в професійній діяльності.

Визначення наявності типів акцентуації характеру в групах досліджуваних за відсотковою більшістю

Типи акцентуації характеру	Група № 1			Група № 2		
	На рівні акцентуації (%)	Середня ступінь вираженості (%)	Властивість не виявлена (%)	На рівні акцентуації (%)	Середня ступінь вираженості (%)	Властивість не виявлена (%)
Демонстративний тип	2	33	64	3	49	48
Застраючий тип	2	24	74	-	12	89
Педантичний тип	-	30	70	-	26	74
Збудливий тип	2	12	86	2	15	84
Гіпертимний тип	50	44	6	33	56	12
Дистимічний тип	-	11	89	-	2	98
Тривожно-боязливий тип	-	2	97	-	5	95
Циклотимний тип	12	43	45	18	31	51
Афективно-екзальтований тип	17	32	51	15	34	51
Емотивний тип	6	41	54	7	59	34

На наступному етапі дослідження ми використовуємо для цього методик В. Мільмана (див. табл.5 та табл. 6).
запропонували нашим респондентам визначити власний мотиваційний профіль,

Таблиця 5

Статистичний аналіз порівняння середніх за t-критерієм Стьюдента в групах досліджуваних за методикою «Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман)

Мотиваційний профіль				
Середнє			t-критерій рівності середніх	
Фактори	Група № 1	Група № 2	T	p
Підтримка життєзабезпечення	30,39	29,67	-0,543	0,588
Комфорт	30,55	29,95	-0,461	0,646
Соціальний статус	29,17	29,03	-0,109	0,913
Спілкування	32,65	31,97	-0,534	0,594
Загальна активність	19,98	19,49	-,0571	0,564
Творча активність	29,88	31,21	1,019	0,310
Суспільна корисність	31,60	31,23	-0,286	0,775
Співжиття ідеальне	46,75	47,44	0,395	0,694
Співжиття реальне	29,52	29,16	-,0297	0,767
Робоча ідеальна	50,73	51,59	0,45	0,653
Робоча реальна	45,31	43,90	-0,646	0,520

Як свідчать дані таблиці 5, статистично значущих відмінностей між групами досліджуваних не виявлено. В обох групах досліджуваних спостерігаються високі показники за шкалами: «Суспільна

корисність, «Спілкування», «Підтримка життєзабезпечення». І це не випадково, адже усі 3 вищезазначені шкали мотиваційного профілю є значущими у професії рятувальника.

**Співвідношення середніх результатів тестування досліджуваних за методикою
«Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман)**

Емоційний профіль особистості				
Середнє			t-критерій рівності середніх	
Фактори	Група № 1	Група № 2	T	p
Емоційні переживання астенічного типу	8,89	9,07	0,384	0,701
Емоційні переживання стеничного типу	7,05	6,52	-0,991	0,323
Фрустрація астенічного типу	6,05	5,7	-0,747	0,456
Фрустрація стеничного типу	8,49	8,74	0,571	0,569
Підтримуючі мотиви	90,11	88,66	-0,436	0,664
Розвиваючі мотиви	81,11	81,93	0,269	0,788
Різниця між мотивами	-5,9	-8,7	1,184	0,238

В емоційному профілі, як і в мотиваційному, статистично значущих відмінностей між групами досліджуваних виявлено не було. Високі показники в обох групах спостерігаються за шкалами «Емоційні переживання астенічного типу» та, «Фрустрація стеничного типу». У цьому випадку ми можемо говорити про приналежність досліджуваних обох груп до

змішаного стеничного типу. Особи, які відносяться до даного типу, мають різноспрямованість всередині емоційної сфери.

Використання під час проведення дослідження методики «Інтелектуальна лабільність» (О. Лурія) дозволило отримати дані, які наведено у таблицях 7 – 8.

Таблиця 7

**Відсоткове співвідношення результатів тестування досліджуваних за методикою
«Інтелектуальна лабільність» (О. Лурія)**

Шкали	Група № 1	Група № 2
Здатність до навчання	47%	8%
Середня лабільність	23%	18%
Низька лабільність, труднощі у перенавчанні	19%	26%
Мало успішні в навчальній діяльності	11%	48%

Таблиця 8

**Порівняльний аналіз середніх результатів кількості допущених помилок за
методикою «Інтелектуальна лабільність» (О. Лурія)**

	Група № 1	Група № 2	T-критерій	p
Кількість допущених помилок	12,27	16,95	3,385	0,001

Хотілося б відзначити, що згідно отриманих нами даних за вищезазначеною методикою (див. табл. 7), 48% досліджуваних групи № 2 характеризуються як мало успішні в будь-якій діяльності (у тому числі, у професійній та навчальній). Крім того, проведений аналіз показників

інтелектуальної лабільності рятувальників довів, що кількість допущених помилок (див. табл. 8) в групі № 2 більше, ніж у групі № 1 ($p=0,001$).

На останньому етапі дослідження, за допомогою визначення критичного значення коефіцієнта кореляції Пірсона, нами були

Питання психології

визначені кореляційні зв'язки показників за трьома методиками: «16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла», «Характерологічний опитувальник Г. Шмішека» та «Діагностика мотиваційної структури особистості» В. Мільмана.

У групі № 1 спостерігається:

✓ зворотній зв'язок між самооцінкою, збудливим та циклотимним типами акцентуації (іншими словами, - чим вище показники за збудливим або циклотимним типом акцентуації, тим нижче рівень самооцінки рятувальника);

✓ зворотній зв'язок між емоційною нестійкістю та збудливим, циклотимним і педантичним типами акцентуації;

✓ статистично значимий прямий зв'язок між застрягаючим та циклотимним типом акцентуації та схильністю до почуття провини і внутрішнього напруження;

✓ статистично значимий прямий зв'язок між шкалою радикалізму та педантичним типом акцентуації. Особи, яким властивий радикалізм, схильні приймати рішення лише після повної всебічної оцінки обставин. Дана характеристика є особливо важливою рисою педантичного типу, зважаючи на наявність у нього перфекціонізму, сумлінності, жорсткого дотримання заздалегідь наміченого плану та орієнтованості на якість роботи;

✓ статистично значуща пряма кореляція між застрягаючим, педантичним і дистимічним типами акцентуації та рівнем фрустраційних переживань астенічного типу;

✓ зворотній зв'язок між тривожним типом акцентуації і рівнем емоційного переживання астенічного типу;

✓ статистично значуща пряма кореляція між шкалами «Підтримка життєзабезпечення» та «Простота». Люди, які мають високі показники за шкалою N («Витонченість-Простота»), мають розважливі, практичні особистісні якості, через що спостерігається також пряма залежність і між показниками «Підтримка життєзабезпечення» та «Комфорт».

У групі № 2 спостерігається:

✓ статистично значущий прямий зв'язок між демонстративним типом акцентуації

(якому характерна легкість у контактах з іншими, прагнення до лідерства) і шкалою сміливості та безпечності;

✓ зворотній зв'язок між демонстративним типом акцентуації та показниками шкал мрійливості і схильності до почуття провини. Відзначено, що однією з особливостей демонстративного типу є схильність до фантазування, неадекватна самооцінка та схильність до брехні;

✓ зворотній зв'язок між тривожним типом акцентуації та емоційною стабільністю.

✓ помірний статистичний зв'язок між шкалами «Демонстративний тип особистості» та шкалами «Спілкування» ($r = ,342$), «Загальна активність» ($r = ,356$), «Творча активність» ($r = ,377$). Зі збільшенням вираженості демонстративного типу збільшуються і показники за даними шкалами;

✓ статистично значущий прямий зв'язок між шкалою «Відкритість» та наступними шкалами мотиваційної структури особистості: «Співжиття ідеальне» ($r = ,501$), «Співжиття реальне» ($r = ,489$), «Суспільна корисність» ($r = ,468$) та «Спілкування» ($r = ,468$).

Слід зауважити, що в цілому, в обох групах досліджуваних переважають загальножиттєві мотиви, що є значущою цінністю для осіб, які вибирають професію рятувальника.

Висновки. Ґрунтуючись на результатах проведеного дослідження, можна зробити висновок про те, що професійну придатність кандидата на службу до підрозділу Служби Порятунку Особливого Ризику МНС Азербайджанської Республіки треба, перш за все, визначати за наступним показниками: вибірковість у спілкуванні, інтроверсія, гуманність, емпатія, цілеспрямованість, самовпевненість, загострене почуття обов'язку, старанність, суспільні мотиви, гнучкість і оперативність мислення, раціональне мислення, схильність до розумного і виправданого професійного ризику, емоційна стабільність та рухливість.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Наказ МВС України від 31.08.2017, № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]: МВС України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. (дата звернення 17.09.2021)
2. Наказ МВС України від 08.12.2016, №1285 «Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» [Електронний ресурс]: МВС України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17#Text>. (дата звернення 17.09.2021)
3. Наказ МОУ від 16.01.2017, №25 «Про затвердження Змін до Інструкції з організації професійного-психологічного відбору у Збройних Силах України» [Електронний ресурс]: Міністерство оборони України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-17#Text>. (дата звернення 17.09.2021)
4. Наказ МОУ від 10.12.2014, №25 «Про затвердження Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України» [Електронний ресурс]: Міністерство оборони України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0013-15#n12> (дата звернення 17.09.2021)
5. Наказ МВС України від 06.02.2019 №88 «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» [Електронний ресурс]: МВС України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>. (дата звернення 17.09.2021)
6. Кузьменко М.Д. Психологічна діагностика професійної придатності кандидатів на військову службу за контрактом у повітряні сили Збройних Сил України дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Кузьменко Максим Дмитрович – Харків., 2013. 208 с.
7. Приходько И.И. Оценка и прогнозирование эффективности профессионального психологического отбора курсантов различных специальностей высшего военного учебного заведения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Приходько Игорь Иванович – Харьков., 2000. 204 с.
8. Гостеева Т.В. Психологічні особливості довгострокового прогнозу успішності професійної діяльності працівників ОВС: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Гостеева Тетяна Володимирівна – Харків, 2011. 230 с.
9. Діагностика та прогнозування професійно-важливих якостей начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту: монографія / Асоцький В.В., Лебедева С.Ю., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Лебедєв Д.В. Х : НУЦУЗУ, 2015. 188 с.
10. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України: монографія / Кришталь М.А., Садковий В.П., Снісаренко А.Г., Тімченко О.В. Х. – Черкаси: видавець Ю. Чабаненко, 2011. 230 с.

References

1. Nakaz MVS Ukraini vid 31.08.2017, №747 «Pro zatverdzhennya Poryadku psihologichnogo zabezpechennya v Derzhavniy sluzhbi Ukraini z nadzvichaynih situatsiy» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 31.08.2017, № 747 "On approval of the Procedure for psychological support in the Civil Defence of Ukraine for Emergencies"] MVS Ukraini. Retreved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. (In Ukrainian)
2. Nakaz MVS Ukraini vId 08.12.2016, №1285 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro psihologichne zabezpechennya v Natsionalniy gvardiyi Ukraini» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 08.12.2016, №1285 "On approval of the Regulations on psychological support in the National Guard of Ukraine"] MVS Ukraini. Retreved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17#Text>. (In Ukrainian)
3. Nakaz MOU vId 16.01.2017, №25 «Pro zatverdzhennya ZmIn do Instruktsiyi z organizatsiyi profesynogo-psihologichnogo vIdboru u Zbroynih Silah Ukraini [Order of the Ministry of Internal Affairs of 16.01.2017, №25 "On approval of Amendments to the Instruction on the organization of professional and psychological selection in the Armed Forces of Ukraine] MInisterstvo oboroni Ukraini. Retreved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-17#Text>. (In Ukrainian)
4. Nakaz MOU vid 10.12.2014, №25 «Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z organizatsiyi profesyno-psihologichnogo vidboru u Zbroynih Silah UkraYini» [Order of the Ministry of Internal Affairs of 10.12.2014, №25 "On approval of the Instruction on the organization of professional and psychological selection in the

Armed Forces of Ukraine"] Ministerstvo oboroni UkraYini. Retreved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0013-15#n12> (In Ukrainian)

5. Nakaz MVS Ukrayini vId 06.02.2019 №88 «Pro zatverdzhennya Poryadku organizatsiyi sistemi psihologichnogo zabezpechennya polltseyskih, pratsivnikiv NatsionalnoYi polltsiYi UkraYini ta kursantiv (sluhachiv) zakladiv vischoYi osvIti Iz spetsifichnimi umovami navchannya, yakI zdIysnyuyut pIdgotovku polltseyskih» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 06.02.2019 №88 "On approval of the Procedure for organizing the system of psychological support for police officers, employees of the National Police of Ukraine and cadets (students) of higher education institutions with specific training conditions for police training"] MVS Ukrayini. Retreved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>. (In Ukrainian).

6. Kuzmenko M.D. (2013). Psihologichna diagnostika profeciynoYi pridatnosti kandidativ na viyckovu cluzhbu za kontraktom u povitryani cili Zbroynih Sil UkraYini dis. ... kand. psihol. nauk : [Psychological diagnostics of professional suitability of candidates for military service with a contract in the Air Force of the Armed Forces of Ukraine]. Candstate's. psychol. science. Harkiv (In Ukrainian).

7. Prihodko I.I. (2000). Otsenka i prognozirovanie effektivnosti professionalnogo psihologicheskogo otbora kursantov razlichnyih spetsialnostey vysshego voennogo uchebnogo zavedeniya : [Estimation and forecasting of efficiency of professional psychological selection of cadets of various specialties of the higher military educational institution] Candstate's. psychol. science Harkov. (In Russian).

8. Gosteeva T.V. (2011). Psihologichni osoblivosti dovgestrokovogo prognozu uspIshnostI profesinyoi diyalnosti pratsivnikiv OVS: dis. kand. psihol. nauk : [Psychological features of the long-term forecast of success of professional activity of police officers] Candstate's. psychol. science Harkiv, (In Ukrainian).

9. Asotskiy V.V., Ltbedeva S.Yu., Timchenko O.V., Hristenko V.E., Lebedev D.V. (2015). Diagnostika ta prognozuvannya profeslyno-vazhlyvlyh yakostey nachalnikov karauliv operativno-ryatuvalnoyi sluzhbi tsivilnogo zahistu: monografiya [Diagnosis and forecasting of professionally important qualities of chiefs of guards of operative-rescue service of civil defense] NUCDU, (n Ukrainian).

10. Krishtal M.A., Sadkovi V.P., Snisarenko A.G., Timchenko O.V. H. (2011). Profeslografichniy analiz diyalnosti nachalnikov karauliv operativno-ryatuvalnoyi sluzhbi tsivilnogo zahistu MNS Ukrayini: monografiya [Professional analysis of the activity of the chiefs of guards of the operative-rescue service of civil defense of the Ministry of Emergencies of Ukraine] (In Ukrainian).

Резюме

Софиева Х. начальник отдела организации медицинской и психологической помощи Главного Управления Организации Ликвидации Последствий Чрезвычайных Ситуаций МЧС Азербайджанской Республики

ПРОГНОЗ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПРИГОДНОСТИ СПАСАТЕЛЕЙ СЛУЖБЫ СПАСЕНИЯ ОСОБОГО РИСКА МЧС АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассматривается вопрос о необходимости проведения профессионально-психологического отбора кандидатов на службу в МЧС Азербайджанской Республики с целью определения достоверного прогноза профессиональной пригодности спасателей Службы Спасения Особого Риска, обосновывается необходимость изменения формата проведения профессионального отбора, опираясь на опыт Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: профессионально-психологический отбор; профессиональная пригодность; спасатель; подразделения Службы Спасения Особого Риска МЧС Азербайджанской Республики.

Summary

Softiyeva Khanim Ramiz Head of the Department of Medical and Psychological Help of the Ministry of Emergency Situations

THE FORECAST OF PROFESSIONAL SUITABILITY OF SPECIAL RISK RESCUE SERVICE OF THE MINISTRY OF EMERGENCY SITUATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Introduction. Despite the complex of legal, medical, educational and personnel measures for the recruiting of candidates to serve in the subdivisions of Special Risk Rescue Service of the Ministry of

Питання психології

Emergency Situations of the Republic of Azerbaijan (SPOR of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan), persons, who in the future do not meet the expectations and requirements of society for a modern employee of the Ministry of Emergencies, are often appointed. Therefore, there is a need to change the format of the organization and conduct the professional recruiting, which will include complex of psychological measures, in order to make a high-quality and reliable prediction of a suitable candidate's for serve in the SPOR units of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan.

Purpose. *Based on the theoretical and empirical studying of the problem of predicting professional suitability and the practice of conducting professional and psychological selection in subdivisions of the security and defense sector of Ukraine, determine and substantiate the possibility to make the predicting of suitable candidates for serve in the SPOR units of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan.*

Methods. *A methodological algorithm was used for the research. It includes theoretical, empirical and practical methods, in particular: literature and documents theoretical analysis, comparison, systematization of the information received, data interpretation, observation, conversation, questionnaires, the method of expert assessments, psycho-diagnostic test methods.*

Originality. *The data obtained within the framework of the research allows us to improve the professional and psychological recruitment for serve and during the recruiting transfer of employees of the SPOR of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan, increase the efficiency significantly and make the long-term forecast reliable for their successful professional activities.*

Conclusion. *In conclusion, which is based on the results of the research, we may say that the professional suitability of candidates for serve in the Special Risk Rescue Service subdivisions of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Azerbaijan should be determined by the following indicators, first of all: selectivity in communication, introversion, humanity, empathy, sense of purpose, self-confidence, sense of duty, diligence, social motives, flexibility and efficiency of thinking, rational thinking, a tendency to reasonable and justified professional risk, emotional stability and mobility.*

Key words: *professional psychological recruiting; professional suitability; rescuer; subdivisions of the Special Risk Rescue Service of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Azerbaijan.*

Recelved/Поступила: 22.09.21.

Станішевська В. І. аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0003-3324-8988>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У ВИХОВАНЦІВ ВІЙСЬКОВОГО ЛІЦЕЮ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті розкриваються психологічні особливості внутрішньоособистісних конфліктів у вихованців військового ліцею підліткового віку. Зазначається, що основні психологічні утворення цього віку (розвиток свідомості на рівні самосвідомості, розвиток понятійного мислення і розвиток «почуття дорослості») створюють умови для розвитку нових потреб, незадоволення яких призводить до аномальної зміни особистості, розвитку кризових станів і, як наслідок, до невротичних явищ.

Ключові слова: психологічні особливості; внутрішньоособистісний конфлікт; вихованець; військовий ліцей; підлітковий вік.

Вступ. Підлітковий вік хронологічно практично співпадає з періодом навчання у військовому ліцеї. Це період біологічної перебудови організму, що супроводжується змінами особистості, які проявляються у підвищенні рівня агресивності, конфліктності, загостренні відносин з найближчим оточенням: друзями, однокласниками, батьками і вчителями [1; 14]. У підлітковому віці особистісне становлення відбувається переважно у контекстуальному профілі генези персонілогічних конструктів. О.Камінською емпіричним шляхом встановлено, що особистісними детермінантами високої конфліктності є напруженість, низький самоконтроль, емоційна нестабільність, низька нормативність поведінки, підозрілість [5].

Теоретичне підґрунтя. Проблема конфліктів завжди приваблювала дослідників і розроблялася представниками різних психологічних напрямків як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. Зокрема, у зарубіжній психології вона представлена роботами представників різних підходів: психоаналітичного; соціотропного; етологічного; теорії групової динаміки; фрустраційно-агресивного; поведінкового; соціометричного; інтеракціоністського. Проблему конфліктів у підлітковому віці вивчали Л.І. Божович, Т.В. Драгунова, В.І. Ілійчук, О.В. Первишева. В Україні проблему конфліктів успішно розробляють А.І. Бузнік,

А.М. Гірник, Н.М. Дорошенко, О.В. Кришевич, В.Г. Ласькова, Г.В. Ложкін, В.М. Кушнірюк, І.Б. Омеланко, М.І. Пірен, Н.І. Пов'якель, В.М. Радчук, О.Л. Світличний.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Підлітковий вік - вік найбільш інтенсивного розвитку особистості - проявляється у значних якісних внутрішньоособистісних новоутвореннях і пов'язаний з великою кількістю внутрішніх конфліктів. На думку О.І. Захарова, найбільш вираженим внутрішнім конфліктом підліткового віку є конфлікт єдності Я, суперечність між почуттям і обов'язком, емоційними і раціональними сторонами психіки. Емоційна складова внутрішнього конфлікту підліткового віку визначається автором як глибинний страх «бути не собою» [4]. Це уявлення узгоджується з положеннями вікової психології, де однією з центральних проблем розвитку особистості у підлітковому віці називається проблема ідентичності, як здатності жити відповідно до свого Я, відповідати своїй індивідуальності [12].

До головних новоутворень підліткового віку, як відомо, відносять розвиток свідомості на рівні самосвідомості, розвиток понятійного мислення і розвиток «почуття дорослості». Новоутворення особистості проявляються у розвитку нових потреб. Кризи виникають в результаті неможливості

вирішення внутрішніх конфліктів. Внутрішній конфлікт виникає у ситуації фрустрації особистісної потреби або непродуктивного для особистості характеру її задоволення [7].

Самосвідомість проявляється у підлітків відкриттям свого внутрішнього світу, який у міру дорослішання, усе більше і більше наповнюючись, усвідомлюється підлітком як щось особливе. Л.С. Виготський акцентує увагу не стільки на результаті, скільки на процесі розвитку самосвідомості. Дотримуючись принципів теорії інтеріоризації психічних функцій, він вважає, що самосвідомість не водночас відкривається підлітку (хоча суб'єктивно саме так і може переживатись підлітком), а проходить три якісні ступені в процесі онтогенезу: початкові афективні самовідчуття дитини; наповнення цих афектів смисловим змістом з боку оточуючих поза волею дитини, яка присвоює це смисловий зміст; прояв самосвідомістю афективно-смислового змісту через внутрішню рефлексію. Аналізуючи зміст розвитку самосвідомості у підлітковому віці, Л.С. Виготський виокремлює кілька його напрямків: виникнення власного образу, яке проходить багато проміжних ступенів від самого раннього віку, починаючи від найвного незнання себе, до багатого, поглибленого знання; пізнання себе ззовні усередину: спочатку діти пізнають лише своє тіло, потім їм відкривається світ власних почуттів і переживань; інтегрування образу Я: підліток усе більше і більше починає усвідомлювати себе як єдине ціле; відмежування власного світу від світу інших людей, що часто переживається підлітками як почуття самотності, покинутості; розвиток суджень про себе за морально-етичним критерієм; «наростання інтеріндивідуальної варіації»: відкриття індивідуальних відмінностей між індивідами [3, с. 229-230].

Внутрішній світ постає усім багатством своїх таємних думок, почуттів, шукань. У підлітка виникає потреба у захисті свого внутрішнього світу, огорожі його від зазіхань інших людей. Не випадково підлітковий вік

відзначається підвищенням рівня егоцентризму, зосередженості на своєму Я [8]. Понятійний мислення дає можливість аналізувати, узагальнювати, робити висновки, бачити відмінності між явищами. Власне, завдяки понятійному мисленню і можливе виокремлення свого внутрішнього світу, усвідомлення його особливостей і відмежування від світу інших людей, усвідомлення відмінностей між індивідами, «наростання інтеріндивідуальної варіації».

Д.І. Фельдштейн вважає, що поняття «почуття дорослості» необхідно наповнити психологічним змістом ... спірним є положення про те, що почуття дорослості проявляється у підлітка в основному у бажанні наслідувати дорослим. З фактами, на яких ґрунтується це положення, ми дійсно стикаємося достатньо часто ... але вони лежать на поверхні, не до цього зводиться психологічна сутність цього феномена» [11, с. 155].

«Почуття дорослості» підлітка є достатньо складним переживанням, що складається із декількох нових для нього почуттів. Усі вони пов'язані з розвитком свідомості і понятійного мислення. Головне з цих нових для підлітка почуттів - виникнення критичного ставлення до світу дорослих. І як наслідок - розвиток тривоги, яка часто переходить у депресивні стани, через розчарування у дорослому світі і у світі у цілому. З розвитком свідомості і мислення, які відкривають шлях до самостійного погляду на світ речей і явищ, у підлітка виникає можливість порівнювати себе з оточуючими дорослими. Підліток починає відкривати та усвідомлювати світ інших людей, які інакше думають, відчувають і ведуть не так, як він сам. Підлітку стають помітні слабкості, прорахунки, невміння, незнання тих дорослих, яким ще вчора він беззастережно довіряв. Відкриваючи для себе недосконалість дорослих людей, підліток одночасно починає відчувати почуття розчарування і тривоги. Почуття самотності і покинутості, так часто висловлювані підлітками, усім добре відомі.

Таким чином, більш глибокий, внутрішній і неусвідомлений підлітками і дорослими сенс «почуття дорослості» можна визначити як розвиток критичного ставлення до світу дорослих. Виникає почуття відстороненості від близьких дорослих, яке далі, при несприятливій соціальній ситуації розвитку, трансформується у протиставлення себе усьому дорослому світу і навіть світу у цілому, включаючи і самого себе. З почуття розчарування виникають тривога, недовіра до світу, почуття самотності, депресивність і суїцидні настрої [9]. Зовнішній сенс прояви почуття дорослості - це бажання виглядати по-дорослому, прагнення наслідувати дорослим. Але те, яким чином «дорослість» буде проявлятися у зовнішній поведінці підлітка: чи буде він наслідувати позитивні сторони дорослого життя або, скоріше, негативні її прояви, залежить від того, як, якою мірою і яким дорослим буде сприйнято справжнє почуття дорослості конкретного підлітка.

«Почуття дорослості», як розчарування у досконалості світу народжує один з суттєвих внутрішніх конфліктів підліткового віку - конфлікт довіри до світу, як зіткнення потреби у довірі світу дорослих, яку підлітки не усвідомлюють, і одночасно недовіри до нього, яке багато у чому усвідомлюється підлітками. Цей конфлікт викликає кризові стани, ймовірно, ступінь переживання конфлікту довіри у підлітків багато у чому обумовлена ступенем травмуючого досвіду переживання конфлікту у ранньому дитинстві.

Усвідомлення відкривається підлітку власним внутрішнім світом, індивідуальними відмінностями, розвитком критичного ставлення до дорослих та усвідомленням недосконалості світу, воно породжує у підлітка важливу для особистого розвитку потребу - потребу у дистанції і незалежності від оточуючих, перш за все від дорослих. Підлітки часто активно і наполегливо проявляють свою потребу у незалежності і дистанції. Вони вимагають не додивлятися їхні речі, не читати їхні щоденники і записки, не ставити їм запитань, на які вони не хочуть

відповідати, і взагалі не звертатися до них і не влаштовувати дізнання без їхньої на те згоди.

У цьому випадку підлітки переживають другий внутрішній конфлікт - конфлікт суперечливих потреб, коли стикаються дві протилежні потреби, необхідні для розвитку особистості: потреба у дистанції і незалежності і така ж сильна потреба, але прямо протилежно спрямована - потреба у залежності і підтримці. Гострота конфлікту полягає у тому, що підлітки не усвідомлюють цієї суперечності. Обидві ці потреби існують одночасно і вимагають від значущих дорослих одночасного їхнього задоволення. В іншому випадку криза і спотворений, невротичний розвиток особистості є неминучими [16]. Зрозуміло, вирішення цього внутрішнього конфлікту здається вкрай складним.

Розвиток самосвідомості відкриває підлітку його внутрішній світ, наповнений новими для нього відносинами, думками, почуттями, новими переживаннями. Здатність усвідомлювати свій внутрішній світ породжує у душі підлітка ще один, ранащий його, внутрішній конфлікт - подвійні почуття до близьких дорослих, друзів, знайомих.

У психології явище суперечливого ставлення до дійсності має назву «амбівалентності емоцій і почуттів», з ним важко впоратися як конфліктом підлітку, який раптом відкриває для себе, що він одночасно «любить і ненавидить своїх батьків» [6]. Зрозуміло, що любить він їх завжди і постійно, а «ненавидить» лише у певних ситуаціях. Хоча у різних випадках, у різних взаєминах співвідношення любові і ненависті може варіювати.

Конфлікт двоїстих почуттів - ще одна сфера, яка представляє суперечливість внутрішнього світу підлітків. Амбівалентність відчувають усі люди із самого раннього дитинства. Однак діти до певного віку не помічають, не усвідомлюють цього стану. Підлітки, з розвитком самосвідомості, раптом починають помічати, усвідомлювати у собі подвійність відносин.

Це відкриття є для них шокуєчим і неприйнятним. Для підлітків суперечність у відносинах стає великою внутрішньою проблемою, що межує з аморальністю. Підлітки намагаються активно чинити опір цій подвійності, але реальність відносин знову і знову ставить перед ними цю проблему. І нарешті, втопившись від внутрішньої боротьби, вони змушені вдаватися до будь-якого виходу. Багатьом підліткам відомі найглибші переживання, які вони відчувають, стикаючись з усвідомленням своїх суперечливих почуттів до свого близького оточення. Підлітки намагаються боротися з подвійністю відносин, докоряючи себе у власній «аморальності», так вони називають цю суперечність, і кожен по-своєму вирішує цей внутрішній конфлікт. Частина підлітків, остаточно змирившись з власної «аморальністю», приймають свою негативність і починають вести себе ще більш нетерпимо і зухвало, відкрито демонструючи своє негативне ставлення до оточуючих, вважаючи, що таким чином вони принаймні залишаються чесними перед собою. Конфлікт амбівалентності емоцій і почуттів підлітки цієї групи вирішують, приймаючи на себе роль грубої, агресивної людини, і на цій хвилі дозволяють собі бути агресивними, недобррозичливими, перекірливими в усіх ситуаціях. У цьому випадку розвивається захисна невротична реакція у вигляді агресивної поведінки, «руху проти людей» (К.Хорні).

Виокремлюється також частина підлітків, чутлива до проблем емоційного ставлення до себе з боку оточуючих, яка має високий ступінь непевності у собі. У їхній поведінці спостерігається невротична реакція «страх бути винним». Їм надзвичайно важко буває вибачитися навіть у незначних конфліктних ситуаціях. Страх опинитися винними змушує їх бути вкрай виверткими.

Підлітки, схильні до інтроверсії, відчувши двоїсте ставлення і злякавшись своєї «аморальності», намагаються вирішувати цей конфлікт через визнання своєї провини. Вирішення внутрішнього

конфлікту обертається для них постійним самокопанням, розвитком почуття провини і незадоволеності собою. Підлітки, орієнтовані на внутрішній локус контролю, усю провину за негативні емоційні стани беруть на себе. Їхній внутрішній світ наповнюється тасмним самозвинуваченням і розвитком негативного ставлення до себе. В результаті вирішення конфлікту призводить до більш посиленних особистісних проблем, які можна класифікувати як невротичні утворення. Такі підлітки схильні вести замкнутий спосіб життя, часто бувають похмурі, нетовариські. Деякі з них починають себе вважати причиною усіх бід, що відбуваються поруч з ними, що цілком може класифікуватися як невротична реакція «рух від людей».

Конфлікт «Я-концепції» проявляється як мінімум у трьох напрямках: у реконструкції «образу Я»; у конфлікті «самооцінки» і «самоставлення», у суперечності між реальною та ідеальною «Я-концепціями». Обумовленість ставлення до себе ставленням значущих інших у підлітковому віці починає зазнавати певних змін. У розвитку своєї «Я-концепції» для підлітків першорядне значення набуває орієнтація на однолітків і власне самопізнання. Не слід думати при цьому, що однолітки повністю витісняють дорослих. Для підлітків роль дорослого, як і раніше, залишається значущою.

Внутрішній конфлікт «образу Я», що виникає у результаті різкої зміни зовнішності, у тій чи іншій мірі переживають усі підлітки. У підлітковий період, особливо у фазі пубертату, відбуваються значні внутрішні і зовнішні зміни у людині. Підлітки суттєво додають у зростанні, змінюються пропорції тіла, розвиваються вторинні статеві ознаки, з'являються нові внутрішні відчуття, викликані перебудовою гормональної системи, розвитком (часто вже не пропорційним) внутрішніх органів і фізіологічних систем. Крім того, розвиток самосвідомості, мислення та особистісні новоутворення роблять підлітка у певній мірі і зовні, і внутрішньо не впізнаваним самим собою.

Питання психології

Підлітки постають перед необхідністю реконструкції свого уявлення про себе. Реакція підлітка на свою мінливу зовнішність, як правило, має негативний характер. Підлітку важко прийняти зміненого себе, у нього виникають сором'язливість і навіть тривожні відчуття з приводу своєї зовнішності. Це добре видно у підвищеній увазі до мінливих рис обличчя, фігури, пропорцій тіла, прискіпливому розгляді себе у дзеркалі, смутку і зневірі з приводу «жахливого» носа або вух. Їм стає болісно важко виходити до дошки і навіть підніматися на загальний огляд з місця; нестерпно одному їздити у транспорті або відправлятися у магазин за покупками. Підлітку через власний егоцентризм, здається, що усі навколишні дивляться на нього і відчують таку ж неприязнь до його зовнішності, як і він сам. Підвищена сором'язливість може проявлятися в «ефекті печери», коли підлітки прагнуть сховати обличчя під довгим чубчиком, насунутою на очі шапкою. Якщо підлітку не вдається через різні обставини прийняти свою нову зовнішність, то криза може розвинутися у невроз неприйняття своєї зовнішності.

Конфлікт самоствавлення. Самооцінка підлітків може бути виражена у поняттях «завищеної» і «заниженої», що також свідчить про внутрішній конфлікт, пов'язаний із розвитком «Я-концепції». Можна припустити, що в основі «конфлікту самооцінки» є внутрішній конфлікт між «самооцінкою» як результатом раціонального, усвідомленого ставлення до себе, і «самовідношенням» як емоційним і неусвідомленим ставленням до себе. По суті, це конфлікт між раціональним (усвідомленим) та емоційним (неусвідомленим) самоствавленням. Неадекватна самооцінка - це захисна реакція на внутрішній конфлікт, викликана зіткненням бажання позитивної самооцінки із неусвідомленим негативним емоційним

самовідношенням. Занижена самооцінка у підлітків розвивається в умовах емоційного відкидання і жорсткого авторитарного контролю з боку батьків або інших значущих дорослих. Завищена самооцінка з'являється в умовах емоційного відкидання і виховання при бездоглядності або уседозволеності з боку батьків. Завищена самооцінка може розвиватися і в умовах підсвідомої любові батьків, які виховують розбещену дитину. Конфлікт між реальною та ідеальною «Я-концепціями» у підлітковому віці не викликає глибоких внутрішніх переживань, оскільки перед молодими людьми лише відкривається перспектива подальшого розвитку [2].

Конфлікт у розвитку психосексуальної функції. Інтенсивний розвиток психосексуальної функції у підлітковому віці пов'язаний зі значними внутрішніми переживаннями, він викликає у підлітків емоційно нестійкі стани і напружені внутрішньоособистісні конфлікти. Найбільш суттєвий внутрішній конфлікт проявляється у протиставленні духовного і фізіологічного начал у стосунках статей, «еротики і сексуальності» у стосунках чоловіка і жінки [13]. Дуже часто конфлікт потягів фіксується вже у підлітковому віці і подальшого розвитку в аспекті гармонізації цієї функції не відбувається. У такому випадку подвійність потягів як невротичного нашарування залишається в усьому подальшому житті.

Висновки. Головною стратегією у вирішенні внутрішніх конфліктів є орієнтація на інтеграцію протилежних тенденцій у розвитку особистості підлітка [10]. На цей час у повсякденній практиці, на жаль, превалює однобічний підхід, коли дорослі штовхають підлітка до розвитку однієї тенденції, що і створює умови для розвитку у підлітків криз і невротичних захисних реакцій.

Список використаних джерел

1. Абрамян Н.Д. Конфліктність як вікова характеристика підлітків та юнаків. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2014. Вип. 6. С. 3-18.

Питання психології

2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986. 420 с.
3. Выготский Л.С. Детская психология. Собр. соч.: В 6 т. Т.4. М., 1984. 433 с.
4. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез. Л.: Медицина, 1988. 244 с.
5. Камінська Ольга. Особистісних детермінант конфліктності в підлітковому віці. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. Вип. 14. Рівне, 2020. С. 84-91.
6. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, М.В.Фаликман. М.: ЧеРо, 2005. С. 57-65.
7. Мясичев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды. Под ред. Бодалева А.А. М.: Модэк МПСИ, 2004. 158 с.
8. Пашукова Т.И. Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте: причины и возможности коррекции. М.: Институт практической психологии, 1998. 160 с.
9. Подольский А.И., Идובהва О.А., Хейманс П. Диагностика подростковой депрессивности. СПб.: Питер, 2004. 202 с.
10. Седих К.В. Делінквентний підліток. Навч. посіб. / К.В. Седих, В.Ф. Моргун; 2-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. 272 с.
11. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии. М.: Международная педагогическая академия, 1995. 368 с.
12. Чайковська О.М. Психологічні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 38(1). С. 251-257.
13. Шпрангер Э. Эротика и сексуальность в юношеском возрасте // Психология подростка: Хрестоматия / Сост. Ю.И. Фролов. М.: Российское педагогическое агенство, 1997. 526 с.
14. Щербакова О.О., Клиженко, Я.В. Корекційно-розвивальна програма «Конфлікт крізь призму підліткового віку». *Теорія і практика сучасної психології*. Випуск 14, №2, 2019. С. 100-104.

References

1. Abramjan N.D. Konfliktnist' jak vikova harakterystyka pidlitkiv ta junakiv. *Psychologichni nauky: problemy i zdobutky*. 2014. Vyp. 6. S. 3-18. (in Ukrainian).]
2. Berns R. Razvitie Ja-koncepcii i vospitanie. M: Progress, 1986. 420 s. (in Russian).
3. Vygotskij L.S. Detskaja psihologija. Sobr. soch.: V 6 t. T.4. M., 1984. 433 s. (in Russian).
4. Zaharov A.I. Nevrozy u detej i podrostkov: Anamnez, jetiologija i patogenez. L.: Medicina, 1988. 244 s. (in Russian).
5. Kamins'ka Ol'ga. Osobystisnyh determinant konfliktnosti v pidlitkovomu vici. *Psychologija: real'nist' i perspektivy*. Zbirnyk naukovyh prac' RDGU. Vyp. 14. Rivne, 2020. S. 84-91. (in Ukrainian).
6. Leont'ev A.N. Potrebnosti, motivy, jemocii // *Psihologija motivacii i jemocij* / pod red. Ju.B.Gippenrejter, M.V.Falikman. M.: CheRo, 2005. S. 57-65. (in Russian).
7. Mjasishhev V.N. Psihologija otnoshenij: Izbrannye psihologicheskie trudy. Pod red. Bodaleva A.A. M.: Modjek MPSI, 2004. 158 s. (in Russian).
8. Pashukova T.I. Jegocentrizm v podrostkovom i junosheskom vozraste: prichiny i vozmozhnosti korrekcii. M.: Institut prakticheskoy psihologii, 1998. 160 s. (in Russian).
9. Podol'skij A.I., Idobaeva O.A., Hejmans P. Diagnostika podrostkovojo depressivnosti. SPb.: Piter, 2004. 202 s. (in Russian).
10. Sedyh K.V. Delinkventnyj pidlitok. Navch. posib. / K.V. Sedyh, V.F. Morgun; 2-e vyd., dop. K.: Vydavnychyj Dim «Slovo», 2015. 272 s. (in Ukrainian).
11. Fel'dshtejn D.I. Problemy vozrastnoj i pedagogicheskoy psihologii. M: Mezhdunarodnaja pedagogicheskaja akademija, 1995. 368 s. (in Russian).
12. Chajkovs'ka O.M. Psychologichni osoblyvosti konfliktnosti osobystosti u pidlitkovomu vici // *Problemy suchasnoi' pedagogichnoi' osvity*. Pedagogika i psihologija. 2013. Vyp. 38(1). S. 251-257. (in Ukrainian).
13. Shpranger Je. Jerotika i seksual'nost' v junosheskom vozraste // *Psihologija podrootka: Hrestomatija* / Sost. Ju.I. Frolov. M.: Rossijskoe pedagogicheskoe agenstvo, 1997. 526 s. (in Russian).
14. Shherbakova O.O., Klyzhenko, Ja.V. Korekcijno-rozvyval'na programa «Konflikt kriz' pryzmu pidlitkovogo viku». *Teorija i praktyka suchasnoi' psihologii*. Vypusk 14, №2, 2019. S. 100-104. (in Ukrainian).

Резюме

Станишевська В. І. аспірантка Уманського
державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ВНУТРИЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ У
ВОСПИТАННИКОВ ВОЕННОГО ЛИЦЕЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА**

В статье раскрываются психологические особенности внутриличностных конфликтов у воспитанников военного лицея подросткового возраста. Отмечается, что основные психологические новообразования этого возраста (развитие сознания на уровне самосознания, развитие понятийного мышления и развитие «чувства взрослости») создают условия для развития новых потребностей, неудовлетворение которых приводит к аномальному изменению личности, развития кризисных состояний и, как следствие, к невротическим явлениям.

Ключевые слова: психологические особенности; внутриличностный конфликт; воспитанник; военный лицей; подростковый возраст.

Summary

Stanishevskaya V. I. graduate student Uman state
pedagogical university named after Pavlo Tychyna

**PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF INTRAPERSONAL CONFLICTS IN PUPILS OF
MILITARY LYCEUM OF ADOLESCENCE**

The article reveals psychological peculiarities of intrapersonal conflicts in pupils of military lyceum of adolescence. Adolescence chronologically coincides with the period of study at the military lyceum. This is a period of biological restructuring of the organism, accompanied by personality changes, which are manifested in increasing levels of aggression, conflict, aggravation of relations with the immediate environment: friends, classmates, parents and teachers. In adolescence, personal development occurs mainly in the contextual profile of the genesis of personal constructs.

Neuropathological approach to the consideration of internal conflicts of personality is largely consistent with the periodization of age crises in the psychology of personality development, especially in terms of the causes of internal conflicts, which in age psychology are called age crises. New personalities are manifested in the development of new needs. If the needs are met adequately to personal development, then no internal conflicts, no crises, much less neuroses in this direction of personal development can not occur. Crises arise as a result of the inability to resolve internal conflicts. Internal conflict arises in a situation of frustration of personal need or unproductive for the individual nature of its satisfaction [12]. So, if you work hard and find a productive way to meet the need, you can avoid pronounced internal conflicts and, as a consequence, crises, neurotic personality development. which create conditions for the development of new needs and determine the further development of personality. Unsatisfaction of these needs leads to abnormal personality change, the development of crisis states and, as a consequence, to neurotic phenomena. The main neoplasms of adolescence, as we know, include the development of consciousness at the level of self-awareness, the development of conceptual thinking and the development of "adulthood".

The main strategy in resolving internal conflicts is to focus on the integration of opposite trends in the development of adolescent personality. At this time, in everyday practice, unfortunately, a one-sided approach prevails, when adults push the adolescent to the development of one tendency, which creates the conditions for the development of adolescents crises and neurotic protective reactions.

Keywords: psychological features; intrapersonal conflict; pupil; military lyceum; adolescence.

Recelved/Поступила: 19.09. 21.

Фомич М. В. кандидат психологічних наук,
доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Марцін М. В. викладач,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-9872-3586>

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДСНС УКРАЇНИ ДО СПЕЦИФІЧНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ» ТА ЇХНІ СУБ'ЄКТИВНІ ОЧІКУВАННЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті розкривається проблема розвитку психологічної готовності до специфічної професійної діяльності у майбутніх психологів ДСНС України при вивченні дисципліни «Загальна психологія», можливості розвитку здібностей майбутніх психологів ДСНС України до роботи в специфічних умовах сучасної дійсності, забезпечення їх науковими знаннями, а також розкриваються основні їхні суб'єктивні очікування при вивченні курсу загальної психології.

Ключові слова: психологічна готовність; професійна діяльність; майбутні психологи ДСНС України; загальна психологія; система очікувань суб'єкта навчальної діяльності.

Вступ. В умовах соціальної нестабільності особливого значення набуває підготовка майбутніх психологів ДСНС України в специфічних умовах сучасної дійсності, готових до виконання ефективної професійної діяльності.

З огляду на це зростає потреба у якісній підготовці майбутніх психологів ДСНС України на засадах інтегрованого підходу в процесі вивчення психологічних дисциплін, розвитку їхньої професійної компетентності. Це можливо при умові підготовки майбутніх психологів ДСНС України, які володіють ґрунтовними знаннями, мають глибокі професійні уміння, володіють навичками самонавчання, мають психологічну свідомість. Отже, розвиток психологічної готовності майбутніх психологів ДСНС України до специфічної професійної діяльності набуває особливої актуальності.

Теоретичне підґрунтя. Сучасні умови професійної діяльності заставляють по-новому ставити питання про розвиток психологічної готовності майбутніх психологів ДСНС України до діяльності в специфічних умовах сучасної дійсності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми показує, що питання теорії і практики психологічної підготовки у вітчизняній психології стали активно розроблятися в кінці 50 - х – початку 60 - х років минулого століття. Посилена увага до цієї проблеми була викликана ускладненнями професійної діяльності в період бурхливого розвитку науково-технічного прогресу і, як наслідок цього, підвищенням вимог до психологічних характеристик людини. Одна з перших фундаментальних робіт, спрямованих на вивчення психологічної підготовки до діяльності була виконана А. Смирновим; продовжили вивчення цього питання ряд інших авторів: Ф. Іващенко, А. Нехрюк, К. Платонов, Є. Сельков, Д. Фельдш88тейн, В. Чебишева, в галузі психологічної підготовки до професійної діяльності пожежних – А. Самонов, А. Тимченко, А. Євсюков.

Внаслідок цих робіт і склалося загальне розуміння концепції психологічної підготовки, була проаналізована її сутність, цілі і завдання, уточнювався понятійний

апарат, з'являлися напрямки, обґрунтовувалися умови підвищення ефективності та перспективи розвитку.

Також у нашій роботі важливим було вивчення проблеми суб'єктивних очікувань особистості. В науковій літературі вивчені соціальні очікування (експектації) у сфері міжособистісних стосунків (А. Бодальов, Г. Блумер, М. Кондратьєва, Ч. Кулі, М. Кун, Дж. Мід, Т. Шибутані та інші), очікування в структурі індивідуальної свідомості (К. Абульханова - Славська, М. Гомеллаурі, А. Гордієнко, Я. Коломинський, А. Копилова, др.), очікування у контексті життєвої перспективи (Б. Ломов, Е. Сурков, В. Український, та інші), у контексті самодетермінації особистості (А. Карина, М. Кисельова, Н. Шустова, Д. Мак - Клеелланд, Дж. Роттер та інші).

В системі очікувань суб'єкта учбової діяльності А. Левченко виокремлює когнітивний компонент (фонові знання, пов'язані з учбовим предметом та отримані до його вивчення), афективний компонент (емоційно-ціннісне ставлення до предмету), конативний компонент (мотиви та самостійно продуковані цілі вивчення учбової дисципліни).

Дослідження Т. Наумової показало доцільність вивчення очікувань студентів та врахування їх при проектуванні курсу психології в закладі вищої освіти.

Мета статті – полягає у з'ясуванні сутності психологічної готовності до специфічної професійної діяльності у майбутніх психологів ДСНС України та дослідження їхніх суб'єктивних очікувань від вивчення дисципліни «Загальна психологія» у процесі навчання в закладі вищої освіти. Особливу актуальність ця тема набуває у зв'язку з тим, що перед системою вищої освіти стоїть завдання розкриття здібностей кожної людини, забезпечення її максимального розвитку і готовності працювати в умовах екстремальних і кризових ситуацій [1, с. 67].

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано загальнонаукові методи системно-

структурного аналізу, спрямовані на вивчення і узагальнення роботи авторів статті по розвитку психологічної готовності майбутніх психологів ДСНС України до діяльності в специфічних умовах.

Результати і обговорення. У сучасному суспільстві майбутній психолог ДСНС України має бути готовий до професійної діяльності, а саме повинен мати тверді знання та навички, спрямовувати свої вміння у професійне русло, уміти втілювати в життя свої переконання й прагнення, а також чітко усвідомлювати свою життєву позицію.

Тому важливим аспектом успіху майбутнього психолога ДСНС України у професійній сфері є його готовність до специфічної діяльності, до використання та постійного поповнення й оновлення своєї бази знань і вмінь.

Провідна ідея концепції розвитку психологічної готовності майбутніх психологів ДСНС України до професійної діяльності в специфічних умовах полягає в тому, що зміст освіти майбутніх фахівців має бути орієнтованим на професійну і соціальну мобільність, на попит ринку праці й освітніх послуг, на структуру й характер сучасної професійної діяльності.

Основою змісту розвитку психологічної готовності майбутніх психологів ДСНС України до професійної діяльності в специфічних умовах є державний стандарт вищої освіти, який включає ідеї особистісно-орієнтованої підготовки.

Психологічна готовність виступає одним із критеріїв результативності професійної підготовки майбутніх психологів ДСНС України до професійної діяльності в специфічних умовах є зв'язуючим компонентом між процесом вузівської підготовки і майбутньою працею фахівця, де готовність виступає як позитивна установка на майбутню діяльність. Тому психологічна готовність є необхідною умовою успішної професійної самореалізації майбутніх психологів ДСНС України. Вона є однією з умов забезпечення успішності їхньої фахової діяльності безпосередньо в специфічних умовах.

Питання психології

Професіона діяльність психолога ДСНС України передбачає спілкування з різними людьми в специфічних, не достатньо комфортних, а інколи і просто нестерпних умовах. У зв'язку з цим, майбутні фахівці повинні розвивати в собі готовність «розуміти» самих різних людей, орієнтуватися в способах їхньої життєдіяльності, допомагаючи їм долати життєві труднощі та кризові ситуації. Стати хорошим фахівцем дуже непросто. На певних етапах свого професійного розвитку, наприклад під час навчання у закладі вищої освіти ДСНС України, майбутній фахівець повинен опанувати конкретні напрями роботи, різні методики, які будуть допомагати йому у майбутній професійній діяльності.

Під психологічною готовністю до професійної діяльності науковці розуміють психічний феномен, за допомогою якого пояснюють стійкість діяльності людини в полімотивованому просторі. Так, О. Краснорядцева вважає, що психологічна готовність до професійної діяльності проявляється:

1) у формі установок (як проекції минулого досвіду на ситуацію «тут і зараз»), що передують будь-яким психічним явищам і проявам;

2) у вигляді мотиваційної готовності до «впорядкування» свого образу світу (така готовність дає людині можливість усвідомити сенс і цінність того, що він робить);

3) у вигляді професійно-особистісної готовності до самореалізації через процес персоналізації [2, с. 14].

На думку Н. Кузьміної, психологічна готовність до професійної діяльності характеризується наявністю у фахівця знань, умінь і навичок, що дозволяють йому здійснювати свою діяльність на рівні сучасних вимог науки і техніки [3, с. 78].

А. Деркач при визначенні особистісної готовності виділив умови розвитку готовності до творчої праці, як елементу професійної діяльності психолога:

1) самостійність і критичне засвоєння культури;

2) активну участь у вирішенні суспільно-значущих завдань;

3) спеціальний розвиток творчого потенціалу особистості – її психічних процесів [1, с. 65-66].

Т. Шалавін розуміє психологічну готовність як індивідуалізоване відображення дійсності, що виражає ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність і спілкування.

Таке тлумачення передбачає створення в навчальному процесі ситуацій, що забезпечують смислотворчу діяльність, в результаті якої відбувається суб'єктивне присвоєння змісту професійної підготовки і цілісно-особистісний розвиток майбутнього фахівця. Внаслідок цього досягається високий рівень його підготовки. З даної позиції психологічна готовність розглядається як інтегративна професійно значуща властивість особистості, що забезпечує їй розвивальний перехід із системи вузівської підготовки в систему професійної діяльності та включає сукупність професійних знань, практичних умінь і навичок, досвід особистості, особистісні професійно значущі якості.

Отже, провідною складовою готовності до професійної діяльності є психологічна готовність, яка розуміється вченими як комплексне особистісне утворення, як сукупність функціональних та особистісних компонентів.

Психологічна готовність майбутніх психологів ДСНС України це інтегративна професійно-значуща властивість особистості, що забезпечує їй розвивальний перехід із системи вузівської підготовки в систему професійної діяльності та включає сукупність професійних знань, практичних умінь і навичок, досвід особистості, особистісні професійно-значущі якості.

Підготовка майбутніх психологів ДСНС України та розвиток у них психологічної готовності до професійної діяльності в специфічних умовах нерозривно пов'язана з

формуванням у них професійних і психологічних якостей, умінням керувати як своїм психічним станом так і станом постраждалих людей, допомагати долати їм стресові ситуації тощо.

Тому метою дисципліни «Загальна психологія» є розвиток у процесі навчання професійних знань, моральних якостей, базового фундаменту людських вчинків в екстремальних ситуаціях: взяття на себе відповідальності, прояв зібраності і т.п.

До провідних властивостей психіки, які забезпечують успішність дій, відносять оперативне мислення і передбачення реакції (прогнозування). Саме за допомогою цих здібностей людина може за окремими ознаками передбачити хід розвитку майбутніх подій. Тому дуже важливим аспектом при вивченні дисципліни «Загальна психологія» майбутніми психологами ДСНС України є їхнє ставлення до навчального предмету, який сформувався ще до його вивчення, на етапі вибору професії; їхні очікування, які актуалізуються на початковому етапі вивчення загальної психології; життєвий побутовий образ психічної реальності, що склався у них до систематичного вивчення психології: цілі, які вони ставлять перед собою, приступаючи до вивчення загальної психології, закономірності сприйняття, розуміння і застосування ними психологічних знань. В цілому свідомість і попередній досвід суб'єкта навчальної діяльності прирівнюється до локківської «*tabula rasa*». Так як засвоєння нових знань здійснюється на основі їх співвіднесення з минулим досвідом суб'єкта навчальної діяльності, що приступив до вивчення курсу загальної психології, слід ретельно вивчити їхні очікування при цьому [1, с. 65].

Очікування – це одночасно і емоційний стан, і структурно - операціональне утворення. Система очікувань суб'єкта навчальної діяльності складається з когнітивного, афективного і конативного компонентів. Оскільки процес навчання передбачає спілкування майбутнього фахівця

з викладачем, то в системі очікувань може бути виділений і комунікативний компонент.

Когнітивний компонент – фонові знання, пов'язані з навчальним предметом і отримані до його вивчення з різних джерел. Майбутніми психологами ДСНС України фонові знання набувалися у процесі навчання в загальноосвітній школі або в якомусь іншому навчальному закладі (систематизовані фонові знання). В іншому випадку – це стихійне, випадкове накопичення знань, пов'язане з предметом (досвід, література, ЗМІ). На основі фонових знань формується попереднє уявлення про навчальний предмет, його образ.

Афективний компонент – це емоційно-оцінювальне ставлення до предмета, його привабливість для суб'єкта навчальної діяльності.

Конативний компонент – потреба в поглибленні, розширенні, систематизації накопичених раніше знань, мотиви навчання, самостійно продюковані цілі вивчення наукової дисципліни.

Всі три основні компоненти системи очікувань тісно взаємопов'язані, провідним є когнітивний компонент.

При сприйнятті нового предмета сам зміст, безпосередньо сприймається (те, що викладається, міститься і в підручниках) співвідноситься з образом предмету, сформованим до його вивчення. Результат співвідношення виступає як регулятор пізнавальної діяльності суб'єкта. Система очікувань перебудовується. Варіанти реорганізації – це відповідність або невідповідність сприймаемого матеріалу і його попередньо сформованого образу. Варіанти реорганізації можна розглядати як точку перетину на шкалі відповідності – невідповідності безпосередньо змісту навчального предмета і його попередньо сформованого образу.

Специфіка засвоєння майбутніми психологами ДСНС України психологічної теорії визначається не тільки і не скільки її змістом, а тим як вони ставляться до цього змісту, чим сприймає суб'єкт навчальної діяльності психологічні знання. Майбутні

Питання психології

психологи ДСНС України, які приступають до вивчення загальної психології, мають вже сформований побутовий образ психічної реальності як частини образу світу і самопізнання як одну з підструктур когнітивного компонента актуалізованої системи очікувань. Вивчення загальної психології як навчальної дисципліни полягає в сприйнятті і розумінні опису психічних явищ. Сприйняття і розуміння опису складається з відтворення ними прообразу. Прообразом тих описів, з яких складається навчальний курс загальної психології, є психічна реальність. Від того, в якому співвідношенні один до одного виявляться життєвий, побутовий образ психічної реальності і образ, відтворений за описом, складеним з навчальною метою, залежить ефективність засвоєння загальної психології.

З метою дослідження системи очікувань майбутніх психологів ДСНС України, які приступають до вивчення базової предметної дисципліни загальної психології, проводилися лонгітюдне опитування, в яких брали участь студенти першокурсники Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля.

Основний методичний прийом полягав у проведенні опитування перед першою лекцією з загальної психології. Вивчалися уявлення майбутніх психологів ДСНС України стосовно предмету дослідження загальної психології. 24% респондентів правильно відповіли на поставлене питання. Відповіді інших були трохи більш розпорошені, складні за структурою, включали в себе відразу кілька варіантів розуміння предмету загальної психології. Зазначалося, що загальна психологія вивчає відносини між людьми в суспільстві та колективі. У 17,2% відповідей містилися відомості про те, що загальна психологія вивчає психіку, закони психіки, в 14,8% відповідей було зазначено, що загальна психологія вивчає поведінку людей. Ще одна частина опитаних 26,8% вказала на те, що предметом вивчення загальної психології є особистість, індивідуальні особливості, внутрішній світ людини.

На питання про значення дефініції «психіка» не дали відповіді 16,2% опитаних; відповіли, що це «вища нервова діяльність» – 40,5%; дали визначення «властивість діяльності головного мозку», «стан нервової системи» – 18,2%, інші зводили психіку до поведінкових проявів, або намагалися дати визначення психіки через інші психічні якості.

При аналізі мотивів вивчення загальної психології, у майбутніх психологів ДСНС України можна виділити 4 групи: мотиви, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю (62%); мотиви, пов'язані зі спілкуванням (17%); мотиви самопізнання (13%); широкі пізнавальні мотиви (8%). Досліджувалося також ставлення майбутніх психологів ДСНС України до спілкування з викладачем у процесі вивчення загальної психології. Більшість з них погодилося з тим, що допомога викладача при вивченні загальної психології необхідна (64,8%). При цьому виявилася досить численна група тих, хто орієнтований на допомогу викладача лише при вивченні окремих питань (27%), а не усього курсу в цілому (37,8%).

У сучасному суспільстві задоволеність майбутніми психологами ДСНС України своєю професією залежить не тільки від самого процесу навчання, а й від зовнішніх чинників. До них відносяться: умови і особливості навчання у закладі вищої освіти ДСНС України, соціально-психологічні особливості колективу викладачів, рівня матеріально - побутового забезпечення навчального процесу, престижності професії та т.п. Для формування почуття задоволеності професією майбутнім психологам ДСНС України важливо вміти самостверджуватися, самовдосконалюватися, оцінювати свої можливості за першими кроками навчання.

Отримані в ході дослідження результати свідчать про наявність у майбутніх психологів ДСНС України, які розпочинають вивчення загальної психології, очікувань які суттєво впливають на сприйняття ними психологічної теорії. Виявлені очікування невизначені, багатозначні; в системі

Питання психології

очікувань одного і того ж респондента може існувати кілька різних варіантів розуміння предмету загальної психології. Очікування значної частини респондентів не відповідають реальному змісту курсу загальної психології: вони очікують, що будуть слухати не дисципліну загальної, а дисципліну соціальної психології, в той час як вивчення загальної психології традиційно починається з загальнолюдських проблем. Можна припустити, що відмінності в мотивах вивчення загальної психології обумовлені тим, що для побутової свідомості ця наука виступає як свого роду «дзеркало проблем», відображення труднощів соціальної ситуації розвитку суб'єкта.

Таким чином, в залежності від того, чи буде вивчення дисципліни загальної психології відповідати реальним очікуванням майбутніх психологів ДСНС України і яким буде ця відповідність, яка може мати як позитивні (оптимальний рівень активності навчальної діяльності студента), так і негативні (блокування активності) наслідки.

Професійне спрямування навчання психологічних дисциплін забезпечує досягнення базових теоретичних знань, практичних умінь і навичок, необхідних майбутнім психологам ДСНС України для ефективного засвоєння дисциплін професійної підготовки (предметів спеціалізації), розвитку професійного мислення, професійної самосвідомості та професійної культури. Реалізація професійного спрямування навчання здійснюється через інтегрування змісту фундаментальних та фахових дисциплін, форм та методів навчання відповідно до цілей і завдань фахової підготовки майбутніх психологів ДСНС України.

Висновки. Проведене дослідження показало продуктивність розробки проблем методики викладання загальної психології через психологічне обґрунтування, зокрема, врахування психологічних характеристик суб'єкта навчальної діяльності.

Дослідження очікувань студентів, які починають вивчення загальної психології,

виявило наявність як конкретних, реалістичних очікувань, так і невизначених, дифузних, нереалістичних. При визначенні змістовно - цільових характеристик дисципліни викладач повинен співвідносити їх з очікуваннями майбутніх психологів ДСНС України, з огляду на особливості цих очікувань. Викладач повинен розуміти, що студент спочатку володіє запасом життєвих знань і прагне засвоїти від дисципліни щось нове. Удавана подібність життєвої та наукової психологічної термінології може викликати у студента помилкове відчуття обізнаності, тим самим знизивши його інтерес до дисципліни. В кінці заняття доцільно давати студенту завдання по складанню короткого резюме «Що нового я дізнався на занятті». Можливість застосування отриманих знань на практиці мотивує тих студентів, які очікують, що дисципліна виявиться вкрай важливою у майбутній професійній діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що психологічна готовність до специфічної професійної діяльності у майбутніх психологів ДСНС України сприяє успішній реалізації професійної спрямованості та здійснення інтегрованого вивчення психологічних дисциплін. Ми вважаємо, що психологічна готовність до специфічної професійної діяльності у майбутніх психологів ДСНС України має важливе значення, адже сприяє закріпленню позитивного ставлення та інтересу до майбутньої професії, вдосконаленню знань, умінь та навичок студентів, розширенню їхнього світогляду та гармонійного розвитку тощо. Перспективою подальших досліджень є обґрунтування інших психологічних умов розвитку готовності до специфічної професійної діяльності у майбутніх психологів ДСНС України на засадах інтегрованого підходу, а також пошуком найбільш ефективних методів навчання і, зокрема, аналізом можливостей застосування активних методів навчання предметам психологічного спрямування.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М. : МПСИ; Воронеж НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
2. Краснорядцева О. М. Особенности профессионального мышления в условиях психодиагностической деятельности / О. М. Краснорядцева. – Барнаул : БГПУ, 2000. – 69 с.
3. Кузьмина Н. В. Проблемы профессиональной подготовки специалистов в вузах / Н. В. Кузьмина; ред. Н. В. Кузьмина // Проблемы отбора и профессиональной подготовки специалистов в вузах. – Л., 1970. – С. 47–61.

References

1. Derkach A.A. (2004). Akmeologicheskiye osnovy razvityia professyonalnogo [Acmeological bases of professional development] / A.A. Derkach. – M. : MPSY; Voronezh NPO «MODЭК», 2004. – 752 s (in Russian).
2. Krasnoriadtseva O.M. (2000). Osoblyvosti profesiinoho myslennia v umovakh psykhiadiagnostychnoi diialnosti [Features of professional thinking in the conditions of psychodiagnostic activity] / O.M. Krasnoriadtseva. – Barnaul : BGPU, 2000. – 69 s (in Russian).
3. Kuzmyna N.V. (1970). Problemy professyonalnoi podhotovky spetsyalystov v vuzakh [Problems of professional training of specialists in universities] / N.V. Kuzmyna; red. N.V. Kuzmyna // Problemy otbora y professyonalnoi podhotovky spetsyalystov v vuzakh. – L., 1970. – S. 47–61. (in Russian).

Резюме

Фомич Н. В. кандидат психологических наук, доцент,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

Марцин М. В. преподаватель,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ ПО ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМ СИТУАЦИЯМ К КОНКРЕТНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА «ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ» И ИХ СУБЪЕКТИВНЫЕ ОЖИДАНИЯ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ

В статье раскрывается проблема развития психологической готовности к специфической профессиональной деятельности у будущих психологов ДСНС Украины при изучении дисциплины «Общая психология», возможности развития способностей будущих психологов ДСНС Украины к работе в специфических условиях современной действительности, обеспечения их научными знаниями, а также раскрываются основные их субъективные ожидания при изучении курса общей психологии.

Ключевые слова: психологическая готовность; профессиональная деятельность; будущие психологи ДСНС Украины; общая психология; система ожиданий субъекта учебной деятельности.

Summary

Fomych M. V. Ph. D. in Psychology, Assistant Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
Martsin M. V. lecturer, Cherkasy Institute of Fire Safety
named after Chernobyl Heroes of National University
of Civil Defence of Ukraine

PSYCHOLOGICAL READINESS OF FUTURE STATE EMERGENCY SERVICE PSYCHOLOGISTS FOR SPECIFIC PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF STUDYING THE COURSE «GENERAL PSYCHOLOGY» AND THEIR SUBJECTIVE EXPECTATIONS AT THE INITIAL STAGE OF PROFESSIONALIZATION

Introduction. In the context of social instability, the training of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine in the specific conditions of modern reality, ready to perform effective professional activities, is of particular significance. There is a growing need for high-quality training of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine on the basis of an integrated approach in the process of studying psychological disciplines, developing their professional competence. It may be achieved under the

following conditions: future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine are supposed to have deep knowledge, professional skills, self-study skills and psychological consciousness. Consequently, the development of the psychological readiness of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine for the specific professional activities becomes particularly relevant.

The purpose consists in the investigating the essence of the psychological readiness for specific professional activities of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine and clarifying their subjective expectations in the process of studying «General Psychology» in a higher education institution. This topic is particularly relevant due to the fact that the system of higher education nowadays is facing the task of revealing the abilities of each person, ensuring their maximum development and readiness to work in extreme and crisis situations.

Methodology. General scientific methods of system-structural analysis were used to solve the research problems, aimed at exploring and summarizing the work of the authors of the article on the development of psychological readiness of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine to work in the specific conditions.

Originality. Nowadays higher education is designed to create appropriate conditions for the psychological training of a competent specialist focused on professional development, self-improvement and a high level of productivity in specific professional activities. Therefore, one of the most urgent problems of higher education is the psychological training of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine, whose professional knowledge and skills would meet the current needs of society. In the process of professional development in a higher educational institution, the future specialist has to master the system of knowledge and skills that are acquired in the process of studying the discipline «General Psychology».

Conclusion. The conducted research revealed the productivity of developing problems in the methodology of teaching general psychology through psychological justification, in particular, taking into account the psychological characteristics of the subject of educational activity. The expectations of the students studying the discipline «General Psychology» disclosed both the concrete and realistic expectations on the one hand, and vague, diffuse, unrealistic ones on the other. While determining the content and target characteristics of the discipline, the teacher should correlate them with the expectations of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine, taking into account the peculiarities of these expectations. The teacher has to consider the student's life experience and his/her expectations to enrich the knowledge in the course of the study. The complicated scientific psychological terminology can lower student's sense of awareness, thereby reducing their interest in the discipline. At the end of the lesson, it is advisable to set a task of writing a short summary «What new Have I learned during the lesson». The possibility of applying the acquired knowledge in practice motivates those students who expect that the discipline will be extremely important in their future professional activities.

It can be concluded that the psychological readiness for specific professional activities of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine contributes to the successful implementation of professional orientation and the implementation of integrated study of psychological disciplines. We believe that the psychological readiness for specific professional activities among future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine has practical educational implications to provide future psychologists the opportunities to practice it in other training programmes, because it contributes to the consolidation of a positive attitude and interest in the future profession, improving the knowledge, skills and abilities of students, expanding their worldview and harmonious development. The prospect of further research is to substantiate other psychological conditions for the development of readiness for specific professional activities of future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine on the basis of an integrated approach, as well as to search the most effective teaching methods and, in particular, analyze the possibilities of using active teaching methods in the psychological subjects.

Key words: psychological readiness; professional activity; future psychologists of the State Emergency Service of Ukraine; general psychology; the system of expectations of the subject of educational activity.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: : 23.09.21.